

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

ВБД.:

Ба ҳукуқи дастнавис

КАРИМОВ ҚАДРИДДИН ОБЛОБЕРДИЕВИЧ

**ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ АҚИДАҲОИ МАОРИФПАРВАРИИ
ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа PhD,
доктор аз рӯи ихтисоси 6D020100 – фалсафа (6D020102 – Таърихи
фалсафа)**

Роҳбари илмӣ:

Султонзода Соқӣ Аслон - доктори
илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи
фалсафаи ДДОТ ба номи С. Айнӣ

ДУШАНБЕ – 2024

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3-19
БОБИ I. НАҚШИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ ДАР ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ РАВИЯИ МАОРИФПАРВАРӢ	20-77
§ 1.1. Пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият	20-35
§ 1.2. Мухтасари шарҳи ҳол ва таснифи осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш	36-56
§ 1.3. Сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш	57-77
БОБИ II. ТАМОҶУЛГИРИИ АНДЕШАҲОИ ГУМАНИСТИИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ	78-150
§ 2.1. Баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш	78-103
§ 2.2. Моҳияти фалсафии концепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш	104-131
§ 2.3. Таъсири ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина	132-149
Хулоса	150-157
Феҳристи манбаъҳо ва адабиёти истифодашуда	158-175
Интишороти докталаб аз рӯйи мавзӯи диссертатсия	176

МУҚАДДИМА

Аҳамияти мавзуи таҳқиқот. Таҳлили муқоисавии афкори маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш чӣ зарурат дорад? Чаро маҳз андешаҳои онҳо бояд мавриди омӯзиш қарор бигиранд? Миёни Ж.Ж. Руссо ва А. Дониш чӣ робитае мавҷуд аст? Таҳлили муқоисавии афкори донишмандони зикршуда ба ҷомеаи муосир чӣ манфиат дода метавонад? Ва боз чандин саволҳои дигар муҳимияти мавзуи таҳқиқро ба миён овардаанд.

Осори арзишманди маорифпарваронаи Жан Жак Руссо - франсавӣ, файласуф ва педагог ва Аҳмади Дониш - мутафаккири тоҷик, поягузори равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Марказӣ - ҷузъи фарҳанг, сармои маънавии ташаккули қобилияти зеҳнии инсоният маҳсуб меёбанд. Мазмун ва моҳияти осори фалсафии онҳо натавонанд файласуфони муосир, балки тамоми инсонҳоро, ки кӯшиши дарки ҷаҳон ва ҳастии инсонро доранд, ба худ ҷалб менамояд. Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ба масъалаи дарки мафҳуми инсон, системанок ба роҳ мондани раванди таълиму тарбия ва ба камол расонидани инсон, таъсиси оила ва риояи талаботи никоҳ, таъсиси ҷомеа ва риояи принципҳои адолат ва баробарии иҷтимоӣ ҳангоми иҷро кардани усулҳои идоракунии давлат, дар маҷмӯъ муносибати инсон нисбат ба табиат ва моҳияти худ ҷиҳати пайдо кардани ҷойгоҳи мувофиқ дар раванди муносибатҳои иҷтимоӣ ва ғайра таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намудаанд.

Таҳқиқ ва мутолиаи бозёфтҳои маънавии ин маорифпарварон дар мадди аввал аз он ҷиҳат муҳим мебошанд, ки ҳама гуна зиддиятҳо, ки дар назарияи тарбияи муосир ҷиҳати ҳалли мушкилоти фаҳмиши инсон ва ба камол расонидани ӯ ҳамчун субъект ба миён меоянд, бартараф менамояд. Ҳамзамон, афкори фалсафии ҳар ду мутафаккир аз мавқеи ратсионалистӣ баромад намуда, ҳаллу баррасии масъалаҳои мавҷударо дар мизони ақл пешниҳод мекунад ва ба нерӯи созандаи ақл бовар доранд.

Бо назардошти гуфтаҳои қаблӣ, муаллиф таҳқиқи масъалаи мазкурро дорой аҳамият медонад:

1) Дониш саромади маорифпарварони Аморти Бухоро буд. Ж.Ж. Руссо бошад яке аз маорифпарварони машҳури фаронсавӣ ба шумор мерафт. Маорифпарвариҳои Осиеи Миёна дар заминаи маорифпарвариҳои аврупоӣ ба воситаи фарҳанги рус ташаккул ёфтааст. Дар ҳар ду ҳолат мақсад ягона аст – маърифатнок кардани мардум, вале аз ҷиҳати шароити иҷтимоӣ, афкори маорифпарварон фарқиятҳои зиёд низ байни ҷараёнҳои маорифпарвариҳои ҳам Аврупо ва ҳам Шарқ мавҷуд аст. Аммо афкори маорифпарваронаи Дониш бештар ба маорифпарвариҳои Ж.Ж. Руссо қаробат дорад, ҳарчанд Дониш тақрибан як аср баъдтар аз Ж.Ж. Руссо зиндагӣ карда, Ж.Ж. Руссо ва осори ӯро қомилан наметонист;

2) бо тақия ба арзишҳои ду фарҳанг: Аврупо ва Шарқ ҳонанда ва пажӯҳишгар метавонад маълумоти воқеиро оид ба сарчашмаҳои пайдоиш, ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи равиҳои маорифпарварӣ, марҳилаҳои рушди он дар Фаронса ва Осиеи Миёна ба даст оварад;

3) пешниҳоди тавсияҳои Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш нисбати тағйир додани сохтори идораи сиёсии ҷомеа, барои ба вуҷуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ дар Фаронса ва Осиеи Миёна ҳамчун замина нақш бозиданд;

4) идеяи мутафаккирон, дар бобати он ки нобаробарии иҷтимоӣ бузургтарин фасоди ҷомеа буда, аз моликият сарчашма мегирад, то ба ҳол аҳамияти худро ҷиҳати риояи адолати иҷтимоӣ ва роҳ наодан ба нобаробарии ҷамъиятӣ нигоҳ доштааст;

5) халқро ҳамчун манбаи ҳокимият эътироф карда, дар ҳалли масъалаҳои меҳварии ҷомеа раӣи онҳоро ба эътибор гирифтани аз рукнҳои асосии ҷомеаи демократӣ мебошад, ки ҳар ду мутафаккир аз он ҷонибдорӣ мекунанд;

6) тибқи талаботи консепсияи тарбияи табиӣ Ж.Ж. Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули инсон нақши се омил

муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Ин ақидаҳо имрӯз низ барои соҳаи маориф ва тарбия мубрамият доранд. Бо назардошти ин гуфтаҳо, метавон хулоса намуд, ки ақидаҳои маорифпарваронаи Ж.Ж. Руссо ва Аҳмади Дониш аҳамияти худро гум накардаанд. Нуктаҳои зиёди таълимоти онҳо имруз низ натавонанд дар доираҳои педагогӣ, балки барои худи хонандагон низ дорой аҳамият буда, гувоҳи мубрамияти онҳо мебошанд.

Дарачаи коркарди илмӣ омӯзиши масъала. Омӯзиши сарчашмаҳо нишон медиҳанд, ки нахустин коркардҳо оид ба паҳлуҳои мухталифи мероси фалсафии Ж.Ж. Руссо ҳанӯз аз охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Олмон аз ҷониби И.Б. Базедов, Х.Г. Зальцман, И.Г. Кампе, Э.Х. Трапп¹ ва ғайра шурӯъ шуд. Муҳаққиқони олмонӣ қариб ҳамаи осори маорифпарварро дар 16 ҷилд тарҷума карданд.

Дар монография ва мақолаҳои Ч.Морлей (1881), Г.Геффдинг (1898), Г.Грэхэм (1904), Г.Гобел (1980)² ва дигар муҳаққиқони аврупоӣ баҳодиҳии амиқи осори илмӣ ва шахсияти Ж.Ж. Руссо, пажӯҳиши афкори педагогии маорифпарвар, ки мавриди таваччуҳи ҷомеаи замонаш буд, инъикос ёфтаанд.

Дар Россия бошад, таваччуҳи бештар ба таҳқиқи осори Ж.Ж. Руссо дар асри XX дода шудааст. Хусусан, олимони рус М.И. Розанов, Н.Н. Бахтин, Э.П. Кревина, Н.К. Крупская афкори фалсафӣ-педагогии маорифпарварро мувофиқ ба муносибатҳои форматсионӣ ва аз мавқеи нерӯҳои сиёсӣ: демократӣ, либералӣ ва инқилобӣ пажӯҳиш кардаанд.

Муҳаққиқони даврони Шӯравӣ Н.А. Константинов, Е.Н. Мединский, М.Ф. Шабаев ва дигарон хусусияти демократӣ ва маорифпарварона доштани таълимоти фалсафии Руссо қайд карда,

---

¹ Очерки истории школы и педагогики за рубежом. – Часть II (XVIII – XX вв.): Эксперим. учеб. пособие. – М.: изд. АПН СССР. 1989. – С. 30-34.

² Геффдинг Г. Жан-Жак Руссо и его философия. – СПб., 1898. – 154с.; Грэхэм, Г. Ж.-Ж. Руссо: его жизнь, произведения и окружающая среда. – М., 1908. – 132с.; Гобель, Г. Распространение идей Руссо и истолкование руссоизма//Французский ежегодник за 1987 год. – М., 1980. – С. 22-31.; Компре, Р. Ж.-Ж. Руссо и воспитание естественное. – М., 1903. – 96 с.; Морлей, Ж. Ж. Руссо. – М., 1884. – 132 с.

вале нигоҳи ӯро нисбати «педагогикаи ҷуфт» (истилоҳи коркардкардаи А.С. Макаренко) ва анъанаи фардӣ дар тарбияро танқид менамоянд.

Т. Мисаева тавачҷуҳи хоса ба муайян кардани мақоми Ж.Ж. Руссо дар рушди равияи маорифпарварӣ зоҳир карда, ӯро дар таърихи фарҳанги Аврупо ҳамчун ислохотхоҳи бузурги раванди тарбия ва таҳсилот муаррифӣ мекунад.¹

Дар таҳқиқотҳои А.А. Златополской² ва С.В. Занин³ аҳамияти вижа ба ҷанбаҳои педагогии афкори маорифпарвар, муносибатҳои байнифанӣ ҳангоми ба роҳ мондани раванди таҳсилот зоҳир карда шудааст.

Дар маҷмӯъ, то имрӯз чунин паҳлуҳои осори маорифпарвар мавриди омӯзиш ва таҳқиқи муҳаққиқон қарор гирифтааст:

- илмӣ-шарҳи ҳолӣ (В.Ф. Асмус, М. Бейтс, И.Е. Вертсман, Ҷ. Стюард, С.П. Толстов ва ғайра);

- иҷтимоӣ-фалсафӣ (Ф. Бродал, В. Винделбанд, В. Дилтей, Э. Кассирер, И. Кант, Р. Роллан, С. Алексеева, Ю.М. Лотман ва дигарон);

- таърихӣ-педагогӣ (И.Е. Вертсман, Г.Н. Ҷибладзе, В.В. Лазарев, Ф.П. Хагер ва дигарон).

Дар Тоҷикистон оид ба шиноخت ва муаррифии афкори маорифпарваронаи Ж.Ж. Руссо олимони варзида: И. Каримова ва С. Сулаймонӣ мақолаҳои ҷудоғона иншо карда, тамоюлгирии афкори педагогии маорифпарварро мушаххас кардаанд. Саҳми дигари назарраси онҳо аз он иборат аст, ки китоби «Эмил ва ё дар бораи тарбият»-и Руссо ро бо забони тоҷикӣ баргардон намуда, дастраси

Дар таҳқиқи ҷанбаҳои мухталифи фалсафаи маорифпарварӣ, аз ҷумла таҳқиқи осори Аҳмади Дониш, хизмати донишманди шинохта З.

¹ Мисаева Т. Великий реформатор воспитания и образования Жан-Жак Руссо. - М., 1912. - С.1.

² Златопольской А.А. Ж.Ж. Руссо и революционно-демократическая мысль России XIX века. - М., 1990.

³ Занин С.В. Проблема единства творчества Руссо в западноевропейской историографии второй половины XIX века – первой половины XX века. М., 1994.

Раҷабов¹ бузург аст. Зеро ҳангоми таҳқиқи паҳлуҳои мухталифи фалсафии маорифпарварӣ асарҳои илмӣ-тадқиқотии бунёди таълиф намуд. Дар онҳо сабабҳои асосии пайдоиши маорифпарварӣ, ҳадафҳо ва барномарезии маорифпарваронро нишон дода, саҳми Аҳмади Донишро дар ташаккул ва таъсиси ҳалқаи илмӣ-фарҳангии рӯшанфикрони тоҷик муайян кард.

Дар тадқиқоти А. Баҳоваддинов, И. Брагинский, Р. Ҳодизода, Ҳ. Ҳасанов, М. Комилов, Г. Ваҳобов, М. Тағоймурод² ва дигарон мақсад ва ҳадафҳои маорифпарварон бо ҷадидон таҳлил ва муқоиса карда шудааст. Зимни пажӯҳиш ба чунин хулоса меоянд, ки равияи маорифпарварӣ аз рӯи барномарезии иҷтимоӣ, фалсафӣ ва фарҳангӣ-сиёсии худ аз ҷадидия тафовут дорад. Онҳо ҷадидияро ҷунбиши иртиҷоӣ, миллигароӣ ҳисобида, идеологияи маорифпарвариро пешқадамона арзёбӣ мекунанд.

Баръакси мавқеъгирии онҳо, муҳаққиқони дигар Х. Мирзозода, Э. Бертелс, Я.Г. Абдулин, Г. Худоёров³ маорифпарварӣ ва ҷадидияро як чараён ҳисобида, тафовутро дар барномарезии иҷтимоӣ ва фарҳангии онҳо нишон намедиханд. Ба хулосаи онҳо, ҷадидия идомаи мафкуравии маорифпарварӣ мебошад.

Ба таҳқиқ ва муаррифии афкори маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва муайян кардани тамоюлгирии пайдоиши маорифпарварӣ дар Аврупо ва Осиёи Миёна олимони шинохтаи тоҷик М. Диноршоев ва Ғ.

---

¹ Раҷабов З. Маорифпарвари бузурги тоҷик Аҳмади Дониш. - Сталинобод, 1961; Аз таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дууми асри XIX. - Сталинобод, 1957; Оид ба «Рисолаи сиёсӣ» -и Аҳмади Дониш. - Душанбе, 1976; Шоир-маорифпарвари халқи тоҷик - Асирӣ. - Душанбе, 1974.

² Ҳодизода Р. Сарчашмаҳои барои омӯзиши адабиёти тоҷик дар нимаи дууми асри XIX. - Сталинобод, 1956; Аҳмади Дониш. Тарҷумаи ҳол ва мероси адабӣ-илмӣ. - Душанбе, 1976; Ҷадид гӯем ё маорифпарвар? //Адабиёт ва санъат. - 5 июли соли 1990. Баҳоваддинов А. Очерки таърихи фалсафии тоҷик. - Душанбе, 1961; Аз таърихи ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии мардуми тоҷик. 1951. Комилов М. Тағйирёбии муҳити иҷтимоӣ дар ташаккули шахсияти нав. - Душанбе, 1971. Брагинский И.С. Очерк аз таърихи адабиёти тоҷик. - Сталинобод, 1956. Ҳасанов Ҳ. Инқилоби 1905-1907 дар Тотористон. - Москва, 1965; М. Тағоймурод. Ғояҳои фалсафии маориф дар осори мутафаккирони тоҷик дар асрҳои IX-XIII. Автореф.дисс.

³ Мирзозода Х. Афкори рангин. Душанбе, 1982; Туҳафи аҳли Бухоро//Маориф ва маданият, 13.02.1973; Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик. - Душанбе, 1962. - С.112-135. Бертелс Э. Дастнависҳои осори Аҳмади Дониш. - 1936, Ҷилди 3. - С.9-28. Абдулин Я.Г. Ҷадидия, табиати иҷтимоӣ ва таҳаввули он. Қазон, 1979. Худоёров Г. Аз таърихи ҳаракатҳои миллигароӣ дар фарҳанги тоинқилобии халқҳои тотору башқир. Уфа, 1950.

Ашӯров¹ сахми назаррас гузоштаанд. Онҳо дар мақолаҳои илмии худ баъзе аз масъалаҳои назариявӣ ва методологии маорифпарварӣ, хусусан, афкори маорифпарварӣ ва иҷтимоии Аҳмади Донишро мавриди таҳлил ва муқоиса қарор додаанд.

Яке аз олимоне, ки тамоми умри худро сарфи омӯзиши муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX кардааст И. Шарипов² мебошад. Ин файласуфи тоҷик дар асарҳо ва мақолаҳои илмии худ паҳлуҳои гуногуни маорифпарвариро ҷадидияро ба таври амиқ мавриди омӯзиш қарор додааст, вале маорифпарварии тоҷику аврупоиро мавриди муқоиса қарор надодааст.

Олими дигари тоҷик М. Рачабӣ³ дар таҳқиқоти худ заминаҳои асосии пайдоиши ҷадидия, фарқи андешаҳои маорифпарварон аз ҷадидон, нақши ислом дар ташаккули афкори маорифпарварон ва ҷадидон, масъалаҳои ҷадидия ва инқилоб ва ғайраро муайян менамояд.

Файласуфи тоҷик Ш. Абдуллоев⁴ оид ба ҷанбаҳои илмӣ-назариявӣ ва иҷтимоӣ-сиёсии пайдоиши маорифпарварӣ ва тамоюлгирии андешаҳои маорифпарварон монографияи алоҳида таълиф карда, хусусан Аҳмади Донишро саромади ин равия ва муслиҳи ислом дар ин сарзамин меҳисобад.

Дар монография ва мақолаҳои илмии худ файласуфи тоҷик Б. Самиев⁵ ба таҳлили ақидаҳои иҷтимоӣ-фалсафии маорифпарварони тоҷик оид ба сохтор ва муносибатҳои иҷтимоӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, оид ба заминаҳои пайдошавии

---

¹ Ашӯров Ғ. Масъалаҳои мубрами маорифпарварӣ: оид ба баъзе масъалаҳои назариявӣ ва методологӣ//Ахбори АИ ҚТ, 1965, №2. - С. 49-60. Ғ.Ашӯров, М.Диноршоев. Оид ба фалсафаи маорифпарварӣ ва иҷтимоии Аҳмади Дониш//Ахбори АИ ҚТ, 1978, №3. - С. 48-59.

² Шарипов И.Ш. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. – Душанбе, 1973; Ҷамин муаллиф: Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности // Известия АН РТ. Серия: философия и правоведение. – Душанбе, 2005. – № 1-4. – С. 172-173.

³ Рачабӣ М. Ислом, ҷадидия ва инқилоб. – Душанбе, 1997.

⁴ Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ (Афкори динию фалсафӣ ва ислохотии Аҳмади Дониш). - Душанбе, 1994.

⁵ Самиев Б.Ҷ. Афкори ислохотии иҷтимоии Аҳмади Дониш. - Душанбе, 2000. – 167 с.; Ҷамин муаллиф: Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв. Дис. на соискание учёной степени доктора философских наук. - Душанбе, 2009. – 253 с.; Ҷамин муаллиф: Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XXв. - Душанбе: Ирфон, 2007. – 258 с.

маорифпарварӣ, таҳқиқи назари Аҳмади Дониш дар бораи низоми идоракунии давлат, роҳҳои барқарорнамоии ҷомеа ва танзими соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии кишвар, усулҳои риоя доштани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, таъсири ақидаҳои Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори намояндагони насли дуҷуми маорифпарварӣ ва ҷадидия тавачҷуҳи ҳоса медиҳад.

Муаллиф қайд менамояд, ки дар омӯзиши масоили марбут ба маорифпарварӣ ва ҷадидия аз замони Шӯравӣ сар карда, то ҳол миёни файласуфону адабиётшиносон, муаррихону сиёсатшиносон баҳсҳои доманадор идома дорад. Хусусан, баҳсҳои тезутунд дар охириҳои салтанати Шӯравӣ ва солҳои нахустини соҳибистиклолӣ сурат гирифта, олимони байни маорифпарварӣ ҷадидия фарқият ва умумиятҳои гуногунро қоил шудаанд. Хусусан баҳси олимони маъруф, мисли М. Диноршоев, М. Шукуров, И. Шарипов, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашӯров, А. Абдуманнонов дар мизи мудаввар дар мавзӯи “Ҷадидия ва перспективаи таърих”¹ дар дарки ҷараёнҳои зикршуда аз аҳмияти илмӣ ҳоли нест. Вале бинобар сабаби он ки ин баҳс ба мавзӯи таҳқиқи мо чандон рабт надорад, аз баррасии муфассали он худдорӣ менамоем.

Ҳамин тавр, омӯзиш ва таҳқиқи маводи тавзеҳдодашуда собит менамоянд, ки бо вучуди баррасӣ ёфтани бештари ҷанбаҳои таълимоти маорифпарварон, аз ҷумла муайян кардани характери пайдоиши он дар Аврупо ва Шарқ, таҳқиқ кардани паҳлуҳои алоҳидаи афкори маорифпарварон, нишон додани саҳми онҳо дар рушди ҷомеа, бедорӣ ва густариши маънавиёт, масъалаи асоснок кардани ҷанбаҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи таълимоти маорифпарварӣ дар Аврупо ва Осиёи Миёна, ҳолати баррасӣ ва таҳлил гардидани масъалаҳои меҳварии ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ аз ҷониби Ж.Ж. Руссо ва Аҳмади Дониш, ки муаррифиқунандаи арзишҳои фарҳангии ду минтақаи аз ҳам тафовутдошта мебошанд, таҳқиқоти ҷудоғонае рӯйи

---

¹ Самиев Б. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв.- Душанбе, 2007. – с. 173.

нашр наомадааст, ки ин масъулиятро муаллифи диссертатсия ба уҳдаи худ гирифтааст.

Робитаи кор бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Кори таҳқиқотӣ дар доираи масъалаҳои асосии нақшаи дурнамои кафедраи фалсафаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни барои солҳои 2015-2020 дар баҳши равияи таърихи фалсафа ва фарҳангшиносӣ иҷро карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии рисолаи диссертатсиониро таҳқиқи сарчашмаҳои асосии пайдоиши равияи маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна ва нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва фарқкунандаи ақидаҳои маорифпарварони Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ташкил менамояд.

Барои амалӣ кардани ин мақсад ҳалли чунин вазифаҳо муҳим шуморида шуд:

- муайян кардани сарчашмаҳои асосии пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна ва нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва фарқкунандаи он;

- тавсифи мухтасари шарҳи ҳол ва тавзеҳ додани мазмун ва моҳияти осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;

- асоснок кардани сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;

- нишон додани вазъи баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;

- таҳқиқ кардани моҳияти фалсафии концепсияи тарбияи табиӣи Жан Жак Руссо ва нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш;

- нишон додани таъсири ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина.

Объекти таҳқиқотро ақида ва назарияҳои маорифпарварии тоҷику фаронсавӣ ташкил медиҳанд.

Предмети таҳқиқот хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи афкори маорифпарварии Ж.Ж. Руссо ва Аҳмади Дониш мебошад.

Асосҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Дар таҳқиқоти рисолаи диссертатсионӣ, муаллиф бештар ба муқаррарот ва хулосаҳои файласуфони маорифпарвар, муҳаққиқони тоҷику рус, аврупоӣ, эронӣ ва ғайра, ки бевосита ба мавзӯи таҳқиқотӣ рӯovarӣ намудаанд, таъя намудааст. Ҳамзамон, корҳои илмии олимон ва муаллифон, ки дар шакли монографияҳо, дастурҳои таълимӣ, мақолаҳои илмии дар маҷалаҳои тақризшавандаи байналмилалӣ, барномаю қонунҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳзанҳои электронии интернетӣ, сомонҳои расмӣ вазорату идораҳои дахлдори соҳавӣ ташкил менамоянд.

Натиҷаҳои амалии таҳқиқот метавонанд дар раванди пажӯҳиши муносибатҳои мутақобилаи давлат ва ҷомеа, нақши давлат дар тарбияи кӯдак, муносибати оила бо мактаб ва ғайра, ҳангоми таҳияи стратегия ва концепсияи сиёсати давлатӣ дар мавриди маориф, мақом ва нақши он дар равандҳои иҷтимоии ҷомеа мавриди истифодаи васеъ қарор гиранд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкурро метавон ҳангоми баррасии масъалаҳои назариявии осори илмии донишмандони давраи маорифпарварии ҳам Аврупо ва ҳам Осиёи Миёна, инчунин, дар таълифи асарҳои илмию фалсафӣ, баҳусус, ҳангоми таҳияи таърихи фалсафаи маорифпарварӣ, фалсафаи илм ва методологияи таҳқиқоти илмӣ истифода бурд. Дастовардҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти мазкур имкон медиҳад, ки мақоми воқеии ҷараёни маорифпарварии аврупоӣ ва тоҷик дар ҳадди қиёс муайян карда шавад.

Асосҳои методологияи таҳқиқот. Дар раванди омӯзиши мавзӯи таҳқиқоти мазкур аз ҷониби муаллиф методҳои маъмули соҳавӣ, мисли методи таърихию муқоисавӣ, таҳлили системавию мантиқӣ ва

герменевтикӣ истифода шудаанд. Дар чараёни таҳқиқ ҳамчун сарчашмаи методологӣ асарҳои А.М. Баҳоваддинов, Е.Э. Бертельс, З.Ш. Рачабов, М. Шукуров, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашӯров, М. Диноршоев, И. Шарипов, Ш. Абдуллоев, И.А. Белопольская, Г. Лансон, И. Зиёев, Б. Самиев, Б. Амондуллоев ва дигарон истифода бурда шудаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқ бо мақсади дар оянда амалӣ намудани натиҷаҳои таҳлил муаллиф аз сарчашма ва манбаъҳои мавҷуда васеъ истифода кардааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот дар он ҳулоса мешавад, ки бори аввал:

- дар Фаронса ва Осиёи Миёна пайдоиши маорифпарварӣ дар доираи нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунадаи он таҳқиқ карда шуданд. Маълум гардид, ки маорифпарварӣ дар Фаронса ва умуман Аврупо, ба як чараёни муташаккил табдил ёфта, ба тамоми кишварҳои ҷомеа, муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, динӣ ва ғайра таъсири сахт расонида, самти рушди минбаъдаи ҷомеаи аврупоиро муайян намудааст, дар ҳоле ки маорифпарварии тоҷик дар доираҳои маҳдуд, миёни донишмандону зиёиён дар пайравӣ ба маорифпарварии аврупоӣ ташаккул ёфтааст;

- шарҳи ҳол ва мазмуну моҳияти осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ба таври мухтасар мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор гирифтанд. Ошкор гардид, ки Ж.Ж. Руссо дар қиёс бо Дониш бештар дар мусофират ва саргардониҳо ҳаёт ба сар бурдааст, вале ба хотири андешаҳои созанда ва инқилобӣ доштан ҳар ду донишманд мудом таҳти фишори сиёсати замони худ қарор доштанд;

- сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар чорҷӯбаи маъхазҳои таърихӣ-илмӣ асоснок карда шуданд. Исбот гардид, ки ба ташаккули афкори маорифпарварии Ж.Ж. Руссо нахуст муносибатҳои иҷтимоии Фаронсаю Швейтсария ва дигар кишварҳои Аврупои ғарбӣ, инчунин осори донишмандоне чун Ш.Л. Монтескё, Ф.М.А. Волтер, Ҷ. Локк, Г. Гротсий,

Т. Гобс таъсири амиқ расонидаанд. Дар ҳоле ки афкори маорифпарварии Дониш дар заминаи сафарҳояш ба Руссияи подшоҳӣ инкишоф ёфтаанд;

- вазъи баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар доираи асарҳои бунёдии онҳо мавриди таҳлил ва муқоиса қарор гирифтанд. Таҳлил нишон дод, ки Ж.Ж. Руссо дар фарқият бо А. Дониш инсонии табииро аз инсонии мутамаддин авлотар медонад, зеро ҳар қадар, ки инсон мутамаддин шавад, ҳамон қадар дар ҷомеа фасод зиёд мегардад. Дар баробари ин, Ж.Ж. Руссо оқибатҳои манфии бозгашт ба зиндагии табииро ҳис карда, зиндагии мутамаддинро дар доираи тарбияи ахлоқии кавии инсон иқрор мешавад. А. Дониш инсонро дар ҳама ҳолат неруи пешбарандаи ҷомеа меҳисобад;

- моҳияти фалсафии концепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш илман таҳқиқ ва нишон дода шудаанд. Муқаррар гардид, ки ба назари ҳар ду мутафаккир барои тарбияи кӯдак се омил: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият заруранд. Аммо аз ин се омил Ж.Ж. Руссо бештар ба омилҳои якум, яъне табиат таъкил мекунад;

- таъсири ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина мавриди таҳлилу муқоиса қарор дода шуданд. Маълум гардид, ки ақидаҳои маорифпарварии Ж.Ж. Руссо, тадричан, ҷонибдорони зиёд пайдо карда, афкори ҷомеаро тағйир дод ва то ба Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонд, вале андешаҳои Дониш ҳарчанд боиси ба миён омадани як қатор маорифпарварон ва баъдан ҷадидон гардиданд, вале дар доираҳои маҳдуд боқӣ монданд.

Нуктаҳои асосие, ки барои химоя пешниҳод карда мешаванд:

1. Чи дар Фаронса ва чи дар Осиёи Миёна маорифпарварӣ бар зидди муносибатҳои феодалӣ ва барҳам додани нобаробарии иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ зуҳур карда, аз ибтидо ба худ характери зидди феодалӣ касб карда буд. Аммо дар тафовут аз Фаронса дар Осиёи

Миёна дар баробари режими феодалӣ, низоми идоракунии мустамликавӣ заминаи дигаре барои рушди афкори маорифпарварӣ бозид, ки дар натиҷа ба худ характери зидди мустамликавиرو низ касб кард. Ҳамзамон, маорифпарварон аз тарзи давлатдории амирони мангит ба дод омада, розӣ буданд, ки зудтар ба ҳайати Россия гузаранд.

2. Дар Фаронса марҳилаҳои рушди маорифпарварӣ ба се давра тақсим карда мешаванд. Марҳилаи якум, ба марги Людовиқи XIV (соли 1715), ки ҳамчун анҷоми фалсафаи классикӣ мебошад, рост меояд. Намояндагони асосии марҳилаи мазкур Шарл Луи Монтескё (1689-1755) ва Фаронсаи Мари Аруэ Волтер (1694-1778) буданд. Марҳилаи дуюми ташаккул ва рушди чараҳои маорифпарварӣ ба номи Д. Дидро (1713-1784) ва фаъолияти энциклопедистҳо иртибот дорад. Дар аввалин донишнома ё луғати тафсири, ки солҳои 1751-1780 таҳия шуд, мафҳумҳои асосии илмҳои табиатшиносӣ, физикаю риёзӣ, иқтисод, сиёсат, корҳои муҳандисӣ ва санъат шарҳу тафсир карда шуданд. Марҳилаи сеюм, ин солҳои 1760-1770-ро дар бар мегирад, ки дар он вақт идеяҳои Жан Жак Руссо дар ҷомеаи Фаронса тарғиб шуда, оқибат бо рӯй додани Инқилоби бузурги Фаронса анҷомид. Аммо дар Осиёи Миёна марҳилаҳои рушди маорифпарварӣ ба ду давра ҷудо карда мешаванд. Марҳилаи якум, ба насли аввали маорифпарварон: Аҳмади Дониш, Ҳайрат, Савдо, Шохин, Аҷзӣ, Мирзо Сироч ва ғайра иртибот дошта, намояндагони марҳилаи дуюмро, ҷадидон: Садриддин Айнӣ, Абдулвоҳиди Мунзим, Маҳмудхоҷа Бехбудӣ ва дигарон ташкил медоданд. Дар фарқият ба маорифпарварони Фаронса, ки бештарашон материалисту атеист буданд, маорифпарварони тоҷик ҳама идеалист ва ҷонибдорони содиқи дини ислом буданд. Онҳо, албатта, зидди хурофот муборизаҳо бурдаанд, вале ягон нафарашон зидди ислом баромад накардаанд.

3. Ҳам дар Фаронса ва ҳам дар Осиёи Миёна идеали асосии маорифпарваронро тарғиби илму маориф, таъя кардан ба қувваи эътимодбахши ақл, ислоҳи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо ташкил медиҳад. Ин идеали маорифпарварони Фаронса дар тағйир

додани сохти идораи давлатӣ, химояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, пайдоиши ҷунбишҳои озодихоӣю ислохталабӣ рисолати таърихии худро иҷро кард, вале дар Осиёи Миёна маорифпарварон натавонистанд рисолати худро дар назди ҷомеа иҷро кунанд.

4. Ақидаҳои маорифпарварона-ислохотхонаи Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш худ ба худ ташаккул наёфта, дорои сарчашмаҳои идеявӣ мебошанд. Агар барои ташаккули ақидаҳои пешқадамонаи Аҳмади Дониш андешаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ-сиёсии классикон, китоби Қуръон, ҳадисҳо, вазъи иҷтимоӣ-сиёсии замони зиндагии маорифпарвар, таассуроти сафарҳо аз Россияи подшоҳӣ ва осори гуногуни дар мамолики хориҷи аморати Бухоро ба нашррасида, нақши бориз гузошта бошанд, пас дар ташаккули афкори Жан Жак Руссо ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Гуго Гротсий, Томас Гоббс, Ҷон Локк, Ш.Л. Монтескё, вазъи сиёсӣ-иҷтимоии замони зиндагии мутафаккир, натиҷаи сафарҳои ӯ ба мамолики Аврупо таъсири амиқ гузоштанд. Андешаву пешниҳодҳои ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идораи сиёсии ҷомеа ба ҳам монандӣ дошта, барои ба вучуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хидмат карданд. Аз ҷумла ба вукӯъ омадани Инқилоби бузург дар Фаронса ва ҷунбишҳои оммавӣ дар Осиёи Миёна аз идеяҳои ин маорифпарварон маншаъ гирифтааст.

5. Ба андешаи ҳар ду мутафаккир нобаробарии иҷтимоӣ бузургтарин фасоди ҷомеа буда, сарчашмаи зухур кардани онҳо моликият аст. Жан Жак Руссо ин масъаларо дар осори худ амиқтар таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки дар табиат низ нобаробарӣ мавҷуд аст. Аммо ин нобаробарӣ ба ҳеҷ кас барои таскини шахвати худ монё намешаванд, ҳеҷ касро аз қор қардан баҳри рафъи эҳтиёҷоти худ маҳрум намекунанд ва ҳамаро озод ва хушбахт нигоҳ медоранд. Аммо нобаробарӣ, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд, сабаби ба табақаҳо ҷудо шудани мардум мегарданд, ки дар таълимоти Аҳмади Дониш низ он яке аз масъалаҳои калидӣ мебошад.

6. Аҳмади Дониш инсонро нерӯи пешбарандаи ҷомеа меҳисобад ва хама гуна арзишҳои тамаддуниро, ки ба рушди ҷомеа мусоидат мекунанд, эътироф карда, истифодаи онҳоро муҳим арзёбӣ медорад. Аммо бар хилофи ақидаи ӯ Жан Жак Руссо рушди босуръати ҷомеа ва арзишҳои тамаддуниро сабаби зиёд гардидани ғасод меҳисобад. Яъне, чи қадар ҷомеа мутамаддинтар бошад, ҳамон қадар харобтар аст. Он маҳсуле, ки инсони мутафаккир ва мутамаддин эҷод кардааст, далели возеҳи харобкориҳои одамиён аст, зеро аз ғасод пайдо шуда, ғасодро зиёдтар мекунад. Аммо дар доираи ин андеша маорифпарвар завқи табиӣ, зиндагии озоди инсон, ки табиат ба ӯ додааст, бозгардонидан меҳаҳад. Ҳарчанд баъдан дар асари “Қарордоди иҷтимоӣ”-и худ эътироф мекунад, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ инсонро бадбахт мекунад, балки таназзул ҳам меҳаҳад. Зеро инсони мутамаддин аз баъзе ҷиҳат аз инсони табиӣ бартарӣ дорад. Дар маҷмӯъ, маорифпарвар ҳаргиз инсонҳоро даъват накардааст, ки ба ҳолати зиндагии табиӣ баргарданд, балки пешниҳод менамояд, ки азамати фикру тақомули ахлоқи одами тарбиятшударо маҳфуз дошта, дар айни ҳол хушқалбӣ, озодӣ ва саодатеро, ки инсон ба таври табиӣ доро буд, ба ӯ баргардонанд.

7. Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш хонаводаро қадимтарин ячейкаи иҷтимоӣ ҳисобида, арзёбӣ мекунанд, ки ҷомеа ба хоҳири ҳимояи аъзоёни худ таъсис дода мешавад ва ҳадафи асосии он ба саодати умумӣ расонидани мардум аст. Хусусан, Жан Жак Руссо қайд мекунад, ки ҷомеае, ки он дар асоси бастанӣ қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ риоя гашта, дар идоракунии он ба зулму истибдод роҳ дода намешавад. Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеҷ истисное аз кулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунанд ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеҷ қудрате ғайр аз он чи ки қарордоди иҷтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад ба қор набаранд. Мавқеъе, ки мардум аз кулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунанд, қомилан бо ҳам баробар мешаванд.

Аҳмади Дониш низ адолатро маншаъи асосии риояи баробарии иҷтимоӣ шуморида, нисбат ба маорифпарвари франсавӣ ба сарвари сиёсӣ чунин тавсия медиҳад, ки дар ҳомае, ки ба панҷ омили муҳими зерин аҳамият дода намешавад, дар он пешравию тараққиётро умед кардан номумкин аст: 1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад; 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набоянд; 3) соҳаи тандурустӣ рушдкарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташхиси амроз ва табобати беморон баромада тавонанд; 4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд; 5) кишвар аз обҳои чорӣ, чашмаву корезҳо таъмин бошад.

8. Барои Ж.Ж. Руссо мабдаъи иродаи умумӣ халқ аст. Халқ масъалаи манфиатнок будан ё набудани қонунҳоро оид ба мувофиқат кардан ба иродаи умумии онҳоро, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз хусусиятҳои хос ва фарқкунандаи таълимоти Ж.Ж. Руссо аз дигар маорифпарварон дар он аст, ки ӯ дар қабули қарору қонунҳо, новобаста аз он ки онҳо фоиданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, бояд раъйи халқ ба асос гирифта шавад. Дар сурати ба инобат нагирифтани раъйи халқ онҳо ғайривоқеъ буда, танҳо фармоиш маҳсуб меёбанд. Аммо Аҳмади Дониш ин масъаларо дар дигар сатҳ мавриди таҳқиқ қарор дода, қайд мекунад, ки Шӯрои машваратӣ, ки аз ҳисоби намояндагони тамоми кишрҳои ҳома таъсис дода мешавад, дар интихоби сарвар ва амалдорони дарбор бояд раъйашон ҳалқунанда бошад.

9. Дар асоси концепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули ҳаёти маънавии инсон нақши се омил муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Аммо Жан Жак Руссо нисбат ба муҳити иҷтимоӣ ва моликият ба омили табиӣ бартарият дода, қайд мекунад, ки одамон ва моликият танҳо барои тарбияи кӯдак шароит фароҳам меоваранд. Хусусан, одамон бо роҳи маҷбуркунӣ озодиҳои табиӣ кӯдакро барҳам медиҳанд ва андешаи дигаронро иҷборан ба ӯ бор мекунанд. Тамаддун низ фасоду зулмро ривоч дода, ба озодиҳои табиӣ инсонҳо монеа эҷод мекунад. Ҳамзамон

чавҳари тарбияи табиӣ маорифпарварро тарбияи озод ташкил медиҳад ва барои тарбия кардани инсонӣ комил таъмини талаботи мухталифро вобаста ба синну сол дар чор марҳила, ки аз ҳам фарқияти ҷиддӣ доранд, ҳатмӣ мешуморад: аз рӯзи таваллуди кӯдак то 2- солагӣ, то ташаккули нутқ; аз 2 - солагӣ то 12 - солагӣ; аз 12 - солагӣ то 15 - солагӣ ва аз 15 - солагӣ то давраи камолот. Вале Аҳмади Дониш нақши ҳар се омилро дар ташаккул ва ба камолрасии инсон муҳим мешуморад, аз рушд ва тараққии ҷомеа истиқбол мекунад.

10. Ба андешаи ҳар ду мутафаккир, тағйир додани сохти идоракунии ҷомеа бо ду роҳ амалӣ карда мешавад. Якум, бо роҳи маърифатнок кардани мардум ва дуум, тавассути инқилоб. Аз ин рӯ, идеяҳои онҳо барои ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккирони насли баъдӣ ва пайдо шудани ҷунбишҳои фикрӣ ва инқилобҳо мусоидат намуданд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсионии «Таҳлили муқоисавии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа PhD ба шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020100 – фалсафа мутобиқат менамояд.

Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дақиқияти маълумот, кофӣ будани ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот, гузаронидани таҳқиқи эътимодноки диссертатсионӣ мебошанд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назарявӣ ва таҷрибавӣ манзур карда шудаанд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ. Бори аввал дар улуми фалсафӣ саҳми ду мутафаккири машҳур - Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар рушди маориф ва тарбия, ки мустақиман бо идоракунӣ, давлат ва сохтори он, сиёсат ва ғ. алоқаманданд, мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифта, дар доираи асарҳои бунёдии маорифпарварон

чиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи ақидаҳои маорифпарварона-инсонгароёнаи онҳо таҳқиқ карда шуданд.

Тавсиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар семинарҳои илмӣ-назариявии кафедраи фалсафа, конференсияҳои илмӣ-амалие, ки ҳар сол (2019-2022) дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ гузаронида шуданд, гузориш дода шудааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи фалсафаи ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ (суратҷаласаи №9 аз 09.02.2022), ҷаласаи кафедраи онтология ва назарияи маърифати ДМТ (суратҷаласаи №11 аз 18.06 2022) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод карда шуд.

Интишори натиҷаҳои диссертатсионӣ. Натиҷаҳои таҳқиқот дар чор мақолаи илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расонида, пешниҳод гардидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, ки дорои шаш зербоб мебошад, хулоса ва феҳристи адабиёти истифодашуда иборат аст.

БОБИ 1. НАҚШИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ ДАР ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ РАВИЯИ МАОРИФПАРВАРӢ

§ 1.1. Пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият

Ҳеч мактабу таълимоте бе заминаҳои муайяни таърихӣ ба вуҷуд наомадаанд. Мактабҳои фалсафии давраи Маорифпарварӣ, аслан, идомаи мантиқии ҳаракатҳои дар давраи Эҳё бавуҷудомада мебошанд. Ба назари олими тоҷик С. Султонзода, маҳз таълимоти фалсафии мутафаккирони асрҳои миёнаи тоҷику мусулмон, аз ҷумла, Абубакри Розӣ, Форобӣ, Ибни Сино ва дигарон буданд, ки ба воситаи тарҷумаҳо ба мафкураи схоластикии аврупоӣ таъсир расонида, минбаъд барои рушди давраи Эҳё боис гардиданд. Дар таърих ба андешаи муҳаққиқони муосири аврупоӣ С. Султонзода хулоса менамояд, ки таъсири мутафаккирони асримиёнагии тоҷик, бахусус Ибни Сино, на фақат ба мутафаккирони давраи Эҳё, балки ба донишмандони давраи нав ва Маорифпарварӣ низ хеле муассир будааст.¹ Агар чунин андешаро ба инобат гирем, метавонем бигӯем, ки маорифпарварони фаронсавӣ, аз махсусан Ж.Ж. Руссо, аз ақидаҳои ратсионалистики Ибни Сино набояд бебаҳра монда бошад. Ба ҳар ҳол, ин мавзӯи дигар аст, бинобар ин ба баррасии бевоситаи масъалаҳои маорифпарварӣ ва ду намоiendaи машҳури он: Ж.Ж. Руссо ва Дониш мегузарем.

Маорифпарварӣ дар кишварҳои Аврупо ҳамчун равияи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангӣ асрҳои XVII - XVIII зуҳур карда, барои ба вуқӯъ омадани “инқилобҳои буржуазӣ ва маҳдуд кардани муносибатҳои феодалӣ, ки ба талаботи замон ҷавобгӯ набуданд”², инчунин рушди муносибатҳои сармоядорӣ шароит фароҳам овард. Ба тавзеҳи файласуфи

---

¹ Султонзода С. Таълимоти Ибни Сино дар бораи мода ва атрибутҳои он дар партави фалсафии давраи Нав // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ). № 2 (256). Душанбе, 2019. - С. 48-51.

² Амондуллоев Б.С. Фалсафии маорифпарварии Шарқи Наздик, Миёна ва Ҳинд (нимаи дуоми асри XIX ва ибтидои асри XX). - Душанбе, 2019. - С.5.

рус И.А. Белопольский маорифпарварӣ “равияи иҷтимоӣ-идеологие мебошад, ки шуури одамонро тағйир дода, ба ҳаёти ҷамъиятӣ таъсир расонид”.¹

Намояндагони барҷастаи ин равияи иҷтимоӣю сиёсӣ ва фарҳангӣ дар Англия Ҷ. Локк, А. Смит ва Д. Юм; дар Олмон Г. Лесинг, И. Гёте, Лейбнитс, Волф, Гердер ва дар Фаронса Ф. Волтер, Ш. Монтескё, Ж.Ж. Руссо, Д. Дидро, П. Голбах ва дигарон махсуб меёфтанд. Онҳо бо назари нав, бо ақидаҳои пешқадамона муқобили афкори схоластикӣ ва архаисти асрҳои миёна, ҳатто дину калисо, инкори ошкорои мавҷудияти Худо, барҳам додани муносибатҳои феодалӣ, аз шуури омма берун кардани хурофоту таассуб баромад карда, идеяҳои худро барои ислоҳ ва рафъи камбудии мавҷудаи ҷомеа пешниҳод намудаанд.

Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо шиори асосиашонро ташвиқи илму маориф ташкил меод, ки он воситаи муҳимми муваффақ шудан ба пешрафти ҷомеа буд. Аз ин рӯ, маорифпарварон на танҳо ба нерӯи ақл, балки ба ақлонияти илмӣ, ки ба таҷриба ва санҷиш асос меёбад ва аз хурофот озод аст, таваҷҷуҳи хоса зоҳир карданд. Боварӣ ба иқтидори ақли инсонӣ, ба имкониятҳои он, ба рушди илм доштанд, ки шароитро барои беҳтар кардани сифати зиндагӣ, баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии иҷтимоӣ ва иқтисодии мардум фароҳам меоварданд. Дар натиҷаи талошҳои пайвастаи маорифпарварон дар ин давраи таърихӣ донишҳои илмӣ аз чорчӯбаи маҳдуди гурӯҳи олимон берун шуда, ба масъалаҳои муҳокимашавандаи доираи васеи олимону рӯшанфикрон ва ҷомеаҳои илмӣ табдил ёфтанд.

Ҳамин тавр, бояд қайд кард, ки давлатдории нимасраи Людовиқи XIV, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ тавассути шиори “Давлат - ин ман” сипарӣ мегашт, дар Фаронса зулму истибдод ва нобаробарии иҷтимоиро ривоч дода, норозигии мардум, махсусан, рӯшанфикрони кишварро ба вучуд овард. Бинобар ин, ин марҳила дар таърихи давлатдории Фаронса

---

¹ Белопольская И.А. Французское просвещение. Особенности развития, мотивы и образы. http://window.edu.ru/window_catalog/files/r40236/apr01002.pdf

давраи рушди мутлақияти низоми сиёсӣ, ки яккаҳокимии шоҳро нишон меод, муаррифӣ мешавад.

Дар натиҷаи роҳандозӣ кардани низоми яккаҳукмронии давлатдорӣ, Фаронса ба бӯҳрони азими сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ рӯ ба рӯ шуда, дар ҷомеа гурӯҳҳои муҳолиф, аввалан, дар муҳити амалдорони рӯшанфикри дарбор, баъдан, дар доираи васеи ҷомеа зухур кард, ки дар ниҳоят ба пайдоиши равияи маорифпарварӣ замина муҳайё сохт.

Яъне, маорифпарварӣ дар Фаронса дар шароити авҷ гирифтани бӯҳрони феодалӣ, ки бо инқилоби бузурги Фаронса (солҳои 1789-1794) ҷамъбаст гардид, пайдо шуда, ташаккул ёфт.

Умуман, пайдоиш ва рушди маорифпарварӣ дар Фаронса се марҳиларо дар бар мегирад. Якум, ба марги Людовики XIV (соли 1715), ки ҳамчун анҷоми фалсафаи классикӣ ҳисобида мешавад, рост меояд. Дуюм ба нашри қисми аввали энциклопедия (соли 1751) дахл дорад. Сеюм, ин солҳои 1760-1770-ро дар бар мегирад, ки дар он вақт идеяҳои Жан Жак Руссо дар ҷомеаи Фаронса тарғиб шуда, оқибат ба анҷоми Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонид.¹

Дар марҳилаи аввал ҷеҳраҳои асосии ҷараёни мазкур Шарл Луи Монтескё (1689-1755) ва Франсуа Мари Аруэ Волтер (1694-1778) буданд. Дар меҳвари таълимоти онҳо масъалаҳои мубориза бурдан бо калисо, оштинопазирии илм ва дин, мубориза ба муқобили зулму ситам ва ба саодат расонидани мардум, идоракунии оқилонаи давлат қарор дошт. Хусусан Ш. Л. Монтескё, дар заминаи таълимоти Ч. Локк ҳуқуқҳои давлатро такмил ва инкишоф дода, дар асари “Рӯҳи қонунҳо” (1748) принсипи тақсимооти шоҳаҳои ҳокимиятро байни мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ асоснок менамояд.

Маорифпарвар дар асари “Мактубҳои форсӣ”- аш (1721) тамоюлгирии тафаккури намояндагони ҷараёни маорифпарварии франсуз ва эътиқодоти ақлию табиӣи онҳоро таҳлилу баррасӣ мекунад.

---

¹ Особенности Просвещения во Франции XVIII в. Основные периоды французского просвещения. <https://lektsii.org/7-4697.html> (30.07.2022)

Волтер бошад, ақидаҳои сиёсии мухталиф дошт. Вай таблиғгари идеяи монархияи равшанfikрии Аврупо буд. Дар фаъолияти ӯ мухолифат нисбат ба таассуб ва мунофиқоину рӯҳониён зиёд мушоҳида мешавад. Ҳамеша волоият ва раёсати догмаҳои дину калисоро бар болои давлат ва ҷомеа таҳқир мекард.

Марҳилаи дуҷуми ташаккул ва рушди ҷараёни маорифпарварӣ ба номи Д. Дидро (1713-1784) ва энциклопедистҳо иртибот дорад. Донишнома, ё луғати тафсири улум, санъат ва ҳунармандӣ, ки солҳои 1751-1780 таҳия шуд, аз намунаи аввалини донишномаи умумиилмӣ буда, дар он мафҳумҳои асосии илмҳои табиатшиносӣ, физикаю риёзӣ, иқтисод, сиёсат, корҳои муҳандисӣ ва санъат шарҳу тафсир карда шуданд. Дар таҳия ва мурааттабнамоии донишномаи мазкур маорифпарварони зерин: Волтер, Кондиляк, Гелветсий, Голбах, Монтескё, Руссо саҳми беандоза дошта, Д. Дидро ва Ж. Даламбер (1717-1783) муҳаррирони масъули он буданд.

Хусусияти фарқкунандаи марҳилаи дуҷум аз давраи аввали пайдоиш ва рушди маорифпарварӣ дар Фаронса метавон бо он далел мушаххас намуд, ки дар марҳилаи дуҷум гуногуни ба муқобили калисо ва рӯҳониёни мутаассиб бештар тавассути ақидаҳои фалсафиву ахлоқии Дени Дидро, Адриан Гелветсий ва Анри Голбах қишрҳои гуногуни ҷомеа мубориза мебардан. Дар заминаи ба илмҳои ҷомеашиносӣ тавачҷуҳи амиқ зоҳир кардан, илмҳои табиатшиносӣ низ инкишоф ёфтанд.

Марҳилаи сеюм ба татбиқи идеяҳои Ж.Ж. Руссо (1712-1778) дар рушди ҷомеаи Фаронса рабт дорад. Ӯ таблиғгари идеяҳои пешқадам, аз намояндагони насри реалистии франсуз ба ҳисоб мерафт. Дар рисолаи худ “Дар бораи шартномаи ҷамъиятӣ, ё принсипҳои ҳуқуқи сиёсӣ” (1762) идеяи истиқлоли халқиро пешниҳод мекунад. Ба андешаи ӯ, давлат ҳокимиятро аз дасти мардум дар шакли фармоиш мегирад ва он уҳдадор аст, ки вазифаҳояшро дар мувофиқа ба иродаи одамон ба иҷро расонад. Агар давлат ин ихтиёрро халалдор намояд, мардум метавонанд

фаъолияташро маҳдуд намоянд, тағйир диҳанд ё ҳокимиятро кашида гиранд, зеро яке аз воситаҳои баргардондани ҳокимият метавонад табаддулоти давлатӣ бошад. Маҳз ин андешаҳои Руссо минбаъд зимни инкишофи назария ва амалияи ғояҳои Инқилоби бузурги Фаронса таҳия карда шуданд.

Аз таҳлил ва баёни андешаҳои қаблӣ маълум мегардад, ки масъалаи меҳварии ҳаракати маорифпарвариро дар Фаронса таъмини ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ташкил медиҳад. Қараёни маорифпарварии франсузӣ бо арзишҳои нав, тасдиқи ҳуқуқи табиӣ, бунёди ҷомеаи демократи ва ҳуқуқбунёд алоқамандӣ дошт. Дар робита бо ин, маорифпарварон назди худ мақсад гузоштанд, ки шуури одамонро ислоҳ кунанд ва онро мувофиқ ба меъёрҳои умумии ақл тағйир диҳанд, то ҳамаи одамонро ба саодати умумӣ бирасонанд.

Новобаста аз он ки ҷаҳонбинии маорифпарварони франсузро тасдиқи табиӣ будани инсон ташкил медиҳад, аммо эътироф мекунанд, ки инсон на танҳо маҳсули табиат аст, балки ба тарбия, ки шавқу ҳаваси табииро маҳдуд мекунад, эҳтиёҷ дорад. Аз ин фаҳмиш ду паҳлӯи масъала мушаххас мешавад: фардияти табиӣ ва қарордоди иҷтимоӣ. Зеро новобаста аз муқобил гузоштани ҳолати “табиӣ” ва “тамаддунӣ”-и инсон дар ҷомеаи тамаддунии воқеӣ “инсони табиӣ” дар як вақт метавонад “инсони тамаддунӣ” шавад.¹

Аз ин нуқтаи назар, андешаи маорифпарварони франсуз якмазмуна нест. Он бо ақидаҳои идеалистӣ ва материалистӣ, атеистӣ ва деистӣ омехта мебошад. Хусусан, ақидаҳои фалсафии Ш.Л. Монтескё, А. Волтер ва Ж.Ж. Руссо характери деистӣ доштанд. Баръакси ақидаҳои онҳо ақидаҳои маорифпарваронаи Ж.О. Ламетри, Д. Дидро ва А. Гелвитсий ҷанбаи материалистиро соҳиб буданд. Масалан, барои Ш.Л.

---

¹ Общая характеристика французского Просвещения. <https://infopedia.su/16x76a6.html> (30.07.2022).

Монтескё деизм¹ воситаи мувофиқ чихати берун кардани Худо аз таърих буд, вале ба мисли А. Волтер вай динро иштибоҳ ва фиреб намеҳисобад, балки эътироф мекард, ки дин барои ғанӣ кардани маънавиёти инсон, шинохт ва тартибу низоми ҷомеа нақши мусбат дорад.² Ӯ ҳаёти ҷамъиятиро ҳамчун низоми том тавассути “рӯҳи умумии халқиятҳо” тавсиф дода, менависад, ки бисёр чизҳоро аз ҷумла иқлим, дин, қонунҳо, принципҳои идоракунӣ, урфу одат ва ғайра инсон идора мекунад. Ин чизҳо дар маҷмӯъ, рӯҳи умумии халқро ташкил медиҳанд. Ҳамзамон, иқлим, хок ва ҳудуд ба рӯҳияи мардум ва ҳаёти ҷамъиятӣ мунтазам таъсир расонида, ба тағйирёбии кулӣ мусоидат мекунад.

Волтер бошад, дар ташаккули ақидаҳои фалсафии худ ба таълимоти Ч. Локк ва физикаи Нютон такя мекунад. Мавҷудияти объективии табиатро эътироф карда, дар навбати худ қайд мекунад, ки онро Худо аз ҳеч чиз офарид. Аммо дар асари худ “Рисола оид ба метафизика” қайд мекунад, ки баъди офариниш Худо ба ҳаёти табиӣ ва инсон даҳолат намекунад.³

Умуман, назарияи маорифпарварон дар хусуи он, ки шоҳ бояд маърифатпеша, донандаи маҷмӯи донишҳо ва қобилияти идора кардани ҷомеаро дошта бошад, дар байни мардум бештар маъруфият пайдо кард. Онҳо ворид кардани тағйироти куллиро дар тамоми ҳаёти ҷамъиятӣ талаб накарданд, балки кӯшиданд, ки баробархукукии ҳамаи одамон дар назди қонун риоя гардад, манфиатҳои мардум ба инобат гирифта шаванд.

Ба андешаи Жан Жак Руссо, ҳисси маънавӣ, ки асоси шахсияти инсонро ташкил медиҳад, ин моҳиятан ҳисси динӣ аст. Бе парастии Худо вай воқеӣ нест. Дуализми Руссо дар эътирофи новобаста аз шуури

---

¹ Деизм - таълимоти фалсафии динии асрҳои XVII - XVIII, ки Худоро холиқи олам шумурда, вале мудохилаи минбаъдаи вайро дар табиату инкишофи ҷамъият инкор мекунад.

² Общая характеристика французского Просвещения. <https://infopedia.su/16x76a6.html> (30.07.2022).

³ Общая характеристика французского Просвещения. <https://infopedia.su/16x76a6.html> (30.07.2022).

инсон вучуд доштани олами материалӣ асоснок карда мешавад. Тибқи таълимоти маорифпарвар, аз азал ду чавҳар вучуд дошт: фаъол (Худо) ва гайрифаяол (материя). Ӯ муътақид буд, ки инсон табиатан меҳрубон аст, аммо барои меҳрубонӣ кардан ба ӯ кӯмак зарур аст. Тарбия ва муносибати кӯдакон бо табиат зарур аст, барои он ки ҳисси маънавии хобидаро бедор намояд. Аз ин ҷиҳат, Ж.Ж. Руссо менависад, ки тамаддун, илм ва саноат ба ахлоқи одамон таъсири манфӣ мерасонанд. Бинобар ин, ӯ бозгашт ба табиатро дар ҳама соҳаҳо, аз ҷумла дар соҳаи тарбия ва ҳаёти маънавӣ афзалтар мешуморад. Ӯ пайваста инсонҳоро ба омӯхтани дониш, ақлу зеҳни худро тавассути мутолиаи китобҳои арзишманд рӯшан сохтан ҳидоят мекунад. Китоби асосӣ бошад, барои Ж.Ж. Руссо ин китоби табиат буд. Зеро маҳз дар табиат хушоҳангӣ мавҷуд аст, ки дар ҷомеа нест. Офаридгори табиат Худо аст, вале барои Ж.Ж. Руссо вай аз Худои насронӣ, ки онро Худои ҷанг меномад, фарқ мекунад. Офаридгори табиат Худои олам аст. Ӯ аз калисои насронӣ рӯ гардонида, ба парастии табиат, тавачҷуҳ мекунанд ва мутмаин аст, ки тавассути он қалби инсонӣ эҳсоси нармӣ мекунад. Ин андешаҳо ифодакунандаи мазмуни асарҳои маорифпарвар мебошанд.

Ҳамин тавр, дар асоси маводи омӯхта ва таҳқиқшуда хусусиятҳои хос ва фарқкунандаи ҳаракати маорифпарварии Фаронсаро метавон дар ҷунин нуқтаҳои калидӣ мушаххас кард:

1) Низоми коргузорӣ ва фаъолияти масъулини ҳамаи ниҳодҳои феодалий, аз монархияи мутлақ то калисо ҳамчун пуштибони феодализм масъалаи рӯзмаррае ба ҳисоб рафта, рӯирост мавриди танқиди маорифпарварон қарор дошт, баррасӣ гардид. Дар ин самт маорифпарварон кӯшиш кардаанд, ки нисбати беадолатии амалдорон, таассубу хурофоти рӯҳониёну ташкилотҳои динӣ, нобаробарии байни табақаҳои иҷтимоиро фош карда, ба шакл ва мазмуни қонунҳои ҳаёти ҷамъиятӣ тағйирот ворид намоянд. Хусусан, тавачҷуҳи асосӣ ба ташвиқи илму маориф тавачҷуҳи ҷиддӣ дода, усул ва роҳҳои маърифати ҳодисаҳои оламро аз ҷониби инсон коркард карданд, ки худро дар

таълимоти фалсафии деизм ва материализм инъикос ёфтаанд. Тибқи андешаи намояндагони ин равияҳо, инсон оламро тавассути узвҳои ҳис эҳсосу маърифат мекунад. Аз ин рӯ, дар асри XVIII дар Фаронса илм дар ҳама соҳаҳо нақши ҳалқунанда бозид, натавонанд тарзи тафаккуру ҳаёти маънавии одамон, балки рафтори ҷамъиятии одамонро дигаргун кард.

2) Таваҷҷуҳ зоҳир кардан ба масъалаҳои ҷамъиятӣ ва сохтори ҳаёти сиёсӣ. Дар ин давра аз ҷониби олимон ва мутафаккирони франсуз асарҳои гуногун оид ба масъалаҳои марбут ба назарияи давлат ва ҳуқуқ, шаклҳои ҳокимияти давлатӣ, масъалаи баробарии иҷтимоии одамон дар ҷомеа таълиф ёфта, рӯйи нашр шуданд. Дар робита бо авҷ гирифтани ҳолати инқилобӣ дар тӯли қарни XVIII ва дар арафаи инқилоб барои маорифпарварони франсуз коркарди масъалаҳои марбут ба имконоти барқарор кардани ояндаи кишвар мубрам буданд.

3) Хусусияти сеюми фарқкунандаи маорифпарварии франсузро тарғиби идеяҳои Жан Жак Руссо ташкил медиҳад, ки ба таълимоти ӯ оид ба сентиментализм марбут аст.¹ Масъалаҳое, ки маорифпарвар ба онҳо таваҷҷуҳ додааст, алоқаманд ба тарбияи шахсият дар рӯҳияи идеяҳои нав ва пешрафта, таъмини озодӣ ва инсонии табиӣ, ки бо олудагиҳои иҷтимоӣ омехта нашудааст ва ҳуқуқҳои худро ҳифз мекунад ва ғайра дахл доштанд. Ин идеяҳо дар арафаи инқилоби франсуз хеле маъруфият доштанд.

4) Маорифпарварони франсуз баробари баррасии масъалаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, ба навиштани асарҳои бунёдӣ оид ба соҳаҳои дигари ҳаёти ҷамъиятӣ муваффақ шуданд. Аз ҷумла, тавонистанд аввалин энциклопедияҳои гуногуни соҳавиро ба ҷаҳониён пешниҳод намоянд. Инчунин, онҳо дар доираи мактаби худ фаъолони ҷамъиятӣ, олимон, тарғибгарони ақидаҳои пешрафта, рӯзноманигорон, ҳунармандон, нависандагон ва кашшофони соҳаҳои гуногуни илму техникаро муттаҳид

---

¹ Сентиментализм ҷараёнест, ки тасвири ҷанбаҳои эҳсосотро дар мадди аввал мегузорад.

карданд, ки ба ҳам омадани онҳо боиси пирӯзии инқилоб ва зиёд шудани тарафдоронашон гашт.

5) Баромади иҷтимоии бештари маорифпарварони франсуз аз оилаҳои косибон буданд. Онҳо тавассути таълим гирифтаганд дар муассисаҳои динӣ, омӯзиши мустақилона, ҷаҳду талош, сафарҳои пайваста ҷаҳонбинияшонро вас гареъ гардонда, ба шахсиятҳои таърихӣ чомеаи Фаронса табдил ёфтанд. Ҳамзамон, бештари онҳо баъди ба синни камолот расидан дар вазифаҳои гуногуни идораҳои давлатӣ фаъолият намудаанд.

б) Воситаи асосии паҳнкунии андешаҳои навҷӯёна ва афкори пешқадамонаи маорифпарварони франсуз тавассути таҳияи асарҳои бунёдӣ ва мақолаву мактубҳо ба роҳ монда шуда буданд. Нақши маҷаллаву рӯзномаҳо дар таблиғи афкори маорифпарварони франсуз чандон бориз нест.

Дар кишварҳои Шарқи Наздику Осиёи Марказӣ ин равия нимаи дуюми асри XIX пайдо шуда, саромадон ва бунёдгузори он Саид Ҷамолиддини Афғонӣ (1839-1897), Абдурахмон ал-Кавокибӣ (1849-1910), Зайн-ал-Обидини Мароғӣ (1839-1910), Муҳаммад Абдуҳ (1849-1905), Маҳмуди Тарзӣ (1865-1933), Муҳаммад Иқбол (1887-1942), Аҳмади Дониш (1827-1897), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ (1889-1929) ва дигарон ба ҳисоб мераванд.¹

---

¹ Ниг.: Бертельс Е.Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ//Тр. Тадж. базы АН СССР. - М., 1936; Богоутдинов А.М. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа. М., 1951; Раҷабов З.Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. - Душанбе, 1964. 307. с; Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. - Душанбе, 1976; Гулмуродзода П. Маорифпарварӣ ва низоми нави ҷаҳон. - Душанбе, 2006; Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ. (Афкори динию фалсафӣ ва ислоҳоти Аҳмади Дониш). - Д., 1994; Мирзоев С. Андешаҳои маорифпарварӣ дар адабиёти се даҳаи аввали асри XX Афғонистон.- Душанбе, 1993; Ашӯров Ғ. Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав. Китоби «Ҷашномаи Айни (Ҷилди X)» -Д., 2003.; Зиёев И. Ҷаҳонбинии динӣ-фалсафии Муҳаммад Иқбол. Автореферати д.и.ф.– Душанбе, 2005; Самиев Б.Ҷ. Афкори ислоҳоти-иҷтимоии Аҳмади Дониш. - Душанбе, 2000; Назаров Х. Саид Ҷамолиддин Афғани и его общественно-политическая школа. - Душанбе, 1993; Амондуллоев Б.С. Реформаторские взгляды Мухаммада Абдо.-Душанбе, 2019, 134. ва ғайра.

Имрӯз аз омӯзиш ва таҳқиқи осори маорифпарварон, асарҳои тадқиқотии ба ин мавзӯ бахшида маълум карда мешавад, ки истилоҳи маорифпарварӣ, дар Шарқ, асосан ба ду маъно шарҳу тавзеҳ дода мешавад: аввалан, маорифпарварӣ ин ҷаҳонбинии нав, назари тоза, идеологияе мебошад, ки ҳадафи асосиаш мубориза бурдан бар зидди муносибатҳои архаистӣ, барҳам додани муносибатҳои феодалӣ, ҷорӣ кардани адолат, риоя доштани принципҳои баробарӣ, озодӣ, волюияти конун дар ҷомеа мебошад. Дуюм, маорифпарварӣ - тарғибкунанда ва паҳнкунандаи илму дониш, арзишҳои фарҳангӣ дар байни мардум ва маърифатнок кардани омма фаҳмида мешавад.¹

Аз ин нуқтаи назар маълум метавон кард, ки мақсад ва ҳадафи маорифпарварон тарғиби илму маърифат, омӯхтани забонҳои хориҷӣ, оғаҳ гаштан аз дастовардҳои техникӣ аст. Маҳз ба воситаи ин идеали асосӣ мехостанд, ки мардумро аз шуури тақлидии динӣ озод карда, барои барҳам додани муносибатҳои архаистӣ, ислоҳи камбудиву норасоҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсии ҷомеа муваффақ шаванд. Аммо равияе, ки дар ин давраи таърихӣ бар хилофи ғояҳои маорифпарварон ба тарғиби илму маориф, пешрафту дурнамои рушди ҷомеа, танзими баробарии иҷтимоӣю озодии мардум монеа пеш гузошта, амалинамоии онҳоро намехост - обскурантизм меномиданд. Аз ҷиҳати этимологӣ мафҳуми обскурантизм (мракобесие) аз калимаи латинии *obscurans* - гирифта шуда, маънояш муносибати хусуматомезона, душманона доштан ба маориф, илм ва пешрафтро дошт. Ҷонибдорони ин идеология, асосан рӯҳониёни мутаассиб ва ҳампешагонашон буданд, ки аз ҷониби амалдорони идораи давлатӣ дастгирӣ меёфтанд.

Бояд зикр намуд, ки чи дар Аврупо ва чи дар Осиёи Марказӣ мафҳуми маорифпарварӣ мазмунан бо калимаҳои маориф, маърифат ҳамреша буда, маънои илму дониш, шиноخت, доништан, фаҳмидан ва

---

¹ Ниг.: Ашӯров Ғ. Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав. Китоби «Ҷашнномаи Айнӣ (Ҷилди X)». - Д., 2003. - С. 10-11.

бинишро дошт. Ин гуна маънигириро бори аввал файласуфи олмонӣ Иммануэл Кант пешниҳод кардааст. Яъне, рӯшанбинӣ ин берун шудани инсон аз ҳолати ноболиғӣ, ки дар он вазъ ӯ бо гуноҳи худ қарор дорад, мебошад. Ноболиғӣ ин мустақилона, бе кӯмаки дигарон маҳорати истифода бурда натавонистани ақл аст. Ноболиғӣ бо гуноҳи худ ин чунин иллоте аст, ки фарогири норасоиҳои хирад не, балки истифода бурда натавонистани он бе ёрии дигарон мебошад...».¹

Баъдан, файласуфи муосири эронӣ Муҳаммад Тақии Чаъфарӣ дар тақвияти фаҳмиши И. Кант муфассалтар ба шарҳи мафҳум таваҷҷуҳ карда, менависад, ки «рӯшанбинӣ» ё худ «рӯшанфикрӣ» ин фаҳмиши луғавии равшании физикиро ифода намекунад, балки мазмуни он дарк намудан ва фаҳмидани воқеият бе ягон монеа, тарс ва таассуб мебошад».²

Аз ин ду таъриф бармеояд, ки рӯшанбин он фардест, ки қобилияти ақлонии ҳал кардани масъалаҳои пайдошударо бе кӯмаки дигарон дорад. Чунки дарк кардани моҳияти худ ва ашё, ақлонӣ ҳал кардани мушкилоти пайдошуда ба инсон имконият медиҳад, ки аз ҳолати ноболиғӣ ба давраи камолот қадам гузорад, ҳуқуқу озодиҳояшро дар ҷомеа ҳифз кунад.

Дар «Луғати энциклопедии фалсафӣ»³ бошад, ба ҷараёни маорифпарварӣ ҳамчун идеологияи сиёсӣ, фалсафӣ ва фарҳангии давраи таназзули феодализм ва ба вучуд омадани муносибатҳои сармоядорӣ таъриф дода шудааст. Аммо дар сарчашмаи дигар, «Энциклопедияи советии тоҷик»⁴ он ҳамчун ҷараёни адабию фарҳангӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ, ки бо воситаи таблиғи ғояҳои хайр, адолат, илму маърифат иллатҳои соҳти муайяни ҷамъиятро барҳам задан, анъанаю маишат ва сиёсати онро тағйир додан меҳост, шарҳу тавзеҳ ёфтааст.

---

¹ Ниг.: Иммануэл Кант. Сочинения: в 6 тт. - М., 1976. - С.27.

² Ниг.: Муҳаммад Тақии Чаъфарӣ. Шинохт аз дидгоҳи илмӣ ва аз дидгоҳи қуръонӣ. - Техрон. Фарҳанги исломӣ. 1360. - С.176.

³ Ниг.: Энциклопедический философский словарь. – М., 1972. – С. 540.

⁴ Энциклопедияи советии тоҷик. – Д., 1983. - Ҷилди 4. – С. 198.

Ҳамин тавр, маорифпарварӣ ин чараёни маърифатӣ-фикриест, ки муқобили мафкураи ҳукмрони замони худ баромада, дар низоми ҷомеадорӣ ғояҳои озодӣ, баробарӣ, ягонагӣ, ҷорӣ кардани адолати иҷтимоӣ, барҳам додани нобаробариҳои иҷтимоӣ, танзими принсипи баробарии иҷтимоӣ, инкишофи илму маориф ва арҷгузорӣ ба арзишҳои инсониро таълиф мекунад.

Равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Марказӣ, хусусан дар Осиёи Миёна дар заминаи таъсири арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии мутафаккирони гузаштаи тоҷик, вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангии аморати Бухоро, таассуроти сафарҳои маорифпарварони тоҷик ба кишварҳои мутараққӣ, хусусан, Россия ва боздиди онҳо аз дастовардҳои фарҳангӣ, илмӣ ва техникаи кишварҳои пешрафта, инчунин оғаҳӣ пайдо кардан ва шинос шудан бо маводи дар рӯзномаву маҷаллаҳо нашршуда ва китобҳои интишордодаи ҳамраёнашон дар дигар кишварҳои мусулмоннишин, аз ҷумла Афғонистону Эрон, зухур кардааст.¹ Бинобар ин, бояд гуфт, ки маорифпарварии аврупоӣ аз муносибатҳои иҷтимоии дохилӣ ба вуҷуд омада, маорифпарварии тоҷик бошад бештар ба омилҳои беруна рабт дошт, яъне бо таъсири кишварҳои дигар ба амал омад.

Пайдоиши ин равияи фарҳангӣ-фикрӣ дар Осиёи Миёна, агар аз як тараф, биниши мардумро нисбат ба сохтори сиёсии идораи амирӣ, муносибатҳои золимонаю разилонаи амалдорони дарбор ва рӯҳониёни мутаассиб, ҳолати таълиму тадрис дар мактабу мадрасаҳо дигар карда бошад, аз сӯйи дигар, нафраташонро нисбат ба мустамликадорон, ки кишварро ҳамчун манбаи ашёи хом ғорату хароб мекарданд, зиёд намуд. Аз ин рӯ, тамоюлгирии он чӣ тавре олимони тоҷик З. Раҷабов, Ғ. Ашӯров ва Ш. Абдуллоев таъкид мекунанд, натавонанд хусусияти зиддифеодалӣ, балки характери зидди мустамликавиро низ доробуд.

---

¹ Самиев Б.Ҷ. Афкори ислоҳоти иҷтимоии Аҳмади Дониш. - Душанбе, 2000. - С. 71-72.

Саромади равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна Аҳмади Дониш буда, ҳамназарони ӯ Шамсиддин Шохин, Возех, Ҳайрат, Аҷзӣ, Садриддин Айнӣ, Мунзим ва дигарон буданд, ки баҳри озод шудани мардуми кишвар аз зулму таҳдиди мустамликадорон ва феодалони маҳаллӣ тарғиб ва ташвиқи илму маорифро пайгирӣ карданд.

Ин ҷо як нуктаи дигарро бояд ба назар гирифт, ки давраи мустамликавӣ ва воридшавии тарзи истехсолоти сармоядорӣ дар кишварҳои Шарқ, алалхусус дар аморати Бухоро, аз як тараф, ба рушди соҳаи иқтисодии кишвар мусоидат кард ва аз тарафи дигар, барои тағйир ёфтани шуури динии худ маорифпарварон бе таъсир намонд. Чунки вобаста ба авзои сиёсӣ, иҷтимоии ҷомеа бар ивази масоили сабр, қисмат, орзу, боварӣ ба Худо ва хушбахтии худ, ба ҳалли масъалаҳои дигар, аз қабилӣ масоили беҳтар кардани соҳаҳои иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангии кишвар, роҳҳои идора ва обод кардани он ва ғайраҳо тавачҷуҳ зоҳир карданд. Мутаассифона, ҷорӣ ва риоя кардани ин гуна навоариҳо дар шароити сиёсии нимаи асри XIX-и аморати Бухоро, ки дар он давра рӯҳониёни мутаассиб тамоми идораи корҳои давлатиро ба уҳда доштанд, мушкил буд. Аз ин хотир, рӯшанфикрон роҳи ҳалосӣ аз ин авзоиро дар таҷриба намудан ба исломи асил дида, талаби ислоҳи исломро ба пеш гузоштанд. Тавре файласуфи тоҷик Ш. Абдуллоев қайд мекунад: дар ягон асари маорифпарварон мо ба танқиди рӯирости дин дучор намеоем. Танқиди рӯҳониёни мутаассибу манфиатпеша ва амали онҳо ин танқиди дин нест.¹

Хусусан, Аҳмади Дониш дар асари «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» ошкоро авзои сиёсӣ-иҷтимоии аморати Бухоро ва тарзи давлатдорӣ амирони манғитияро, ки худро «фиристонидагони Худо дар рӯи замин» меҳисобиданд, зеро танқиди гирифта, талаби ислоҳи исломро дар ин сарзамин мекунад. Дар асарҳои Возех, Ҳайрат, Саидахмад Сиддиқӣ (Аҷзӣ), Мирзо Сироч низ ақидаҳои

---

¹ Ниг.: Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ (Афкори динию фалсафӣ ва ислохотии Аҳмади Дониш). - Д., 1994. - С. 71.

маорифпарварона аз танқиди дин оғоз нашудааст. Онҳо костагиҳои тарзи давлатдорӣ амирони манғития ва авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии замони худро фoš карда, сипас сабаби асосии пастравӣ ва бемаърифатии шоҳу амалдорон, ва мардумро аз нафаҳмидани асли дин медонанд.

Ҳамин тавр, дар заминаи таҳқиқ ва таҳлили маводи омӯхташуда умумият ва фарқияти пайдоиши равияи маорифпарвариро дар ҷомеаи пешрафтаи Аврупо, аз ҷумла Фаронса ва кишварҳои Осиёи Марказӣ ба таври зайл нишон медиҳем:

1. Дар Аврупо, аз ҷумла Фаронса, маорифпарварӣ бар зидди муносибатҳои феодалӣ ва бартараф кардани беадолатӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ ба вучуд омада, хусусияти зиддифеодалӣ касб карда буд. Аммо дар кишварҳои Шарқ, аз ҷумла Осиёи Миёна, он алайҳи барҳам додани муносибатҳои феодалӣ, низомии идоракунии мустамликавӣ, тағйир додани сохти идораи худкомаи амирӣ пайдо шуда буд.

2. Дар муддати наздик ба сад соли фаъолияти маорифпарварӣ дар Фаронса насли онҳо ба чаҳор гурӯҳ тақсим карда мешавад: 1) пешгузаштагон, ки дар охири асри XVII ва аввали қарни XVIII зиндагӣ кардаанд ва маъруфттарин намояндагонашон Пер Бейл ва Жан Меле; 2) насли калонсол, ки фаъолиятшон ба солҳои 1710-1740 рост меояд (Ш.Л. Монтескё ва М.А. Волтер); 3) насли миёна (К.А. Гелветсий, П. Голбах, Д. Дидро, Ж. Ламетри ва Ж.Ж. Руссо) фаъолияти онҳо ба солҳои 1740-1780 мувофиқат мекунад. 4) насли ҷавон, ки дар арафаи инқилоби бузурги Фаронса зиндагӣ кардаанд. Ж.А. Кондорсэ аз симоҳои барҷастаи ин гурӯҳ аст.

Дар таърихи мавҷудияти равияи маорифпарварӣ дар аморати Бухоро муҳаққиқон маорифпарварони тоҷикро ба ду насл ҷудо мекунанд. Насли аввали маорифпарварон: Дониш, Шохин, Возех, Савдо, Сироч, Васлии Самарқандӣ, Дилшоди Барно, Туғрал ва ғайра буданд. Ба

насли чадид бошад, Асирӣ, Айнӣ, Мунзим, Ҳайрат ва дигаронро шомил медоранд.

3. Маорифпарварони Аврупо асоси тараққӣ ва муваффақ шудан ба дастовардҳои иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодию фарҳангиро аз рушди илму фарҳанг, аз ҷумла, омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ ва қувваи эътимодбахши ақл медонистанд. Зимни амалӣ кардани ин ғояҳо онҳо ба пешрафт ноил гардиданд ва рисолати таърихӣ худро дар назди мардум ва кишварӣ худ иҷро карданд.

Ҳарчанд идеали маорифпарварони Шарқ, аз ҷумла Осиёи Миёна, нерӯи боэътимоди ақл, рушди илм, ислоҳи мактабу маориф ва ғайра бошад ҳам, аммо бинобар сабаби амиқ реша гирифтани муносибатҳои феодалӣ, таассубу хурофот онҳо натавонистанд рисолати таърихӣ худро назди ҷомеа иҷро намоянд. Танҳо Инқилоби Октябр ва баъдан Инқилоби Бухоро сабаб гардиданд, ки низомӣ идораи амирӣ сарнагун шуда, шакли нави давлатдорӣ ба вуҷуд ояд.

4. Агар дар ташаккули афкори маорифпарварони франсуз дастовардҳои фалсафии мутафаккирони давраи Эҳёи замони Нав, вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодию фарҳангии асрҳои XVII-XVIII Фаронса таъсир гузошта бошанд, барои инкишофи афкори маорифпарварони кишварҳои Осиёи Марказӣ арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динӣ мутафаккирони гузаштаи тоҷик, вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангии аморати Бухоро, таассуроти сафарҳои маорифпарварони тоҷик ба кишварҳои мутараққӣ, хусусан Россия ва боздиди онҳо аз дастовардҳои фарҳангӣ, илмӣ ва техникаи кишварҳои пешрафт ва ғайра нақши ҳалқунанда бозиданд. Аз ҷониби дигар, худ Россия аллакай дар Осиёи Миёна ба қушодани мактабҳои нав, роҳи охан, корхонаҳои нави замонавӣ ва ғайра шуруъ намуда, муносибатҳои буржуазиро интиқол меод, ки ҳамаи ин ба мафкураи ҷомеа бетаъсир наменд.

5. Ҷунбишҳои озодихоҳӣ ва ислохталабии мардум ҷӣ дар Аврупо ва ҷӣ Шарқ дар доираи ғояҳои пешгузаштаи маорифпарварон сар зада, ҳадафшон дигаргун кардани сохти идоракунӣ давлатӣ ба ҳисоб рафта,

талаби асосиашон риоя кардани рукнҳои адолати иҷтимоӣ, таъмини баробарии иҷтимоӣ дар ҷомеа буд.

6. Агар бештари маорифпарварони франсуз рӯирост ба муқобили дин баромад карда, аз материализм ва атеизм ҷонибдорӣ мекарданд, вале маорифпарварони тоҷик ба дини ислом содиқ монда, кӯшиш мекарданд, ки ҷомеа бо нигоҳ доштани асолати дин пеш равад. Онҳо динро ба сифати як манбаи ташаккулдиҳандаи маънавиёти инсон, ҳамчун маҷмӯи донишҳо меҳисобанд. Аммо амалу кирдори рӯҳониёни муттассиб, хурофоту таассуби динӣ масъалаи меҳварӣ ва интиқодии таълимоти онҳоро ташкил меод. Зеро рӯҳониён намехостанд фармонравоии мутлақро аз даст диҳанд. Ҳамеша ба муқобили рушди илм баромад карда, кашфиётҳои навинро эътироф намекарданд ва ба пешрафти ҷомеа монеа пеш мегузоштанд.

7. Воситаи асосии таблиғ намудани ақидаҳои навҷӯёна ва афкори пешқадамонаи маорифпарварони Аврупо, аз ҷумла Фаронса, дар байни қишрҳои гуногуни аҳоли агар тавассути китобу донишномаҳо, мақолаву мактубҳо ба роҳ монда шуда бошад, дар кишварҳои Осӣи Марказӣ муҳимтарин василаи ташвиқу тарғиби ақидаҳои пешқадамона ва маорифпарварона тавассути рӯзномаву маҷаллаҳои гуногун сурат гирифтааст, ки ин тарз дар фарҳанги давраи маорифпарварии Аврупо, ба вижа Фаронса, чандон ҷашмрас нест.

§ 1.2. Мухтасари шарҳи ҳол ва таснифи осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Нависандаи бузурги фаронсавӣ, файласуф, сиёсатшинос, музикдон ва педагоги машҳур Жан Жак Руссо 28-уми июни соли 1712 дар Женева, дар оилаи соатсоз таваллуд шудааст. Модараш Сюзанна Руссо хоҳарзодаи кашиши мазҳаби протестантӣ буда, баъди нухрӯзагии Руссо зиндагиро падруд мегӯяд. Чи тавре Густав Лансон - яке аз муҳаққиқони машҳури таърихи адабиёти Фаронса, устоди донишгоҳи Сорбон (Донишгоҳи илм ва адабиёти Париж), таҳқиқгари андешаҳои воқеии Жан Жак Руссо иттилоъ медиҳад, ӯ баъди ғавти модараш дар тарбияти амакаш бузург шудааст. Падараш Исаак Руссо ба шуғли соатсозӣ машғул буда, баъди ғориғ аз кор фарзандашро ба қироати романҳо парвариш меод ва бо ӯ то нисфи шаб ба омӯзиш машғул мешуд. Баъди савод баровардан ба хондани китоби файласуфи юнонӣ Плутарк бо номи «Зиндагонии мардони бузург» шуруъ намуда, масти эҳсосоти қаҳрамонӣ мегардад.¹

Дар муқаддимаи китоби “Оид ба қарордоди иҷтимоӣ”, ки аз ҷониби интишороти маркази соцсиологияи бунёдӣ аз забони фаронсавӣ ба русӣ баргардонида шудааст, низ чунин маълумот мавҷуд аст, ки Ж.Ж. Руссо аз айёми бачагӣ ба омӯхтани касбҳои гуногун мароқ зоҳир мекард ва ин амал барои донишазхудкунӣ ва ташаккули маънавияти ӯ монеа пеш намеоварданд. Вақте ғурбат пайдо мекард, хатман ба хондани китобҳои гуногун машғул мегардид. Хусусан, дар даврае, ки бо падараш зиндагонӣ мекард, якҷоя адабиёти муосир ва бадеиро зиёд мутолиа менамуданд.²

---

¹ Ниг.: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - Техрон, 1341. - С. 5.

² Об общественном договоре. Пер. с фр. Под ред. Г.Э.Кучкова. - Москва, 1998, 416 с. - С. 15.

Баъди он ки падараш соли 1722 ба хотири муноқиша бо як низомӣ маҷбур мешавад Женеваро тарк кунад,¹ парастории Руссоро, ки нав ба синни даҳсолагӣ расида буд, ба бародараш Бернар вогузор мекунад. Чудой аз Руссои хурдсол гарон меафтид ва ӯ худро ба китобу китобхонае, ки аз бобояш мерос монда буд, машғул медорад. Ин амали ӯ чиҳати ташаккули зеҳнияш нақши бориз гузоштааст. Хусусан, мутолиаи асарҳои Бюффон, Фонтенел, Волтер, Аббат Сен-Пер ва ғайра дар ташаккули афкори фалсафии маорифпарвар таъсири амиқ гузоштанд.

Тибқи маълумоти маъхазҳо, баъди чанд моҳи чудой аз падар амакаш Бернард ба хотири гирифтани маълумоти динӣ Руссоро ба назди рӯҳонии протестантӣ Ломбарсия, ки дар қарияи наздикии Женева зиндагӣ мекард, мебарад. Фазои дилкаш ва манзараҳои фараҳбахши ин деҳа ишқи Руссоро аз он давра нисбат ба дарахтон, саҳро, ба табиат бедор карда, дарташаккули ҳисси зебоиписандии ӯ нақши муассир мегузоранд. Аммо дар он ҷо муносибати рӯҳониён, тамаллуққорӣ ва тамаъҷӯии онҳо ба Руссо мақбул намеафтад ва нисбаташон нафрат пайдо карда, бозпас ба Женева бармегардад. Дар Женева ба назди яке аз тафсирависон адлия меравад, то аз ӯ чизе омӯзад, аммо сатҳи маърифатнокӣ ва саводнокии муфассир низ талаботашро қонеъ намегардонад. Баъдан, хешовандонаш ӯро шогирди як хунарманди кандакори чӯб мекунанд, вале ҳар рӯз ӯ Руссоро шиканча медод. Чӣ тавре Густав Лансон иттилоъ медиҳад, рӯзе Руссо барои сайругашт ба саҳро меравад. Ҳангоми ғуруб, вақте ба шаҳр меояд, дарвозаҳоро баста мебинад. Ин пешомадро бо ризоият пазируфта, тасмим мегирад, ки барои ҳамешагӣ дӯкони гароварсоз ва хонаи амаки худро тарк гӯяд.²

Ж.Ж. Руссо баъди тарки ҷойи зист муддате дар Сово, ноҳияи чанубӣ дар Женева зиндагӣ мекунад. Дар он ҷо бо кӯшиши рӯҳоние бо

---

¹ Саркитов Н. Биографический очерк. В книге «Об общественном договоре». - М., 1998. - С.16.

² Ниг.: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» Тарҷумаи Ғулмуҳайн Зирақода... - С. 5.

хонум де-Варнес шинос мешавад. Хонум, ки аз кеши протестантҳо баргашта, монанди Руссо ба Сово паноҳ бурда буд, дар шаҳри Аннесӣ зиндагӣ ихтиёр карда, протестантҳоро ба оини католикӣ даъват мекард.

Хонум де-Варнес аз Руссо хуб пазиroy карда, ўро ба бунгоҳи хайрияе, ки кашишон дар шаҳри Турн таъсис намуда буданд мефиристанд. Дар он ҷо Руссо ба кашиши католикӣ табдил мешавад.

Дар шаҳри Турн Руссо ба хотири касби маош маҷбур шуд шуғли пешхизматиroy қабул намояд. Аз хонаи арбоб навореро дуздида, хизматгорро мутаҳам месозад. Баъди ошкор гаштани амалаш ўро ҳамроҳ бо духтари бечора аз кор озод намудаанд. Руссо баъди аз кор озод шудан дар ҷойи дигар навкар шуд. Ин дафъа ба воситаи хуши саршор ва иттилооте, ки аз ин ҷо ва он ҷо гирд оварда буд, мавриди тавачҷуҳи арбоб қарор гирифт. Лекин Руссо аз зиндагонии манзум мутанаффир буд, барои халосӣ аз он роҳи биёбонро пеш гирифт. Аз шаҳре ба шаҳре мерафт ва маъракагардӣ мекард. Баъд аз муддате ба ёди Аннесӣ ва хонум де-Варнес афтада, ба ин шаҳр меояд. Дар Аннесӣ аз ў хуш пазиroy карда, кӯшиданд барояш шуғле тахия намоянд. Аввал мехоҳанд кашиш (рӯхонӣ) шавад ва ўро ба дабиристони Дефӣ мефиристанд. Баъд, ўро бо омӯзиши мусиқӣ вомедоранд. Руссо қабл аз он ки бо ин фан ошно шавад, ба таълим мепардозад.¹

Ҷамин тавр, Руссо дар он рӯзҳо шефтагияшро нисбат ба адабиёт ва таърих кашф карда, дар ҳабдаҳсолагӣ ба мазҳаби католикӣ рӯй меовард ва бо мусиқӣ сару кор мегирад. Дар соли 1732 тарки вазифа мекунад, то ба барномаҳои омӯзгорӣ дар ҳавзаи мусиқӣ бирасад. Мусиқии пасонтарҳо дар зиндагии Руссо нақши назаррас мебозад ва ў дар ин давра тавассути навиштани нотаҳои порчаҳои мусиқӣ таъмин намояд.

Баҳори соли 1740 Руссо хонаи де-Варнесро тарк карда, ба шаҳри Лион меравад, ва вазифаи мураббии кӯдакони роҳбари суди Маблиро ба

---

¹ Ниг: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода... - С. 7.

ухда мегирад. Дар вақти фаъолият дар ин вазифа ба бародари Маблӣ муаррихи шинохта Габриел Маблӣ ва файласуфи машҳур Кондиляк шинос мешавад. Дар соли 1742 ба Париж меояд ва аз ҳамин сол давраи аввали фаъолияти эҷодии ӯ оғоз мешавад.¹ Бо саъю кӯшиши зиёд ба толорҳои Париж роҳ ёфта, бо файласуфон ва донишмандони машҳур Волтер, Монтескё, Бюффон, Рейнал, Мармонтел, Мариво, Фонтенел, Тюрго, Кондорсе ва ғайраҳо мулоқот мекунад.

Соли 1743 ба муҳлати як сол ба Венетсия, ба сифати муншии сафир граф де-Монтег, ки шахси тасодуфӣ ва белаёқат буд, фиристонида мешавад. Ҳамаи корхоро дар ин муддат худи Руссо иҷро мекард ва ба ҷойи эҳтиром пайдо кардан мунтазам танбеҳ мегирифт. Аз ин рӯ, муносибаташ бо граф сард шуда, тарки вазифа карда, ба Париж меояд.

Ж.Ж. Руссо дар соли 1745 бо Тирезо Лүфосу шинос гардида, бо ӯ издивоҷ мекунад. Аз ӯ соҳиби панҷ фарзанд гашта, барои тарбият ба ятимхона месупорад, ки баъдҳо ба ин сабаб амиқан ва пайваста мавриди интиқоди нависандагон, ба вижа Волтер қарор мегирад. Руссо дар асари маъруфи «Эътирофот» аз кардааш бо надомат ёд менамояд ки кӯдаконашро ба хоҳири ҳифозат, аз он чи шояд интизорашонро мекашид, ба ятимхона супоридааст.

Ҳамин тавр, Руссо дар давраи аввали фаъолият ва ташаккули донишҳои фалсафӣ бо Дени Дидро шинос мешавад. Аввалан, Дени Дидро ӯро ҳамчун адабиётшиноси ҷавон, ки оид ба мавзӯҳои марбут ба мусиқӣ матн ва оҳанг эҷод мекунад, мешиносад. Баъдан, соли 1749 дар озмуни фарҳангистони Дижан, шариат намуда дар мавзӯи: “Оё пешрафти илм ва ҳунарҳои зебо ба фасоди ахлоқи умумӣ кӯмак кардааст ё ба покизагии он” баромад мекунад ва бар хилофи дигар иштирокдорон баён медорад, ки саноеъ ва ҳунарҳои зебо башарро бадбахт кардааст. Аз

---

¹ Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Пер. с французского языка. Под ред. Г.Э.Кучкова. – Москва, 1998. - С. 17.

ин пешниҳоди Руссо назари Дидро нисбати ӯ дигар шуда, маорифпарварро ҳамчун як ҷавони соҳибсалиқа эътироф менамояд.¹

Бояд зикр кард, ки баъди ин муваффақият, бахусус таълифоти ӯ бо номҳои «Хитоба роҷеъ ба маншаъ» ва «Асоси адами мусовоти байни афроди башар» шуҳрати ӯро зиёд гардид. Дар ин маврид Г. Лансон чунин иттилоъ медиҳад, ки Руссо фақат ду қадам бардошту ба Волтер расид, вале ин шахс, ки табиати бениҳоят мутақаббир дошт ва дар ростӣ ва дурустӣ роҳи муболиғаро мепаймуд, баъд аз он ки дар ду китоби номбурда аз назария ва андешаҳои ӯ тарафдорӣ намуд, дучори хатари азиме шуд. Тасаввур кард, ки агар мутобиқи он назария рафтор накунад, ба шаъну эътибораш садама хоҳад расид. Аз ин таърих дар парҳезкорӣ ва покдоманӣ ифрот намуда, худро ба воситаи ҳаракатҳои аҷибу ғариб машҳур сохт.²

Баъдан, рафту омади ӯ ба толорҳои ашроф ва маҷмааҳои адабӣ нафрати ӯро аз иҷтимоъ ва тасмими ӯро ба гӯшагирӣ шадидтар мекунад. Дигар наметавонист дар ин маҷмаъ зиндагӣ ва фаъолият намояд. Чун тарзи муошират ба табақаи ашрофро наметавонист, худҳои табъашро нохуш мекард. Аз ин рӯ, барои ин ки ба бетарбиятии ӯ наханданд худро ба ваҳшигарӣ мезад.³

Илова бар ин, ханӯз рӯҳан як нафар оворагард буд, ки ба ҳавои озод, осмони кабуд, ба гардиш бидуни мақсади муайян, ба сахнаи зебои гӯшаи ҷангал ё манзараи дилфиреби ғуруби офтоб алоқаи зиёде дошт. Аз ин рӯ, дар давраи шуҳрат ва авҷи ифтихор тасмим гирифт аз Парижи пур аз сару садо, ки мардумро асири қоида карда буд, фирор намояд. Дӯстони файласуфи ӯ, ки завқи дашту даман ва боғу чаманро надоштанд ва ба зиндагонии пурошуби шаҳр монанди моҳӣ дар об хӯй гирифта буданд, аз ин вазъ намефаҳмиданд ва кӯшиданд ӯро аз ин иқдом боз

---

¹ Ниг.: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. - С. 10.

² Ниг.: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. - С. 10

³ Ҷамон асар. - С. 11.

доранд, вале фақат муваффақ шуданд, ки биранҷонандаш. Хонум Деспинӣ зани яке аз мустаъҷирони молиёт, ки молики қасре буд парки худро бо як хонаи фарангӣ, ки шомили чандин утоқ ва боғча, ҳамзамон чашмае ҳам дошт, дар ихтиёри Руссо мегузорад. Манзараи боғ ва атрофи он ақлу ҳуши Руссо ба худ мафтун кард. Баъд аз он ки муносибаташ бо хонум ва аҳли хонаводаи ӯ бад мешавад, тарки ин манзил карда, дар қасабаи Манмурос хонаеро ба ичора мегирад. Маҳз дар ин чо асарҳои арзишманди худ «Эмил» ва «Қарордоди иҷтимоӣ»-ро ба нашр мерасонад.

Руссо баъди тарк кардани Париж бо дастгирии подшоҳи Пруссия, дар яке аз вилоятҳои Олмон, дар қасабаи Моунте-Тровер зиндагиро ихтиёр менамояд. Аммо дар он чо низ мавриди танқиди рӯҳониён қарор гирифта, маҷбур мешавад тарки манзил кунад. Соли 1765 аз Париж ба Англия рафта, дар он чо бо таърихнависи маъруф Давид Юм шинос мешавад ва ӯ барояш манзил дар Вутан, яке аз вилоятҳои Дербӣ фароҳам месозад. Руссо дар ин чо гиёҳҳои камёбро чамъоварӣ карда, гоҳе ба мусиқӣ мепардохт ва ё хотираҳои зиндагии худро менавишт, ки баъди маргаш бо номаш мунташир шаванд. Баъди он ки муносибаташ бо Юм вайрон мешавад, аз Англия ба Фаронса рафта, бо исми сохта дар шаҳри Три, дар дарбори шоҳзода Контӣ паноҳ мебарад.

Соли 1770 ба Париж баргашта, дар кӯчаи Плотарир манзил ихтиёр менамояд. Дар он чо ҳолати муносибтареро, ки аҳли маҳал нисбаташ муҳайё карда буданд, дар рисолаи «Муколама»-ош тавсиф менамояд. Мақолае бо номи «Хитоб ба фаронсавиёни тарафдори адолат»-ро низ дар ин вақт навишта, дар кӯчаҳои шаҳр паҳн менамояд. Гоҳ-гоҳе китоби «Эътирофот»-ро дар маҷлисҳои хусусии аҳли завқ мехонд. Вале лаҳзаҳои ҳуши худро ҳангоми гардиш кардан дар манзараҳои табиати шаҳр ва чамъ овардани гиёҳҳо медид. Тамоми осори таълифкардаи ӯ дар муддати 13 сол навишта шуданд. Соли 1758 романи «La Nouvelle Heloise» (Элоизаи нав)-ро ба фарҷом мерасонад, ки ин китоб муваффақияти бузургаш мегардад. Минбаъд низ бо вучуди таҳдидҳо ва таъқибҳо талошмандона

рӯйи китобҳои мухталиф кор мекунад. Дар соли 1762 асари «Эмил»-ро перомуни тарбия ва парвариши кӯдакон менависад. Дар китоби «Эмил» тавзеҳ медиҳад, ки чӣ бояд кард, то садои табиат - барои Руссо, ҳамзамон садои озодӣ - дар кӯдакон дилгиркунанда нагардад. Асари «Эмил» аз сӯйи нависандагон ва файласуфони ҳамасраш мавриди интиқоди саҳт қарор мегирад ва низ дар парлумони Париж мавриди қазоват. Чоп, нашр ва мутолиаи он дар шаҳри Берн (кишвари Швейтсария), дар Голандия ва ҳатто дар Генуя ватани азизи нависанда Женева мамнуъ эълон мегардад. Интишори китоби «Эмил» озоиши Руссо барҳам мезанад. Донишгоҳи Сорбон ин китобро маҳкум месозад. Парлумони Париж низ дастур медиҳад, ки онро бисӯзонанд ва Руссо низ тавқиф кунанд, аммо ӯ дар вақти ҷустуҷӯяш кайҳо аз ин қасаба фирор карда буд.¹

Аз ин таъқибот чанде нагузашта дар Амстердам китоби «Du Contrat Social ou Princeps du droit politique» (Қарордоди иҷтимоӣ ё асосҳои ҳуқуқи сиёсӣ)-ро хеле бо арзиш дар ҳавзаи фалсафаи сиёсӣ навишта, ба нашр мерасонад. Солҳои баъд аз 1762 солҳои гурез ва фирори ӯ буданд. Дар соли 1765 таълифоти ӯро зери номи «Lettres de la montagne» (Мактуботи кӯҳӣ)-ро дар Париж ва Амстердам ба оташ кашиданд. Дар ҳамон сол хонае, ки барои будубоши муваққати Руссо дар назар гирифта шуда буд, сангборон мегардад. Ӯ Швейтсарияро тарк мекунад. Барои муддати кӯтоҳ, пеш аз он ки дар соли 1766 бо Давид Гомел ба Англия биравад, дар Париж мемонад. Ба зудӣ миёни Руссо ва Гомел муноқиша бармеҳезад. Дар соли 1767 Руссо ба Фаронса бозмегардад. Дар Амстердам китоби шарҳҳои «Confessions» (Эътирофот)-ро нашр менамояд. Дар солҳои 1770-1771 пулис мутолиаи шарҳи ҳоли ӯро мамнуъ қарор медиҳад.

Даҳаҳои солҳои 1750-1770 аз нигоҳи кайфият ва камийат аз пурқортарин солҳои зиндагии Руссо ба шумор меоянд. Аз сӯйи дигар,

---

¹ Ниг: Густав Лансон. Аз китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Фуломхусайн Зирақзода. - Техрон, 1341. - С. 13.

фосилаи Руссо бо чомеа рӯз то рӯз бештар мегардад. Руссо аз солҳои 40-ум ду роҳро дар баробараш мегузорад: аввалан, метавонад ба роҳи тамаддун биравад ва худро дар иҷтимоӣ рушд бидиҳад, дуюм, худро ба замон ва ормонаш бисупорад ва хатари афтодан дар гӯшанишиниро бипазирад.

Руссо роҳи дуюмро интихоб карда, зикр мекунад, ки ягона орзуяш ин аст, ки баъди ғавташ пасомадагонаш номашро бо некӣ ёд кунанд ва арзиши асарҳояшро эътироф намоянд. Ниҳоят, маорифпарвар дуюми июли соли 1778 ҳангоми кор рӯйи боби панҷуми китоби оғозкардааш таҳти номи «*Les Reveries du promeneur solitaire*» (Ҳаёлотҳои сайёҳи танҳо) зиндагиро падаруд мегӯяд.

Умуман, ба андешаи Ж.Ж. Руссо дар зиндагонии табиӣ, яъне дар ҳоли таваҳхуш инсон хуб аст ва мумкин ҳам нест, ки бад бошад. Зеро ҳанӯз дар он зиндагӣ на ахлоқе вучуд дорад, на қонуне, ки ба воситаи он хубро аз бад фарқ кунад. Бар хилофи муқаррарот рафтор намекунад, зеро муқаррароте таҳия ва ба тасвиб нарасидааст. Ӯ худхоҳ аст, зеро фақат аз завқи табиӣ худ пайравӣ менамояд, ки ба ӯ дастур диҳад, то худашро ҳифз кунад. Монанди ҳайвон бегуноҳ аст. Фақат дар рафъи эҳтиёҷоти худ мекӯшад. Бади ҳеч касро намехоҳад ва беш аз эҳтиёҷи худ чизе наметалабад. Ҳатто завқи табиӣ ва шавқате дорад, ки ӯро ба ҳамнавъони худ мутамоил месозанд. Чунонки ҳар вақт худаш солим ва бениёз бошад, табиатан барои наҷот ва осоиши дигарон иқдом менамояд. Эҳсосоти матбуъ ва дардноке дорад, ки фаъолияти вайро таҳрик намуда, завқи ӯро бедор менамояд. Фасод вақте ҳосил мешавад, ки фикр бо эҳсосот тавҷам мегардад ва ақл бо завқи табиӣ ҳамроҳ мешавад. Зеро он вақт худхоҳии табиӣ, ки машруъ ва матлуб аст табдил ба нафъпарастӣ мешавад, ки бечо ва манфур аст. Ба воситаи зиёд шудани эҳтиёҷот, ба сабаби ихтироъи хушиҳои дуруғӣ, ки фақат барои ҷалби назари дигарон аст, ба воситаи пешбинии оянда, ки амале аст муҳолиф бо зиндагии табиӣ, танозуъ барои бақо ва бадбахтиҳое, ки натиҷаи он аст, пайдо мешавад. Тафаккур, андеша, нафъпарастӣ, тавсеаи шаҳвати

фардӣ ва хирсу тамаъи шахсӣ, беш аз ҳадди эҳтиёҷ заиф шудани ҳис, таҳрим ва шафқат, ва тамоми он тағйироте, ки дар инсони табиӣ ҳосил гаштааст, дар ҷомеа ба воситаи ҷомеа сурат гирифта ва тавсеа ёфтааст. Бузургтарин фасоди ҷомеа набудани баробарӣ аст.

Дар табиат низ адами мусовот низ ба назар мерасад, вале он адами мусовот ҳеҷ касро аз таскини шахвати худ монеъ намегардонад, ҳеҷ касро аз кор кардан барои рафъи эҳтиёҷоти хештан маоф наменамояд ва ҳамаро неқнафс, озод ва хушбахт нигоҳ медорад. Лекин адами мусовоте, ки дар ҷомеа пайдо мешавад эҷоди имтиёзоти табақотӣ мекунад. Зеро ба чанд нафар мегӯяд: «ҳама чиз моли шоҳ аст, бидуни ин ки кор кунед», вале ба тӯда мегӯяд: «заҳмат бикашед, ранҷ бубаред на барои худатон, балки барои дигарон».¹

Аз ин андеша бармеояд, ки ин адами мусовотро мувофиқи ақидаи Руссо арбобони ситамгар ва бандагони ситамкаш, ашхоси золим ва афроди мазлум дуруст мекунанд ва маншаи ин бемории иҷтимоӣ бошад, моликият аст. Қудрати ашрофиёт, чоҳ ва мақом ҳамаи инҳо аз мусовӣ набудани сарватҳо пайдо мешавад, ки онҳо бастагӣ ба моликият доранд: ба-ин тартиб фасоди ҷомеа бармегардад ба рақобат байни дорандагон ва бенавоён. Ин мавзӯи меҳварии китоби «Хитоба роҷеъ ба маншаи адами мусовот»-и Жан Жак Руссо аст.²

Дар тафовут аз дигар асарҳои таълифкардаи маорифпарвар «Қарордоди иҷтимоӣ» муҳимтарин китоби сиёсӣ ва иҷтимоии ӯст. Аҳамияти он фақат дар матолиби мундариҷаи он нест, балки бештар ба сабаби таъсире аст, ки дар таърихи башар доштааст. Дар ҳақиқат, инкилоби бузурги Фаронса бештар ба дасти пайравони Руссо анҷом гирифт. Онҳо баъд аз хароб кардани аморати кухнаи иҷтимоии духазорсолаи Фаронса бинои тозаеро бунёд карданд, ки пояи он ба рӯйи афкор ва ақидаҳои Руссо гузошта шуд. Баъдан тамоми мамлакатҳое, ки ҳукумати инкилобӣ ё парлумонӣ пайдо карданд дар таҳияи қонуни

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - С. 16..

² Ҷамин асар... - С. 16-17.

асосии худ аз аввалин қонуни асосии Фаронса, ки дар асоси «Қарордоди иҷтимоӣ» танзим шудааст, истифода бурданд.

Тағйироти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодие, ки дар Фаронса рух доданд, тасъири худро ба дигар кишварҳо гузошт. Бавижа, дар ҷангҳои Наполеон, конференсияи Вин, наҳзатҳои озодихоҳие, ки гоҳо ба истиқлолгалабӣ тавҷам буданд (аз соли 1860 ва баъд дар Париж, Австрия, Маҷористон ва баъзе аз кишварҳои дигари Аврупо) маҳз дар заминаи ин инқилоб ба вуқӯ пайвастанд. Ҷунбишҳои миллии истиқлолгалабон ва ваҳдатхоҳони Италия ва Олмон ба ташкили давлати воҳиди Италия ва Олмон овард. Бинобар ин, бо назардошти таъсири китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» дар инқилоби Фаронса бояд иқрор кунем, ки ин китоб яке аз бузургтарин осори фикрии башар аст. Дар он масоили марбут ба таъсири ҳукумат, ҷомеа, тарзи идораи кишвар, риояи баробарии иҷтимоӣ ва ғайра мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифтаанд. Ҳарчанд дар номи китоб мафҳуми иҷтимоӣ ҷой дорад, вале масъалаҳои баррасишаванда бештар хусусияти сиёсӣ доранд. Дар баъзе мавридҳо муаллиф ба масоили иҷтимоӣ ва иқтисодӣ тавачҷуҳ зоҳир мекунад. Ба вижа, муҳимтарин масъалаи иҷтимоӣ ва сабаби ихтилофоти табақотӣ, ки дар китоб зикр ёфтааст, моликият мебошад. Моликият сарчашмаи тамоми наҳзатҳои ранҷбарон, заҳматкашон дониста шудааст. Китоби мазкур манбаи пайдоиши бисёре аз ақидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, дар сайри таърихи фарҳанги башарӣ ҷойгоҳи хоса дорад.

Ба ақидаи Руссо, инсонии табиӣ худӣ ӯст, ҷомеа ва тамаддун инсонии табииро аз байн бурдааст. Вале осори ӯ ба куллӣ маҳв нашудааст. Бинобар ин, Руссо намунаест, ки аз рӯйи он метавон инсонии мутамаддин ва ҷомеаи мутамаддинро таҷдид кард. Руссо ин иддаои худро ба воситаи китоби «Эътирофот», ки соли 1731 таълиф кардааст ва охириин шоҳқории ӯст, собит менамояд ва инсонии табиӣ, яъне худаширо он тавр, ки ҳаёт дар назари мо таҷассум меорад. Ин инсон ба воситаи хатоие, ки табиат ба вай додааст, аз ҳама беҳтар аст, вале ба воситаи ғасоде, ки ҷомеа дар вай

тавлид намуда, аз ҳама бадтар шудааст. Кофист Руссо зиндагонии худро шарҳ диҳад, то ҷомеаро маҳкум созад ва интиқоми табиатро аз ӯ бигирад. Бояд қабул кард, ки метавон инсонии мутамаддинро табдил бо одаме намуд, ки тамоми сифатҳои хуби инсонии табииро дошта бошад. Зеро Руссо ин корро карда аст. Дар ҳақиқат, ҷавоне, ки ба воситаи надоштани тарбияти хонаводагӣ дабистонӣ ва дар натиҷаи чандин сол оворагардӣ ба сифатҳои разила хӯ гирифта буд, ба воситаи фитрати нек, ақидае ба Худо ва кӯшиши фаровон тавонист ахлоқи худро ислоҳ намояд.¹

Бо ин маълумоти мухтасар дар хусуси ҳаёту фаъолият ва эҷодиёти Руссои ғайриоддӣ иктифо намуда, ба баррасии андешаҳои маорифпарваре, ки як аср пас аз ӯ дар Бухоро тавлид шуда, аз ҷиҳати рафтору гуфтору кирдор дар бисёр маврид ба ӯ монандӣ дорад, яъне Аҳмади Дониш мегузарем.

Маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1827-1897) дар шаҳри Бухоро таваллуд шуда, ҳаёти худро то дами марг дар ин шаҳр гузаронидааст.² Вай ба мисли Руссо шаҳр ба шаҳру кишвар ба кишвар нагаштааст. Ба маълумоти адабиётшиноси тоҷик Расул Ҳодизода Аҳмади Дониш дар гузари кӯҷаи Сангини Бухоро, дар оилаи марди на чандон доро, аммо бомаърифати он давр Мулло Носир ибни Мулло Юсуф таваллуд шудааст.³ Аммо рӯзи таваллуди Аҳмад аз хонаи Мулло Носир милси таваллуди шоҳзодаҳо, ки бинобар сабаби ба дунё омаданашон аз болои арк табли шодиву хурсандӣ мезаданд, садое баланд нашуд. Вазъ хомӯшу ором, вале хушнудии волидайн аз таваллуди

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - Техрон, 1341. - С. 22.

² Ниг. Бертелс Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ//Тр. Тадж. Базы АН СССР. – 1936. – Т.3: Лингвистика. – С. 9-28; Богоутдинов А.М. Очерки по истории таджикской философии. – Д., 1961; Ҳоди-зода Р. Аҳмади Дониш. – Д.: Ирфон, 1976; Раҷабов З. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. – Д.: Дониш, 1964; Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 1. – Душанбе, 1989 ва ғайра.

³ Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. – Душанбе, 1967 – 156 с. – С. 3.

Аҳмад зиёд буд, зеро таваллуди ӯ ба хонаи сокиту ороми онҳо чароғи саодату хушбахтиро фурӯзон кард.

Падари Аҳмад, Мулло Носир ба ҷуз саводи динӣ, ки солҳои 1810-1815 зимни таҳсил аз мадраса пайдо карда буд, он қадар дониши кофӣ аз илмҳои дунявӣ надошт ва дар яке аз масҷидҳои маҳаллаи худ имоматӣ мекард. Рӯзгори худ ва хонаводаашро аз ҳисоби андозаи нафақае, ки ҳар як аҳли маҳалла аз ҳисоби имоматӣ меод, мегузаронид. Аммо модари Аҳмад назар ба дигар занони онвақтаи Бухоро фозила ва доираи маърифатнокиаш нисбатан ғанӣ буд.

Мулло Носир чӣ тавре Р. Ҳодизода зикр меорад “аз ҳамсари чунин зани фозилу олима хушбахт буд. Ин хушбахтӣ бисёр ногувориҳои зиндагии ҳаррӯзаро ба вай аламангез намекард. Алалхусус, ки ҳамсари ин зан на танҳо хушнудии маънавӣ, балки барои оила мададгории моддӣ низ дошт”.

Дар оилаи Мулло Носир ба ҷуз Аҳмад чанд фарзанде, ки аз ӯ пеш ва баъд таваллуд мешаванд, бо сабабҳои гуногун мефавтанд. Аҳмад ягона фарзанде буд, ки ӯро бинобар сабаби ҷисман заиф будан бо эҳтиёт калон мекарданд. Аз ин рӯ, чун шашсола шуд, хост ӯро ба мадраса барад. Лекин чун волидайн аз вазъи таълим дар мадрасаҳо ва муносибати мударрисон нисбат ба толибилмон огоҳии комил доштанд, Аҳмадро ба мадраса насупориданд ва нахостанд, ки фарзанди ҷисман заифи онҳо зеро лату кӯби мударрис қарор гирад.

Аҳмади ҷавон, ки дар ин айём аз асрори оламу олам хабаре надошт барои савод пайдо кардан ва маърифатнок шудан дар қатори духтарбачагони маҳалла назди модари худ ба дарсомӯзӣ оғоз мекунад. Вале баъд аз он ки синни ӯ ба нӯҳсолагӣ мерасад, падараш ӯро ба мактаби мардона месупорад. Сипас, баҳри он ки саводи фарзандаш комил гардад, Мулло Носир Аҳмадро ба мадраса дохил мекунад, то

мисли худаш аз илми динӣ воқиф гашта, дар масҷид вазифаи имоматиро ба уҳда гирад.¹

Ин ҷо ҷӣ тавре худи маорифпарвар иттилоъ медиҳад, ҳанӯз аз оғози тадрис дар мадраса дар вучуди ӯ нисбати тарзи гузариши дарс ва омӯзиши қоидаву имлои забони арабӣ ва дигар фанҳои таълимӣ як ҳисси нафрат ва бадбинӣ пайдо мешавад. Зеро, омӯзиши ин предметҳои таълимӣ барои Аҳмад ҷиҳати саводнокшавиаш ягон нақше намегузоштанд. Аз ин рӯ, беҳабар аз падару модар ӯ тарқи мадраса карда, вақти худро бар суҳбати одамоне, ки аз саҳифаҳои гузаштаи таърих сухан гуфта, ҳикоятҳои аҷибе нақл мекарданд, мегузаронад. Масалан, худи мутафаккир чунин менависад, ки «берун аз мадраса ман вақти худро дар суҳбатҳои мегузаронидам, ки нақл аз гузашта мекарданд. Ман шунидани нақлҳо аз пайғомбарон, ҷойҳои муқаддас, шахсони таърихӣ ва муборизаи подшоҳонро баҳри ба даст овардани умури давлатдорӣ дӯст медоштам. Аз ин рӯ, аз ин тарзи рафтор борҳо зерӣ таъқиби устод ва падари худ гаштам. Чун аз хона берун мешудам, ҳамеша маро аз назди суҳбати ҳикояткунандагони таърих меёфтанд».²

Вақте Мулло Носир аз ин рафтори фарзанд оғоҳ мешавад, дубора ӯро талқин мекунад, ки ба мадраса дохил шуда, илмҳои динӣ ва ҳамзамон мантиқро азбар кунад. Ниҳоят, муддати таҳсил дар мадраса дар инкишофи фаъолияти маънавии Аҳмади ҷавон таъсири амиқ мегузорад. Зеро, ӯ акнун ба худ шароит фароҳам овард, ки ба ҷуз илмҳои динӣ, мустақилона он предметҳои, ки дар нақшаи таълимии мадраса дохил набуданд, азхуд кунад. Хусусан, ӯ як маҳорат ва шавқи зиёдеро ба омӯзиши фанҳои нучум, фалсафа, сиёсат, иҷтимоӣ, адабиёт ва таърих аз худ нишон медиҳад. Ба ғайр аз ин, маорифпарвар аз хурдӣ шавқи зиёде ба расмкашӣ ва хушнависӣ дошт. Чуноне худи ӯ нақл мекунад, ҳанӯз аз

---

¹ Самиев Б. Афкори ислоҳоти иҷтимоии Аҳмади Дониш. – Душанбе, 2000. – 154 с. – С. 65.

² Аҳмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. - Душанбе: Ирфон, 1976. - С. 14.

хафтсолагӣ дар деворҳо сурат ва расмҳои зиёде мекашидам. Ҳамчунин, бо забони арабӣ баъзе мисраъҳои шеърро сабт менамудам.

Бояд гуфт, ки машғул шудани маорифпарвар ба расмкашию хушнависӣ ин як сарчашмаи фаъолияти илмию эҷодии ӯ буд. Зеро, тавассути нигоҳ бо арзишу бозёфт ва нақшу нигораҳои таърихӣ, ки аз захми соҳибкасбони гузашта бунёд ёфтаанд, ҳанӯз дар овони наврасӣ дар қалби ӯ орзуи зеб ва шукӯҳу шаҳомат додани кишвараш парвариш меёфт.

Падари Аҳмад Мулло Носир машғул шудани писарро ба расмкашӣ лоиқ намедид. Зеро ин касбро рӯҳониёни мутаассиби замонаш «ҳаром» мегуфтанд. Вале Аҳмад, ки завқи зиёд ба ин шуғл дошт, тарки он накард. Андешид, ки агар рӯи девор расм кашидан «ҳаром» бошад, пас рӯи қоғаз кашидани тарҳи иморатҳову кӯшкҳо ва сабти ҳарфҳо мушкилие надорад. Ҳамзамон, ба шеърнависӣ шуруъ мекунад. Ин шуғлро низ ҳарчанд пешаи олий ва санъати баланд аст, падар рад мекунад, зеро вазъи зиндагии шоирону донишмандон дар ин давр сангин буда, дар хорию зиллат зиндагӣ мекард. Намехост писараш ба чунин вазъ рубарӯ шавад.

Аз нуҳсолагӣ берун аз барномаи мадраса ба омӯзиш ва мутолиаи девони Ҳофиз ва Бедил, сабти ғазалҳо ва бо аксҳо тасвир кардани манзараҳо машғул шудани маорифпарвар минбаъд барои возеҳ шудани чаҳонбинии ӯ такони чиддӣ бахшид. Аз ҷумла, хондан ва дарк кардани мазмуни байту ғазалҳои гуногун назари ӯро нисбати пайдоиши мавҷудоти олам, моҳияти инсон, асрори табиату ҷомеа дигаргун кард. Ҳунари ӯро дар санъати хаттотӣ такмил бахшид. Дар ин маврид Р. Ҳодизода баҳои воқеӣ медиҳад: «Аҳмади Дониш ҳанӯз аз синни даҳсолагӣ саводи хубе бароварда, ду-се навъи хатро ба дараҷаи котибони хушнавис менавишт. Дар як маротиба хондан ғазалҳои Ҳофизу Бедилро аз ёд мекард».¹

---

¹ Р. Ҳодизода. Аҳмади Дониш. - С. 12.

Умуман, дар синни наврасӣ таваҷҷуҳ зоҳир кардани Аҳмади Дониш ба мутолиаи осори классикон, аз ҷумла асарҳои пурарзиши Абунастри Форобӣ, Абӯалӣ Ибни Сино, Насириддини Тусӣ, Имом Ғазолӣ, достону девонҳои Фирдавсӣ, Анварӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Бедил ва ғайра таҳаввулотӣ амиқ дар ташаккули афкори пешқадамона ва ислохотхоҳонаи Аҳмади Дониш бозиданд.

Ин ҷо бояд ба як нукта таваҷҷуҳ дод, ки падари Аҳмад Мулло Носир чун дигар сарватмандону амалдорон дорои китобхонаи шахсӣ набуд. Дар хонааш ба ҷуз чанд китобҳои динӣ дигар намуди китобхоро надошт. Аз ҳисоби нодорӣ инчунин имкони хариди китобҳо ва барои мутолиа ба писараш дастрас карданро надошт. Вале Аҳмад, ки худ дӯстони зиёди китобдор дошт, китоби заруриро барои хондан аз онҳо дастрас мекард. Мутолиаи зиёди китобҳо ӯро андешаманди он кард, ки дониши ҳақиқиро аз ин китобҳо, на аз китобҳои дар мадраса таълимдиҳанда метавон ба даст овард.

Ҳамин тавр, то синни 18-20 солагӣ Аҳмад ҳама саъю кӯшиши худро ба азбар кардани дониш дода, ҳам аз зиндагӣ ва ҳам аз олами илм таҷрибаи зиёд андӯхт. Аммо ӯро фикру андешаҳои дигар азият меод. Ин ҳам бошад соҳиби шуғли муайян набудан, мустақилона манбаи даромад пайдо накардан ва дастнигари падар будан.

Бинобар ин, назди худ вазифа мегузорад, ки ҳамаи қобилияту дороии маънавии худро ба кор андохта, барои таъмини хонавода манфиате ба даст оварад. Зеро ҷамъ кардани пулу мол инсонро дар ҷомеа мутеи дигарон накарда, ба озодона зиндагӣ намудан имконият фароҳам меорад. Аз ин рӯ, ӯ маҳз аз ин синну сол ба фаъолияти меҳнатӣ шуруъ мекунад. Ба вижа, шабҳо бедорхобӣ кашида, бо фармудаи сарватмандон ва пулдорҳо девону достонҳои гузаштагонро бо хати зебо китобат мекард, онҳоро бо зару лочвард зиннат меод, лавҳаю унвонҳои аҷиб мекашид ва бо суратҳои мучассам ороиш меод, то завқу ҳаваси

фармоишгарро бештар ба худ ҷалб намояд. Ҳар моҳ аз 24 то 30 ҷузъ китобат мекард, ки аз ин ҳисоб аз бист то сӣ танга пул мегирифт.¹

Дар зиндагии рӯзмарра бошад, кам мехӯрд, либосҳои ботакаллуф ба бар намекард ва бар нафси худ ҳамеша ғолиб меомад. Машғул шудан ба шугли хаттотӣ ва ороиши китобҳо на фақат дунёи маънавии маорифпарварро ташаккул дод, балки ўро ба як хаттот ва рассоми беҳамто табдил дод. Аз ин рӯ, дар ин давра на фақат дар доираи дӯстону ҳамназарон, балки дар муҳити фарҳангии аморати Бухоро эътибору эҳтироми хосаи худро пайдо кард. Дар ин маврид адабиётшиноси тоҷик Р. Ҳодизода барҳақ қайд кардааст: «Дар таърих кам воқеъ шудааст, ки шуои истеъдоди зотӣ ба ҷангу ғубори замон тамоман аз назари давр пинҳон монда бошад. Ба ҳамин тариқ, аз эътибори аҳли замон берун мондани Аҳмад - маҳдум низ мумкин набуд. Ба ҷамъият роҳ ёфтани ў ба ҳар тарзе ки бошад, як амри қонунии таърих буд».²

Истеъдоди зотӣ, дониши комили аз илмҳои табиӣ, техникӣ ва дақиқ дошта Аҳмади Донишро дар муҳити идораи давлатии аморати Бухоро ҳумчун муҳандис муаррифӣ намуд. Бинобар ин, тарҳи биноҳо ва иморатҳои давлатиро ў кашида, баъдан бинокорон мувофиқ ба он тарҳ месохтанд. Бад-ин васила амири Бухоро Насрулло ханўз дар давраи ҷавонӣ қобилият ва истеъдоди ғавқулודда, ғазилату заковати Аҳмади Донишро қадрдонӣ намуда, ўро яке аз надимони худ интиҳоб карда буд.³

Дар дарбор бо фармудаи амир Насрулло Аҳмади Дониш асарҳои гуногуни илмию адабию китобат карда, аз он дастмузди хуб мегирифт, ки дар натиҷа вазъи зиндагии оилашон беҳтар гашта, аз тангдастию муҳтоҷӣ раҳо меёбад.

Инчунин, роҳ ёфтан ба китобхонаи дарбор ва истифода бурдани китобҳои арзишманди қадимаи камёфт оид ба илмҳои ғалсафа, нучум, тиббу риёзиёт ба Аҳмади Дониш имконият доданд, ки онҳоро бо завқ

---

¹ Ниг.: Р. Ҳодизода. Аҳмади Дониш. – С. 24.

² Ҳамон асар. – С. 29.

³ Ниг.: Аҳмади Дониш. Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. Душанбе, 1992. – С. 18-19.

китобат кунад. Ҳангоми китобат дониши худро такмил дода, ҳамвора онҳоро дастраси дигар намояндагони илму адаб мегардонид, то доираи хонандагон зиёд шуда, дар муҳити илмиву фарҳангии кишвар ислоҳоти ҷиддии маънавӣ ворид шавад.

Дигар муваффақияте, ки дар давраи ҳукмронии амир Насрулло барои Аҳмади Дониш даст дод, ин бинобар сабаби ғавти Николаи I ва ба тахт нишастани Александри II, барқарор кардани муносибатҳои дӯстона, рушд додани муносибатҳои тичоратӣ бо Россияи подшоҳӣ, ба сифати мирзо шомил гардидан (соли 1857) ба ҳайати сафариён буд. Дидан кардан аз Россияи подшоҳӣ ва шинос гардидан бо дастовардҳои илмиву техникӣ, санъати шахрсозӣ, низоми идоракунии, муносибатҳои байниҳамдигарӣ, эҳтирому қадрдонии инсон ва ғайра тасаввуроти Аҳмади Донишро нисбати муҳити тираю тори амири тамоман дигаргун кард. Хост баъди бозгашт ба ватан ин пешравиҳоро ба амир нақл карда, дар низоми сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ фарҳангии кишвар таҳаввулотӣ ҷиддӣ ворид намояд. Аммо чун ба Бухоро расид амир Насрулло ӯро ба ҳузур напазируфт ва ба ҳимояи марзу буми худ дифоъ аз ҷангҳои афғону ҳимоя аз ниятҳои англисҳо, ки ҳадафи бунёди истехкоми ҳарбии худро дар Осиёи Миёна мекарданд, машғул буд. Баъди марги амир Насрулло писари ӯ амир Музаффар ба тахти аморат соҳиб мешавад. Дар замони ӯ низ тавсияву пешниҳодҳои Аҳмади Дониш оид ба амалӣ кардани ислоҳоти сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фарҳангии кишвар татбиқ намекарданд.

Хусусан, асари арзишманди ӯ «Рисола дар назми тамаддун ва таовун», ки дар он роҳу усулҳои идора кардани давлат, риоя кардани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, тартиби таъин ва ҷо ба ҷо кардани кадрҳои идораи давлатӣ, рушд додани соҳаҳои ҳаётбахши ҷомеа ва ғайра нишон дода шудааст, аз тарафи амир Музаффар пазируфта намешавад. Дар натиҷа, низоми кӯхнашудаи идораи давлатӣ идома ёфта, вазъи зисту зиндагонии мардум вазнин ва муносибатҳои архаистӣ ва феодалӣ беш аз пеш реша мегиранд.

Аҳмади Дониш ҳарчанд баъди қабул нагардидани андешаҳои пешқадамонаи худ аз ҷониби амирони манғитӣ аз мансабҳои давлатӣ ва муҳити идораи сиёсӣ дур гардид, вале аз эҷод даст накашид. То охири умр дар ҳалқаи дӯстон ва шогирдонаш роҳи раҳӣ аз зулму истибдодро ҷӯё шуда, ба таври инқилоб тағйир додани ин сохтори разилонаро пешбинӣ мекунад. Баъди марги маорифпарвар шогирдон ва ҳамасронаш ғояҳои ӯро идома ва такмил дода, дар байни зиёиён ва рӯшанфикрон муқобилони сохтори идораи амириро зиёд менамояд ва рӯҳияи тараққиҳоноро барои расидан ба аҳдофи ниҳӣ ва вусъат додани инқилоби фикрӣ тақвият мебахшанд.

Аҳмади Дониш дар тӯли ҳаёти худ барои мардуми тоҷик мероси гаронқадру боарзише ба мерос мондааст. Осори таълифкардаи ӯро асосан, аз "Наводир-ул-вақоеъ", «Таърихча» ё худ "Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития", "Рисола дар назми тамаддун ва таъовун", "Меъёр-ут-тадаюн", "Ар-Рисола фи аъмол-ул курра", "Манозир-ул-кавокиб" ва чандин дафтарҳои мусавадда ва хотироти ӯ ташкил медиҳанд. Ё худ ҷӣ тавре муҳаққиқи тоҷик Б.С. Амондуллоев дар асоси маълумотҳои пешниҳодкардаи С. Айнӣ зикр менамояд, асарҳои «Рисола дар табаддул ва тағайюри давлатҳо аз қирони улвайн», «Таодули хамсаи матаҳаййира (оид ба ҳаракати панҷ сайёра: Уторуд, Зӯҳра, Миррих, Муштарӣ ва Зухал)» ва «Ҷоёмъ-ул-хикоёт» маҳсули эҷоди маорифпарвар мебошанд.¹

Асарҳои ӯ, аз ҷумла "Манозир-ул-кавокиб", "Меъёр-ут-тадаюн" ва "Ар-рисола фи-аъмол-ул-курра" бештар ба масоили динию фалсафӣ, аз қабилӣ масоили пайдоиши оламу одам, муносибати рӯҳу ҷисм, тақдир, ҳаёту мамот ва ғайраҳо бахшида шудаанд. Аммо дар асарҳои дигари ӯ "Наводир-ул-вақоеъ", "Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития" ва "Рисола дар назми тамаддун ва таъовун" афкори

---

¹ Ниг.: Амондуллоев Б.С. Фалсафаи маорифпарварии Шарқи Наздик, Миёна ва Ҳинд (нимаи аввали асри XIX ва ибтидои асри XX). Воситаи таълимӣ. – Душанбе, 2019. – С. 113.

ичтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодиву фарҳангии Аҳмади Дониш дар бораи пайдоиши ҷамъият, нақши инсон дар ҷомеа, пайдоиши оила ва вазифаҳои волидайн дар таълиму тарбияи фарзанд, риояи руҳҳои фарҳанги оиладорӣ, масъалаи тарбияи инсонӣ комил ва раҳиҳои фард аз шуури тақлидии динӣ, усулҳои ҷоридошти адолат ва танзими баробарии иҷтимоӣ, тарзҳои идоракунии давлат ва муносибати ҳукуматдорон ба раият, танқиди ҳукуматдорони золим, ҷаҳолияти ҳирсҷӯёнаи рӯҳониёни мутаассиб ва дигар масоили ба ҳаёти инсонӣ ва ҷомеа зарур, инъикоси ҳудро ёфтаанд.

Аз ин нуқтаи назар, месазад гуфт, ки чуноне осори гаронбаҳо ва ақидаҳои навҷӯёнаи Ҷамолиддини Афғонӣ ўро ҳамчун падари “ренессанс” дар байни мардуми муслмони Шарқ машҳур гардонид, ҳамсон осори пурарзиш ва навҷӯиҳои афкор Аҳмади Донишро ҳамчун бунёдгузори равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Марказӣ шуҳратёр кард.

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлил ва муқоисаи маводи таҳқиқшуда месазад якҷанд умумият ва фарқиятҳое, ки дар зиндагиномаи маорифпарварон ва ташаккулёби ҷаҳонбинии онҳо таҳаввулотро ворид кардаанд, пешниҳод намоем:

1) Жан Жак Руссо тарбияи асосиро ҷиҳати ба камол расидан ва шуҳрат пайдо кардан аз падар ва баъдан амакаш гирифтааст. Зеро модараш ҳанӯз аз давраи тифлии Руссо оламро падруд гуфта буд. Дар таълиму тарбия ва ба камолрасии Аҳмади Дониш ҳам падар ва ҳам модар нақши муассир гузоштаанд.

2) Зиндагии ҳар ду маорифпарвар дар давраи авҷи муносибатҳои феодалӣ, ҳукмфармо будани нобаробариҳои иҷтимоӣ, ривож гирифтани зулму истибдод паси сар шудааст. Аз ин рӯ, дар табиати онҳо ҳанӯз аз давраи наврасӣ нисбати тартиби идораи давлатӣ, муносибатҳои амалдорон нисбат ба раият ва риоя нагаштани адолат ва баробарии иҷтимоӣ нафрат ба вучуд омада буд.

3) Ҳам Жан Жак Руссо ва ҳам Аҳмади Дониш сарчашмаи асосии пешрафти ҷомеаро риояи адолат ва баробарии иҷтимоӣ меҳисобанд ва

муътақид буданд, ки волоияти қонун ҳамон вақт риоя мегардад, ки агар ин принципҳои асосӣ дар низоми идории ҷомеа иҷро гарданд.

4) Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар тӯли умри худ дар вазифаҳои гуногун, аз ҷумла ба сифати муншӣ дар сафоратхонаҳо фаъолият кардаанд. Аммо нодонию дар ҷаҳолат мондани сафирон, сатҳи пасти дониши сиёсии онҳо ва надониستاني одоби муошират боис гаштааст, ки дар баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои байнидавлатӣ ба ҷойи сафирон худи онҳо масъулиятро ба уҳда бигиранд.

Бинобар ин, пешниҳод мекунанд, ки ба вазифаҳои гуногуни идоракунӣ шахсони бомаърифат, соҳибтаҷриба, кордон, бомаҳорат ва адолатпарвар сафарбар карда шаванд. Соҳибмансаб набояд тавассути пешниҳоди пора, тухфа ва муносибатҳои хешутаборӣ ба вазифаҳои сохтори идораи давлатӣ шомил шудан, роҳ наёбад. Зеро рушди истисмор, ривож гирифтани нобаробариҳои иҷтимоӣ, беҳуда масраф гардидани амволи давлатӣ ва хароб гаштани хазинаи кишвар маҳз аз фаъолияти чунин ашхос вобастагӣ дорад.

5) Аҳмади Дониш чун дигар маорифпарварони Шарқ роҳи раҳӣ аз истибдод ва зулм, нодонӣ ва бенизомиро дар роҳандозӣ кардани ҳукумати конституционӣ мебинад. Аммо Жан Жак Руссо омили асосии хушбахтӣ ва пешрафтро иродаи умумии мардум мешуморад.

6) Ҳам Жан Жак Руссо ва ҳам Аҳмади Дониш мавҷудияти қазову қадарро эътироф карда, вобаста ба вазъи амалӣ гардидани идеяҳои онҳо дар ҷомеа назди худ ду роҳ мегузоранд. Аввалӣ, сайъ мекунанд, ки ба роҳи тамаддун бираванд ва худро дар иҷтимоӣ рушд бидиҳанд ва дуҷумӣ, ба тақдир ҳавола карда, гӯшанишиниро интиҳоб намоянд. Дар ин маврид назар ба Руссо мавқеъгирии Аҳмади Дониш нисбати интиҳоби ин ду роҳ тамоюли пешрафта дорад. Чунки Аҳмади Дониш вақте мебинад, ки андешаҳои аз ҷониби амалдорони идораи давлатии манғития ҷонибдорӣ намеёбанд, то андозае рӯҳафта шуда, гӯшанишинӣ карданро барои худ беҳтар меҳисобад. Вале чун мебинад, ки бо гӯшанишинӣ кардан ҳеч сӯе ба даст намеояд ва барои мардум

кореро ба сомон расонида наметавонад, роҳи амал, мубориза ва тарғиби арзишҳои пешрафтаре, ки барои рушди кишвар мусоидат мекунад, интихоб мекунад. Аммо Руссо роҳи дуюмро интихоб карда, гӯшанишиниро ихтиёр мекунад.

7) Ниҳоят, ақидаҳои ислохотхоҳонаи ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идораи сиёсии ҷомеа ба ҳам шабоҳат дошта, барои ба вуҷуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хизмат карданд. Яъне ҳар ду маорифпарвар баъди таҷрибаҳои андӯхта тавсия карданд, ки тағйир додани сохти сиёсии ҷомеа маҳз тавассути инқилоб ба даст оварда мешавад.

§ 1.3. Сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии

Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Ақидаҳои маорифпарварӣ ва ислохотхоҳии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш худ ба худ ташаккул наёфтаанд. Омӯзиш ва таҳқиқи осори арзишманд, масъалагузорӣ ва тавсияву пешниҳодҳои маорифпарварон ҷиҳати ҳал кардани масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, нишон додани роҳу усулҳои рушду тараққи ҷомеа маълум менамоянд, ки сарчашмаҳои ғоявии ташаккулёбии андешаҳои онҳо гуногун буда, вале ба ҳамдигар шабоҳат доранд.

Аз ҷумла, барои ташаккулёбии афкори фалсафии Жан Жак Руссо ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии мутафаккирони барҷаста, ба мисли Гуго Гротсий (1583-1645), Томас Гоббс (1588-1679), Чон Локк (1632-1704) ва Ш.У. Монтескё (1689-1755), сафарҳои зиёди ӯ ба кишварҳои Аврупо, фаъолият кардан дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ нақши босазо гузошанд.

Гуго Гротсий, олими машҳури нидерландӣ, ҳуқуқшинос буда, соли 1625 асари арзишманди худро таҳти унвони «Оид ба ҳуқуқи ҷанг ва сулҳ» ба нашр мерасонад. Муаллиф дар ин асар арзёбӣ менамояд, ки дар шароити ҷомеаи авлодӣ ба таври ғайримуташаккил ҳуқуқи табиӣ ҳукмрон буд, ки реша аз ҳуди табиати инсон гирифтааст. Ҳуқуқи табиӣ, ба андешаи Г. Гротсий, он аст, ки чизе, ки ба дигарон дахл дошт ба онҳо баргардонидан зарур аст. Сарчашмаи ин ҳуқуқ моҳиятан, тибқи ақидаи маорифпарвар, на ин ё он ғоида, манфиат ва ё ирода, балки табиати ақлонии инсон ҳамчун мавҷуди иҷтимоӣ мебошад. Ҳамзамон, меъёрҳои он тағйирнаёбанда ва абадӣ мебошанд. Баъдан, нақши асосиро дар ташаккули ин муносибатҳо ҳокимияти болоии мутлақ, ки дар натиҷаи озодона даст кашидани одамон аз озодии табиӣ ба миён омад, бозид.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки ҳокимияти болоӣ, ба андешаи Г. Гротсий, на маҳсули ҳуқуқи табиӣ, балки як навъ далели таърихӣ аст.¹

---

¹ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

Моҳияти ҳокимияти болоиро маорифпарвар аз он иборат медонад, ки ҳокимият, амале, ки ба дигар ҳокимият тобеъ нест бо салоҳдиди ҳокимияти бегона наметавонанд барҳам дода шавад. Соҳиби умумии ҳокимияти болоӣ дар маҷмӯъ худи давлат мебошад, вале соҳиби ҳокимият дар фаҳмиши шахсӣ метавонад якчанд нафар - мувофиқ ба қонун, урфу одати ин ё он халқи алоҳида бошад. Халқиятҳое, ки зери тасарруф ва идораи дигар халқиятҳо монда, мустақилияти худро аз даст додаанд бо баҳои Г. Гротсий - дар фаҳмиши имрӯзаи мафҳум худ ба худ давлат намебошанд, танҳо аъзоёни тобеъшудаи давлати мусаххаркарда ба ҳисоб мераванд.¹

Ҳуқуқи табииро ҳамчун ҳуқуқ оид ба молик тавсиф карда, Г. Гротсий қайд мекунад, ки ҳуқуқ дар мафҳуми васеъ ҳуқуқе аст, ки ба табиати ақлонии инсон, ҳуқуқи табиӣ муқобил нест. Дар асоси концепсияи ҳуқуқи табиӣ худ маорифпарвар кӯшиш кардааст, ки низоми аксиоматикии ҳуқуқиро тарҳрезӣ кунад, то онҳо дар ҳолатҳои воқеии дохилидавлатӣ ва муносибатҳои байнидавлатӣ алоҳида истифода бурда шаванд. Муқобили фаҳмиши он ки адолат - ин танҳо ба манфиати қудратмандон аст, ҳуқуқ нерӯе медиҳад, ки маҳз тарс инсонҳоро маҷбур кунад, ки ҳуқуқ эҷод карда, бо қанорагирӣ аз зулм баромад кунанд. Дар концепсияи шартномавии худ зикр меорад, ки пайдоиши давлат ва ҳуқуқи дохилидавлатӣ мантиқан натиҷаи ҳатмии ҳастии ҳуқуқи табиӣ мебошанд.²

Жан Жак Руссо ҳарчанд бештари андешаву хулосаҳои Г. Гротсийро ҷонибдорӣ мекунад, вале дар навбати худ таълимоти ӯро оид ба пайдоиши ҳокимияти болоӣ мавриди танқид қарор медиҳад. Аз ҷумла, қайд мекунад, ки ин таълимот ба манфиати халқ нест ва ба он бадбинӣ дорад.

---

¹ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

² Ҷамон ҷо: Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

Файласуфи дигар Томас Гоббс чамъиятеро, ки ҳеҷ гуна ташкилот ва моликияти хусусӣ вучуд надорад, таҳлил намуда, ин ҳолатро «чанги ҳама» ба «муқобили ҳама» номидааст. Ба андешаи ӯ, ҳама одамон аз рӯи табиати худ кӯшиш менамоянд, ки аз вазъияти вазнини зиндагӣ таввасути шартномаи чамъиятӣ як қисми ҳуқуқҳояшонро ба давлат дода, иродашонро ба давлат тобеъ намоянд. Ҳокимияти давлатӣ бошад, қобилияти зехнии инсонро, ки дар қонунҳои табиӣ ифода меёбанд, истифода барад. Ҳамзамон, ҳокимият бояд қавӣ ва мутамарказ бошад, агар чунин набошад, чамъият ба ҳолати табиаш бармегардад. Вай ҳамаи вазифаҳои давлатиро бо як ибора «некӯаҳволии халқ - қонуни оӣ»¹ ифода намудааст.

Жан Жак Руссо дар асари худ «Қарордоди иҷтимоӣ» мунтазам аз таълимоти сиёсии Томас Гоббс ёдоварӣ намуда, ақидаҳои ин мутафаккиро оид ба муқобили демократия баромадан ва ба эътибор нагирифтани баробарӣ ва озодии ҳамаи қишрҳои ҷомеа мавриди танқид қарор медиҳад. Аммо ин ақидаҳои Т. Гоббс тавачҷуҳи Жан Жак Руссо нисбати ақидаҳои зиддифеодалӣ ба гегемонияи калисо, умуман, ба таълимоти Т. Гоббс бештар кард. Дар ин маврид маорифпарвар менависад, ки Т. Гоббс бори аввал кӯшиш кард, ки ҳар ду сари уқоб (калисо ва давлат)-ро пайванд кунад, ҳар дуи онҳоро ба ягонагии сиёсӣ, ки бе он на давлат ва на ҳукумат наметавонад тараққӣ кунад, даъват намояд.²

Дар баробари Г. Гротсий ва Томас Гоббс дар асари «Қарордоди иҷтимоӣ» ва дигар таълифотҳои Ж.Ж. Руссо иқтибосҳо аз осори файласуфи англис Чон Локк бештар ба чашм мерасад. Чон Локк бар хилофи андешаи Томас Гоббс ҳолати табиӣ одамонро «чанги ҳама ба муқобили ҳама»³ наҳисобида, онро маҷмӯи муносибатҳои озод, баробарӣ, ба ҳам вобаста набудан дар асоси моликият медонад. Барои

---

¹ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

² Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – С. 250.

³ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

таъмини боъғтимоди ҳолати табиӣ қайд мекунад, ки одамон байни худ шартномаи чамъиятӣ баста, ризояти таъсиси давлатро медиҳанд. Ҳамин тавр, агар ба андешаи Томас Гоббс одамон ҳамагӣ ба давлат ҳуқуқҳои худро дода бошанд, аз назари Ҷон Локк одамон ҳамон қадар ба давлат ҳуқуқ додаанд, ки он битавонад моликиятро амалӣ ва ҳифз созад. Аз ин мавқеъ, маорифпарвар ба мафҳумҳои қонун ва қонуният таваҷҷуҳи хоса дода, зеро ин ду мафҳум он ҳолати ҳуқуқиеро мефаҳмад, ки моҳияти рафтори оқилона ва ба он мувофиқ манфиати ҳамаи одамонро дар бар гиранд.

ӯ ҷонибдори қонунест, ки устувор ва дерамал бошад. Ҳар кадом ташкилот аз қонун бояд берун фаъолият накунад. Қабули қонунро танҳо вазифаи муассисаҳои намоёндагии миллат-парламент медонад. Ба андешаи ӯ, агар ҳукумат бар хилофи уҳдадорихои худ амал карда, қонунҳоро вайрон намояд, халқ ҳуқуқи бекор намудани шартномаи чамъиятиро дорад. Ин нуқтаи назар ҳанӯз дар асри Х аз ҷониби Форобӣ ба таври зайл зикр шуда буд: «Агар зулму тааддӣ ва қашшоқӣ дар кишвар зиёд шаваду подшоҳ ихтиёран аз сари қудрат наравад, халқ ҳуқуқ доранд ӯро зӯран сарнагун созанд».¹

Паҳлуи дигари таълимоти Ҷон Локкро масъалаи таълиму тарбия ташкил медиҳад, ки дар асари ӯ «Баъзе ақидаҳо дар бораи тарбия» инъикос ёфтаанд. Ба андешаи ӯ, ба кӯдакон бояд бо боварӣ таъсир расонид, ақлонӣ муомила кард. Дар баррасии ин масъала андешаи Жан Жак Руссо на танҳо аз Ҷон Локк, балки аз дигар пешгузаштагонаш, аз чумла, Монтен, Лабрюйем ва дигарон миёни қишрҳои ҷомеа бартарият пайдо кард. Дар доираи ақидаҳои ахлоқӣ-педагогии худ маорифпарвар тасдиқ мекунад, ки вазифаи муҳим ва аввалиндараҷаи тарбия - ин кӯдаконро ба худдарккунии он чизе, ки онҳо мехоҳанд ёд гиранд, талқин кардан мебошад. Жан Жак Руссо дар романи «Юлия ё худ Элоизаи Нав» менависад, ки «Худи Локк, Локки ҳақим ҷилои асосии онро фаромӯш

---

¹ Теория государства и права. www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm

кард. ӯ бештар дар бораи он мегуфт, ки талаб кардан аз кӯдакон чи пайомад дорад, пеш аз он ки чӣ тавр аз онҳо доништа гирифтандро фаҳмад».¹

Ҳамзамон, таҳлили муқоисавии ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Ж.Ж. Руссо нисбати таълимоти фалсафии маорифпарварони дигар нишон медиҳад, ки назар ба дигар мутафаккирони қаблӣ таъсири зиёдро дар ташаккули афкори ӯ андешаҳои навҷӯёнаи файласуф-сотсиологи франсавӣ Ш.Л. Монтескё расонидааст.

Ш.Л. Монтескё ҳамчун фошкунандаи ашадии деспотизми мутлақи фаронсавӣ дар як қатор асарҳояш, аз ҷумла «Оид ба талаботи қонунҳо», кӯшидааст, то қонуниятҳои инкишофи давлат, асосҳои объективии сиёсат, таърих, ҷуғрофия ва иқтисодиёти кишварҳоро ошкор созад. Аз ҷумла, ӯ симои ахлоқии халқ, муҳтавои қонунҳоро ба моҳияти ҷуғрофӣ вобаста медонист. Ин ҷо ҷоиз аст, бигӯем, ки ин андешаҳоро ҳанӯз дар асри X Абӯалӣ Ибни Сино хеле хуб ифода кардааст. Ибни Сино фарқи характери одамонро, пеш аз ҳама, ба шароитҳои табиӣ ва муҳити ҷуғрофӣ, алалхусус, обу хоку ҳаво, набототу ҳайвонот, ки дар ташаккули инсон нақши калон мебозанд, вобаста медонист.²

Ибни Сино нақши муҳити табииро асоси ягона надониста, нишон медиҳад, ки таъсир ба ҷамъият бевосита набуда, балки бавосита, яъне бо ёрии характери одамон сурат мегирад. Зеро тибқи назари Ибни Сино инсон дар танҳои зиндагӣ наменамояд, бо ҳамкорӣ ва мубодила ва муомилаи иқтисодӣ эҳтиёҷ дорад. Аз чунин андешаҳо бармеояд, ки ҳанӯз Ибни Сино дар пайдоиши давлату ҳокимият ва қонунҳо нақши иқтисодиётро муҳим медонист. Ҳамин ақида аз ҷониби Монтескё дар асри XVII чунин ифода ёфтааст: «Қонунҳо бо чизҳое, ки халқҳои гуногун барои ҳаёташон чун василаи зиндагӣ ба даст меоранд, зич пайвастанд»³.

---

¹ Ниг.: Руссо Ж.Ж. Избранные сочинения. Том 2. - С. 489.

² Султонзода С. Таҳавули моддаи ғайризинда ба моддаи зинда дар таълимоти Ибни Сино // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №2, 2020. – с. 129-136.

³ Charles de Secondat de Montesquieu. De l'esprit des lois. Tome 1. Paris, Éditions Gallimard, 1995. – p. 24.

Ш.Л. Монтескё се шакли идоракунии давлат: ҷумхуриявӣ, монархӣ ва деспотиро аз ҳам ҷудо намуда, шакли деспотиро комилан рад мекунад. Маорифпарвар шаклҳои давлатро ба масоҳат вобаста доништа, таъкид мекунад, ки барои давлатҳои хурд шакли ҷумхуриӣ, барои давлатҳои масоҳаташон на он қадар бузург монархия ва барои давлатҳои калон деспотизм мувофиқ аст. Барои давлатҳои масоҳатҳои калон дошта шакли федеративиро муносибатар медонад. Тибқи андешаи ӯ, ҳокимият байни қувваҳои сиёсӣ бояд тақсим карда шавад, то низоъ ба вучуд наояд.

Ж.Ж. Руссо тарзи давлатдориро бо каме фарқият аз Ш.Л. Монтескё ба чунин шакл шарҳ додааст: «Давлати демократӣ барои давлатҳои хурд, аристократӣ барои давлатҳои миёна ва монархӣ барои давлатҳои калон мувофиқ аст».¹

Жан Жак Руссо ҳолати табиӣ инсонро, ки ҳама баробар зиндагӣ мекунанд, беҳтарин доништа, онро давраи тиллоӣ меномад. Чунки дар он замон моликияти хусусӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ дар байни одамон вучуд надошт. Дар ин маврид ӯ дар байни моликияти хусусӣ ва давлатӣ фарқият гузошта, сарчашмаи онро аз созиши ҷамъиятӣ меҷӯяд. Ӯ таълим медиҳад, ки чунин фарқият ба ду ҳолати нобарорӣ - нобаробарии молу мулкӣ, ки аз моликияти хусусӣ баромадааст ва ҳокимияти давлатӣ, ки ин нобаробарии иқтисодиро боз амиқтар мегардонад, пайдо шудааст.

Ж.Ж. Руссо дар тафовут аз андешаи пешгузаштагони худ роҳҳои чунин сохтори сиёсиро, ки инсонҳо ба ҳам пайваست шуда, ҳолатҳои табиӣ ва озодиашонро аз даст надиханд, ҷустуҷӯ намуда, назарияи истиқлоли халқро пешкаш менамояд. Ба андешаи вай, истиқлоли халқ вучуди дастҷамъиест, ки шахси алоҳида ҳамчун намоienda буда наметавонад. Ин ҳокимиятест, ки аз ҷониби иродаи умум амалӣ мегардад. Вай бар он ақида буд, ки асоси ҳуқуқ ва озодии шахрвандонро на танҳо сохтори давлатӣ, балки нобаробарии беандозаи иқтисодӣ ҳам барҳам доданаши мумкин аст. Ж.Ж. Руссо барои ҳамин даъват менамуд, ки баробарии

---

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – P. 97.

хуқуқӣ бо баробарии моликиятӣ мустаҳкам карда шавад. Вай дуруст дарк кардааст, ки баробарии моликиятӣ имкон надорад.¹ Ин акидаро Абӯалӣ Ибни Сино 7 аср пеш аз Ж.Ж. Руссо чунин байён намуда буд: «Хирадмандон медонанд, ки агар ҳамаи мардум подшоҳ ва шахриёр бишаванд, ҳамагӣ аз байн мераванд. Ва агар ҳамаашон ранҷбар ва коргар ва тобеъ ва раият бишнаванд, подшоҳу султон дар байн набошад, чумлагӣ фонӣ ва ҳалок мешаванд. Ҳамчунон, агар ҳамагӣ дар тавонгарӣ ва баробарӣ бо якдигар бошанд, касе кор намекунад. Ва агар ҳамагӣ фақиру муҳтоҷ бошанд, аз фақру фалокат ва бечорагӣ ҷон месупоранд. Пас тафовути аҳволу ихтилофи иқтидор сабаби бақои зиндагии одамизодагон мебошад».²

Дар ҳар сурат, асари барҷастаи Ш.Л. Монтескё «Оид ба талаботи қонунҳо» яке аз тадқиқотҳои бунёдӣ доир ба шароитҳои асосӣ ва кафолати озодии сиёсӣ ба ҳисоб меравад, ки тавачҷуҳи Ж.Ж. Руссо ба худ ҷалб кардааст. Кафолати беҳтарини озодии сиёсиро Ш.Л. Монтескё дар тақсим ва баробарвазн будани ҳокимият: қонунбарор, иҷроия ва суд мебинад. Ӯ тасдиқ мекунад, ки чунин тақсимбандӣ на танҳо кафили пурраи амалинамоии озодии сиёсӣ, балки шартӣ ҳалқунандаи афзалиятдоштаи бартарарф кардани зулму ситами идораи сиёсӣ мебошад.

Ба ҷуз аз андешаҳои мутафаккирони пешгузашта, сафарҳои тӯлонӣ ба кишварҳои гуногуни Аврупо дар ташаккули афкори фалсафии Руссо нақши муассир гузоштанд. Хусусан, ба даст овардани маълумот тавассути сафарҳо тариқи пиёда аз Аннеси ба Лион, аз он ҷо ба Женева ва аз Женева ба Лозанн, аз Лозанн ба Фрибур, аз Фирбур ба Невшател, аз Навшетал ба Берн, аз Берн ба Швейтсария, аз Швейтсария ба Золотурн ва аз он ҷо ба Париж, аз Париж ба Шамберӣ ва ғайра тасаввуроти маорифпарварро нисбати ҳаводиси тарбияву ҷамъиятӣ дигаргун кард. Агар аз як тараф, диққати ӯро зебогиҳо ва манзараҳои

---

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – P. 77-78.

² Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. - Д., 1980. – С. 13.

дилкаши табиати ин минтақаҳо ба худ ҷалб карда бошад, аз тарафи дигар, муносибати самимӣ ва гарми мардум таассуроти ӯро нисбати тарзи зиндагӣ дигаргун мекунад. Чунки дар ҳар як кишвар мардум нисбат ба сайёҳ ва ё мусофир меҳмоннавозии беҳад доштанд. Ҳамаи дороиашонро барои меҳмон пешкаш мекарданд. Ж.Ж. Руссо низ бо мардум ба меҳрубонӣ ва эҳтиром суҳбат мекард. Бинобар ин, онҳо тамоми мушкилоте, ки нисбаташон ҷамъкунандагони андоз, нозирони обу замин ва дар маҷмӯъ амалдорони маҳал ба вучуд меоварданд ба Ж.Ж. Руссо меғуфтанд. Аз ин ҷиҳат, дар табиати ӯ нисбати зулмкунандагон ва амалдорони нолоиқ нафрат пайдо мешавад.¹

Фаъолият кардан дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ, аз ҷумла, ба сифати муншӣ дар сафоратхонаи Венетсия нигоҳи ӯро нисбати кормандони мақомоти давлатӣ пурра дигаргун кард, ки инро низ метавон ба сифати сарчашмаи ташаккули афкори ислоҳотхоҳии Жан Жак Руссо пазируфт. Ҳарчанд кор кардан барои Руссо мушкил набуд, вале беадолатӣ ва истибдоди амалдорон ӯро маҷбур намуд, ки аз ин муҳити носолим худро дар канор гирифта, тарки вазифа кунад. Тавре С.Н. Южаков қайд мекунад Руссо дар Венетсия кӯшиш карда буд, ки асаре дар бораи камбудии ташкилотҳои ҷомеаи замонаш нависад. Зеро аз шиносӣ бо умури идораи давлатии Венетсия мушоҳида кард, ки шакли идораи монархӣ решаи асосии рушди истибдод ва поймол шудани ҳуқуқи деҳқонон ва дигар қишрҳои поёнии ҷамъият гаштааст.²

Мактуби кушода ба Даламбер оид ба намоишҳои театри қадами дигари нав дар ташаккули маснади адабии Руссо гардид. Ин асар ба муқобили лоиҳаи сохтмони театр дар Женева, ки бунёди ин ҷойи фароғатӣ ва идонаи ҷомеаи аврупоро мазҳаби калвинизм иҷозат намедод, равона карда шуда буд. Руссо низ алайҳи ин бунёдкорӣ дар шаҳри худ бармеҳезад. Муқобилияти ӯ алайҳи Волтер, ки ҷонибдори сохтмони ин лоиҳа буд, маҳз аз ин давра шурӯъ мегардад. Оид ба

---

¹ Южаков С.Н. Жан Жак Руссо. Его жизнь и литературная деятельность . – С. 22.

² Ҳамон ҷо. – С. 22.

муқобилият нишон додани Руссо нисбати сохтмони театр ва напазируфтани рушди тамаддунро дар чома дар зербобҳои баъдӣ ба тафсил нишон медиҳем.

Оид ба сарчашмаҳои ғоявии ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии мутафаккирони гузашта ва Аҳмади Дониш аз тарафи муҳаққиқон ва файласуфони ватанию хориҷӣ асарҳои тадқиқотӣ ва чандин мақолаҳои илмӣ навишта шудааст. Омӯзиш ва таҳлили ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш нишон медиҳанд, ки ӯ дар баррасии масъалаи одоби давлатдорӣ ва усулҳои риоя доштани адолати иҷтимоӣ, симои сарвари сиёсӣ ва муносибати амалдорон ба раият ва ғайра ба асарҳои "Кимийи саодат" ва "Насихат-ул-мулук"-и Муҳаммад Ғазолӣ ва "Захират-ул-мулук"-и Алии Ҳамадонӣ таъя кардааст. Хусусан, олимони тоҷик Х. Назаров дар мақолаи худ "Афкори сиёсии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ"¹ ва Ш. Абдуллоев дар мақолаи "Нақши Алии Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ"² оид ба робитаи ғоявӣ доштани ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Муҳаммад Ғазолӣ ва Алии Ҳамадонӣ сухан ронда, таъсири онҳоро дар ташаккули ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш қайд намудаанд. Файласуфи тоҷик М. Султонов низ дар мақолаи худ "Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва Аҳмади Дониш роҷеъ ба усули салтанат" монандии ақидаҳои Муҳаммад Ғазолиро бо Алии Ҳамадонӣ таҳлил ва муқосиса карда, таъсири онҳоро ба шаклгирии афкори иҷтимоӣ-сиёсии Аҳмади Дониш нишон додааст.

Ба муносибати таҷлили ҷашни 150-солагии Аҳмади Дониш адабиётшиноси тоҷик Р. Ҳодизода атрофи нақши Аҳмади Дониш дар таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии халқи тоҷик сухан гуфта, робитаи наздики идеявӣ доштани рисолаи "Захират-ул-мулук"-и Алии Ҳамадонӣ ва "Наводир-ул-вақоъ"-и Аҳмади Донишро тасдиқ кардааст.³

---

¹ Назаров Х. Политические воззрения Али Ҳамадонӣ//Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение. 1994, №1. - С. 46.

² Абдуллоев Ш. Нақши Алии Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ //Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение. 1994, №1. - С. 13.

³ Р.Ҳодизода. Аҳмади Дониш. – Д., 1976. – С. 238-241.

Ҳамин тавр, аз таҳлили асарҳои "Кимиёи саодат" ва "Насиҳат-ул-мулук"-и Ғазолӣ, "Захират-ул-мулук"-и Алии Ҳамадонӣ ва "Наводир-ул-вақоъ"-и Аҳмади Дониш аён мегардад, ки ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Муҳаммад Ғазолӣ роҷеъ ба масъалаҳои: давлатро бояд шоҳи одил, донишманд, пуртаҷриба ва дурандеш роҳбарӣ кунад; дар дастгоҳи идораи давлатӣ шахсони қобилиятнок, доно, адолатхоҳ, масъулиятнок ва маърифатпеша ба вазифаҳои мухталиф сафарбар карда шаванд, чун сарчашмаи ташаккули тафаккури сиёсии Дониш баромад намудааст.¹

Роҳҳо ва усулҳои дар амал тадбиқ намудани адолат ва ҳифзи адолати иҷтимоӣ ва амсоли онҳо дар таълимоти Алии Ҳамадонӣ ва баъдан Аҳмади Дониш таъсири амиқ гузоштаанд. Аммо аз мутолиаи асари "Наводир-ул-вақоъ", ки дар он бевосита худи Аҳмади Дониш маълумоти медиҳад, номи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва асари ӯ "Захират-ул-мулук" дар ягон ҷой зикр карда намешавад. Маорифпарвар дар рисолаи мазкур ҷиҳати тақвияти фикр беш аз ҳама аз порчаҳои шеърӣ, андешаҳои фалсафии Абдулқодири Бедил истифода бурдааст.

Инчунин, дар баъзе мавридҳо аз ашъори Фирдавсӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Умари Хайём, Абдурахмони Ҷомӣ истифода бурдааст. Дар чанд маврид аз ҳаками юнонӣ Афлотун ёд мекунад, ки ин огоҳӣ доштани ӯро аз осори Афлотун нишон медиҳад. Вале номи Муҳаммад Ғазолӣ дар китоби мазкур ёд карда шуда, Аҳмади Дониш воқиф будани худро аз осори мутафаккир тасдиқ мекунад.

Ҳамин тавр, аз мутолиа ва муқоисаи мазмун ва муҳтавои рисолаи Муҳаммад Ғазолӣ "Насиҳат-ул-мулук" ва рисолаи Аҳмади Дониш "Рисола дар назми тамаддун ва таовун" маълум мегардад, ки ҳукумат доштан ва идора кардани он кори басо мушкул ва заҳматталаб буда, аз иҷрои он на ҳамаи инсонҳо баромада метавонанд. Бинобар ин, таъкид медорад, ки агар подшоҳ адлгустар, маърифатпеша ва нерӯманд бошад, кишвар обод гардида, тамоми соҳаҳои ҳаётбахши он рӯ ба рушд

---

¹ Ғазолӣ М. Насиҳат-ул-мулук. – Душанбе: Ирфон, 2011. – С. 48-49.

мениҳанд ва ҷомеа аз ҳама гуна хатарҳо эмин мемонад. Аммо дар сурате, ки сарвар (подшоҳ) камтаҷриба, золим ва ҷоҳил бошад, он гоҳ пояи адл аз кишвар барканда шуда, фиску фасод реша мегирад, мардум дар зери ранҷу шиканҷа ва азобу машаққати амалдорон гирифтормешаванд. Ҳамчунин, дигар кишварҳое, ки хоҳони тасарруфи онро доранд, дар муҳлати на чандон тӯлонӣ метавонанд ҳудуди онро тасхир кунанд.

Муҳаммад Ғазолӣ қайд мекунад ки "Воли нахуст қадри вилоят бидонад ва хатари он низ бидонад, ки вилоят неъматест, ки ҳар ки ба ҳаққи он қиём кунад саодате ёбад, ки варои он ҳеҷ саодате набувад".¹ Ин матлабро Аҳмади Дониш дар шарти ҳафтуми нигоштаи худ роҷеъ ба давлатдорӣ ва риоя кардани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ баён намуда, менависад, ки: "Ҳоким бояд аз хатари ҳукумат ва вилоят ғофил набошад ва яқин донад, ки мансаби аморату ҳукумат олотест, ки бад-он саодату некномии дунё ва охираат касб метавон кард. Ва ҳам шақовату гирифтори ва бадномии абадӣ ҳосил тавон намуд. Ва имрӯз, ки зимомии ихтиёр дар дасти ўст, ҷаҳд кунад, то давлати дунявиро гирифтори ухравӣ насозад ва мусораати наҳчи савобу мулозамати роҳи маъдалатро ғанимат шуморад. Пас, он ки тавфиқ ёбад, ки ба ҳаққи он қиём кунад, саодате ёбад, ки варои ин саодат набувад ва агар тақсир кунад, дар шақовате афтад, ки пас аз куфр ҳеҷ шақоват чунон набувад".²

Ин шарти аввали тавсиядоштаи мутафаккирон ҳарчанд аз ҷиҳати шакл аз ҳам тафовут дорад, вале мазмунан ба ҳам мувофиқат мекунад. Зеро ҳар ду мутафаккир кӯшиш ба харҷ додаанд, ки ду тарафи бо ҳам муҳолифи мабодии давлатдорӣ - саодат ва шақоватро нишон диҳанд. Чунки вақте зимомии идораи давлатӣ ба дасти сарвар аст, ӯ метавонад ҳам кишварро обод ва адлро ораста созад ва ҳам дар кишвар зулм ва фасодро ба вучуд оварда, боиси абадан ба бадномӣ гирифтормешудан гардад.

---

¹ Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. – Душанбе, 1993. – С. 10-11.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. - Душанбе, 1989. Кит. 2.- С. 122.

Шарти дуюме, ки мутафаккирон дар боби услуби давлатдорӣ муҳим меҳисобанд, ин така кардан ба уламои бодиёнат ва дурӣ чустан аз уламои ҳарис мебошад. Масалан, Муҳаммад Ғазолӣ зимни тавсияи ин матлаб дарҷ менамояд, ки “Ҳоким ҳамеша ташна бошад ба дидори уламои дин ва ҳарис бувад ба шунидани насихати эшон ва парҳез кунад аз дидори уламои ҳарис бар дунё, ки ўро сано гўянд ва ришва диҳанд ва хушнудии ў талаб кунанд, то аз он мурдори ҳаром, ки дар дасти вай аст, чизе ба макру ҳилат ба даст оваранд. Ва олими диндор он бувад, ки бад-ў тамаъ надорад ва инсофи вай бидиҳад”.¹

Андешаи Аҳмади Дониш роҷеъ ба масъалаи мазкур чунин аст, ки султон бояд аз уламои тамаллуқпеша, ва дунёталаб дурӣ чуста, ба уламои воқеъбин, ҳақиқатхоҳ, ки баёни ҳақиқатро ба молу сарват иваз намеkunанд ва дар иҷрои амали худ хайрхоҳу дурандешанд, ҳамкорӣ кунад. Эшонро иззату эҳтиром дошта, дар роҳи барқарорию ободии мулк, таҳияи қарору қонунҳо тибқи раводиди эшон ҳукм кунад. Чунончӣ: “Ҳоким бояд ҳамеша ташна бошад ба дидори уламои бодиёнат ва ҳазар кунад аз онҳо, ки ўро ришва диҳанд ва бар вай сано гўянд ва хушнудии вай талабанд, то аз он мурдору ҳаром, ки дар дасти вай аст, чизе ба макру ҳила ба даст оваранд. Ва олими диндор он бувад, ки ба вай тамаъ наkunанд. Ва аз уламову машоих он, ки ба султон рӯчуъ кунад, вайронkunандаи дин аст, аз эшон дурӣ чўяд. Ва дар ҳар асру аҳд заъфи дин аз майли уламои суъ аст ба дарбори салотин, ки роҳи ҳақро ба хушомад бипўшонанд ва раҳнаҳо дар қавоиди дин андозанд”.²

Шарти сеюмро Муҳаммад Ғазолӣ ба таврзи зерин баён кардааст: “Ҳоким бад-он қаноат наkunад, ки худ аз зулм даст бидорад, вале гуломону чокарон ва гумоштагону ноибони худро муҳаззаб дорад ва бо зулми эшон ризоият надихад, ки ўро аз зулми эшон бипурсанд, чунон ки аз зулми вай бинапурсанд”.³ Яъне, Ғазолӣ дар асоси ин пешниҳод арзёбӣ

---

¹ Муҳаммад Ғазолӣ. Насихат-ул-мулук. - С. 15.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. – С. 124.

³ Муҳаммад Ғазолӣ. Насихат-ул-мулук. - С. 19.

карданӣ мешавад, ки ҳоким бад-он қаноатманд нашавад, ки худ зулмкунанда, чоҳил ва золим нест, балки вазифаи муҳими дигаре, ки дар назди ӯст, иборат аст аз он, ки ҳамвора чаҳд кунад, то ноибон ва чокароне, ки ҳамназари ӯ мебошанд, бар худ зулмро раво дида, раиятро дар зери азобу шиканча нагузоранд.

Аҳмади Дониш талаботи ин асли ахлоқиро дар қоидаи нухумини бо адл ораста намудани салтанат инъикос дошта, назар ба Муҳаммад Ғазолӣ ошкоротар ва бепарда менависад, ки ҳоким бояд аз хиёнати нуввоб ва зулми уммол ғофил набошад. Нагузорад, ки шахсони гургсирате, ки дар дастгоҳи ҳукумат иҷрои вазифа мекунанд, бар мардуми меҳнаткаш ва дигар табақаҳои ранҷбари ҷомеа зулму таҳдидро раво бинанд. Муҳимияти ин усул ҳамчунин дар он падида меояд, ки агар аз ягон тараф, ноиб ё коркуни ягон дастгоҳи ҳукумат нисбати мардум хиёнате содир кунад, подшоҳро зарур аст, ки тибқи қонунҳои амалкунанда ба он шахс ҷазои мувофиқ диҳад, то аз ин амал дигар соҳиббрутбаву олимақомҳо ибрат гиранд. Чунончӣ: "Ҳоким бояд аз таҷассуси хиёнати нуввоб ва зулми уммол ғофил набошад ва гургсиратони золиму бар раоёи мазлум мусаллам накунад... Ва бад-он қаноат накунад, ки худ зулм намекунад, аммо ғуломону чокаронро ба адл хонад ва ба зулми эшон ризоият надихад, ки вайро аз зулми эшон пурсанд ва эшонро низ аз зулми вай".¹

Дар баёни шарти чаҳорум чӣ Муҳаммад Ғазолӣ ва чӣ Аҳмади Дониш муътақид гаштаанд, ки подшоҳ бояд дорои сифатҳои поки ахлоқӣ бошад, на балки дар тинати худ кибру ғурур ва қасдгириро нисбати омма ва дигар ашхос парвариш диҳад. Аз ҷумла, Муҳаммад Ғазолӣ менависад, ки "Воли ғолиби он бошад, ки мутақаббир бувад ва аз такаббур ҳашм ғолиб шаваду вайро ба интиқом даъват кунад. Ва ҳашм ғул ва адвои ақл аст"². Дар баёни ин шарт низ Аҳмади Дониш нисбат ба Муҳаммад Ғазолӣ то андозае ақидаашро возеҳтар ва вобаста ба авзои

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. – С. 124.

² Муҳаммад Ғазолӣ. Насихат-ул-мулук. - С. 24.

сиёсии замони зиндагии худ воқеитар баррасӣ намуда, менависад: "Он, ки аз кибру нахват эҳтироз кунад ва мутавозеу ҳалим бувад, на чандон ки аз такаббури ӯ касе бад-ӯ дучор натавонад шуд. Ё аз хилми муфрит ҳар ноаҳле бар ӯ ҳучумовар шавад, ки агар кибр бар подшоҳ ғолиб бошад, аз он хашм хезад ва хашм ӯро бар интиқом даъват кунад. Ва хашм пӯшанда ва барандаи ақл аст".¹

Шарти панҷуми барқарории адолат дар идораи салтанат тибқи раводиди Муҳаммад Ғазолӣ чунин аст, ки "ҳоким дар ҳар воқеае, ки ӯро пеш меояд тақдир кунад, ки худ раият аст ва дигаре волӣ. Ва ҳар чӣ ба худ написандад, ҳеч мусулмонро написандад ва агар биписандад, ғишш ва хиёнат карда бошад дар вилоят."² Ин аслро Аҳмади Дониш аз ҷиҳати шакл ва мазмун бе тағйир қабул дошта, навишта буд, ки "Дар ҳар воқеае, ки раоёро пеши ҳоким афтад, подшоҳ худро дар воқеа аз раоё тасаввур кунад ва дигареро бар худ ҳоким донад. Ва дар ҳол ҳар ҳукм, ки аз дигаре бар худ раво намедорад, мисли онро аз худ бар дигаре раво надорад ва агар дорад, хиёнат карда бошад."³ Таҳлил ва муқоисаи ин асл шаҳодат медиҳад, ки ҳам Муҳаммад Ғазолӣ ва ҳам Аҳмади Дониш кӯшидаанд, ки баробарии маънавӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқии ҳамаи одамонро новобаста аз вазифа ва мавқеи ишғолкардашон дар ҷомеа нишон диҳанд.

Шарти шашуми бо адл ораста гардонидани кишварро ҳар ду мутафаккир дар он дидаанд, ки подшоҳ бояд ҳангоми ифои вазифа, он шахсоне, ки ба хотири иҷрои ҳоҷат ё талабе ба назди ҳоким меоянд, бояд бе интизории тӯлонӣ қабул кунад ва арзу шикоят, талабхояшонро бипурсад. Агар дар ин вақт подшоҳ саранҷоми коре ё амале бошад, бояд, ки ҳама гуна корро як сӯй гузошта, дар мадди аввал ба талаби ҳоҷатмандон пардозад. Тавсияи ин усул аз назари Муҳаммад Ғазолӣ чунин аст: "Ҳоким бояд, ки интизори арбоби ҳоҷатро бар дарбори хеш

---

¹ Аҳмади Дониш. Ҳамин асар. – С. 126-127.

² Муҳаммад Ғазолӣ. Ҳамин асар. - С. 24.

³ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. – С. 118.

хақир нашносад ва ба ҳар гуна навофил машғул нашавад, ки гузоридани ҳочот аз ҳама навофил фозилтар аст."¹ Аҳмади Дониш ҳарчанд бо баррасии ин шарт шаклан ақидаи Муҳаммад Ғазолиро тағйир додааст, вале мазмунан ҳар ду пешниҳод яканд. Яъне, "Интизори арбоби ҳочатро бар даргоҳи худ раво надорад ва то мусулмонеро ҳочате бошад, ба ҳеч ибодати нофила машғул нашавад, аз авроду азкор, ки гузоридани ҳочот аз ҳама навофил афзал бошад."²

Мазмун ва муҳтавои усули ҳафтуми риоядошти адолатро Муҳаммад Ғазолӣ дар он дидааст, ки "Он ки хештанро одат накунонад, ки ба шақоват машғул шавад, бад-он, ки ҷомаҳои некӯ пӯшаду таъомҳои хуш хӯрад, балки бояд дар ҳама чизҳо қаноат кунад, ки бе қаноат адл мумкин нашавад."³ Яъне, подшоҳ дар ҳалли ҳама гуна корҳо нафси худро бояд нигоҳ дорад ва талоши таъомҳои хуш ва пӯшидани ҷомаҳои ботақаллуфро накунад. Ба чизе, ки ба ӯ муҳайё мешавад, ба он бояд қаноат кунад. Ба пешниҳоди Муҳаммад Ғазолӣ мувофиқ будани нуктаи назари худро Аҳмади Дониш дар баёни ин шарт таъкид дошта, тавсия медиҳад, ки "Дар хӯрдану пӯшидан иқтидо ба сирати хулафои рошидин кунад. Ва нафси худро бо таъомҳои хуш хӯрдан ва ҷомаҳои ботақаллуф пӯшидан одат накунонад, ки бе қаноат адл мумкин набошад."⁴ Яъне, мазмун ин аст, ки тарзи зиндагии хулафои рошидинро бояд ҳар як ҳоким барои худ намуна бидонад. Дар аснои идораи ҳукумат нафсро бо талоши таъомҳои болаззат ва либосҳои ботақаллуф одат накунонад. Дурандеш ва қаноатпеша бошад, то пояи адл дар кишвар мустаҳкам гардад.

Шарти ҳаштуми барқароргардии адолатро Муҳаммад Ғазолӣ бо чунин мазмун баррасӣ менамояд: "Он ки ҳама корҳо тавонад ба рифқ кунад на ба дуруштӣ..."⁵ Муҳтавои ин асл чунин аст, ки ҳоким бояд хангоми иҷрои вазифа дағалию дуруштиро нисбати ноибону чокарон ва

---

¹ Муҳаммад Ғазолӣ. Насихат-ул-мулук. - С. 25.

² Аҳмади Дониш. Ҳамин асар. – С. 94.

³ Муҳаммад Ғазолӣ. Ҳамин асар. - С. 25.

⁴ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. – С. 119.

⁵ Муҳаммад Ғазолӣ. Насихат-ул-мулук. - С. 25.

гумоштагони худ роҳ надихад, ҳамеша кӯшиш кунад, ки ба ҳамаи аъзоёни гурӯҳҳои чамъиятӣ як хел муносибат кунад. Баёни ин шарт аз тарафи Аҳмади Дониш чунон, ки баъдан зикр менамоем, то андозае назар ба усули пешниҳоддоштаи Муҳаммад Ғазолӣ соддатару фаҳмотар аст. Ба мисли: "Дар ҳукм сухан ба мудоро гӯяд ва бе мучиб дуруштӣ накунад ва аз шунидани ҳуҷҷати бисёр малул нагардад. Ва сухан гуфтанро бо заифону масокин нанг наҳисобад".¹ Таҳлили ин усул, агар аз як тараф, нишондихандаи он бошад, ки подшоҳ бояд рукнҳои одоби ҳукм: илтифот, роҳ надодан ба дағалгуфторӣ ва дуруштӣ, сабру тоқатро риоя намояд, аз тарафи дигар, муносибати баробар доштани ўро (подшоҳро) нисбати тамоми аҳли табақаҳои ҷомеа нишон медиҳад.

Дар баёни шарти нухум Муҳаммад Ғазолӣ ба чунин асос такя мекунад, ки " Он ки ризои ҳеч кас талаб накунад бар хилофи шаръ, ки ҳар ки аз муҳолифати шаръ нохушнуд хоҳад шудан, он нохушнудӣ онро зиён надорад."² Аҳмади Дониш ин усулро то андозае тағйири шакл дода, менависад: "Он ки ризои ҳеч кас талаб надорад бар хилофи шаръ ва дар аҳком сустию мудоҳана накунад. Ва бидонад, ки пайваста нимаи халқ аз ҳоким нохушнуд бошанд. Зеро ки хасро бо ҳақ хушнуд натавон кард. Ва ҳусули ризои ҷамеи халқ аз ҳокими одил мумкин нест. Чун ҳукми ҳоким бе майлу ғараз бувад, аз хашми халқ наяндешид. Ҳаққ ҷалла ва ғало аз ў розӣ гардад ва халқро ҳам аз ў розӣ гардонад".³

Барои ҳам Муҳаммад Ғазолӣ ва ҳам Аҳмади Дониш баровардани ҳукм аз тарафи подшоҳ бояд ба қонунҳои шариат мутобиқ бошад. Подшоҳ бояд ҳангоми баровардани ҳукм ба қонун такя кунад, ҳарчанд шахсони гунаҳкор аз ҳукми ў нохушнуд мешаванд. Ин ҷо, чи тавре аз андешаҳои Аҳмади Дониш маълум мешавад, подшоҳ наметавонад, ки бо баровардани ҳукм тамоми мардумро хушнуд гардонад, вале ўро муҳим

---

¹ Аҳмади Дониш. Ҳамин асар. – С. 119.

² Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулук. - С. 26.

³ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. – С. 121.

он аст, ки аз қонун берун набаромада, ба заифӣ роҳ надихад, харчанд гурӯҳе аз аҳли чомеа аз подшоҳ нохушнуд мегарданд.

Шарти даҳумро Муҳаммад Ғазолӣ чунин баён намудааст: "Он ки ҷаҳд кунад, то ҳама раият аз ӯ хушнуд бошанд, бо мувофиқати шаръ ба ҳам".¹ Аҳмади Дониш бо баррасии ин матлаб арза медорад, ки "Подшоҳ бояд ба эҳсон шавқат худро маҳбуби дилҳо гардонад, то сипоҳу раият аз ӯ хушнуд бошанд".²

Ҳамин тавр, ба даст овардани дили раият, хушнудӣ ва дастгрии аскарӣ ба подшоҳ он гоҳ муяссар мегардад, агар ӯ дар вучуди худ меҳру шавқатро парвариш дода, кибру наҳватро аз худ дур кунад. Воқеан, зимни таҳлили андешаҳои иҷтимоӣ сиёсии Муҳаммад Ғазолӣ ва Аҳмади Дониш роҷеъ ба усулҳои бо адл ораста гардонидани кишвар ва роҳҳои барқарор доштани он муайян мегардад, Аҳмади Дониш дар ташаккули ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии худ оид ба низоми идораи давлатӣ бештар ба афкори ахлоқӣ сиёсии Муҳаммад Ғазолӣ тавачҷуҳи хоса додааст. Зеро, замони зиндагии Муҳаммад Ғазолӣ, чун давраи зиндагии Аҳмади Дониш давраи нобаробарӣҳои иқтисодӣ сиёсӣ ва ҳуқуқӣ буда, дастгоҳи идораи ҳукумат ба дӯши ашхоси нолоиқу бетачриба ва золиму нофармон буд, ки эшон баҳри оромӣ осудагии мардум, роҳҳои рушду нумӯи соҳаҳои гуногуни кишвар ҷаҳд намекарданд. Мекӯшиданд, ки танҳо умри худро хуш гузаронида, фориғбол аз ҳама гуна қорҳои ватанию дунявӣ бошанд.

Ҳарчанд ин ду мутафаккир дар шартҳои пешгузаштаи худ вобаста ба авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ даврони худ мушкилиҳои низоми иҷтимоиро бартараф карда натавонистанд, вале хизмати назаррасу пурарзиши онҳо дар он падида меояд, ки эшон сайъ намуданд, ки ҳокимон, ноибон ва амалдорони дастгоҳи ҳукуматро бо тавсияи андешаҳои ахлоқӣ маънавии худ ба адлу инсоф, раиятпарварӣ, ободии кишвар ва осоиштагии мардум, тақвияти раҳму шавқати инсонӣ даъват

---

¹ Муҳаммад Ғазолӣ. Ҳамин асар. - С. 26.

² Аҳмади Дониш. Ҳамин асар. - С. 121.

намоянд. То ки ҳокимон ва амалдорони ҳукумат дар иҷрои амали хеш халиму бурдбор ва дурандеш бошанд. Зеро чӣ Муҳаммад Ғазолӣ ва чӣ Аҳмади Дониш таъкид намуда буданд, ки подшоҳ ва халифаҳои онҳо фиристодагони Худованд дар рӯи замин мебошанд. Аз ин рӯ, риояи адолат, устувор доштани пояҳои он ва осоиштагии мардум вазифаҳои муқаддаси ҳар як ҳоким бошад.

Аҳмади Дониш ҳарчанд ба таври кофӣ аз иллатҳои ҷомеа ва сабабҳои ақибмонию ба гӯшаи торикӣ афтодани аморати Бухоро хуб огаҳӣ дошт, аммо роҳҳои бартараф кардани онҳо, амалӣ намудани идеали худро пайдо карда наметавонист. Чунки ворид кардани ислоҳот дар сохтори идораи давлатӣ барои Аҳмади Дониш барин озодфикр ғайриимкон буд. Зеро рӯҳониёни мутаассиб ва шахсони нолоиқ, ки зимми вазифаҳои давлатиро ба ихтиёри худ доштанд ва бар зидди таблиғу ташвиқи ҳамагуна ақидаҳои пешқадамона мебароманд, пешорӯи ӯ монеаҳо эҷод мекарданд. Бо вучуди ин, камбудиву норасоии ҷомеа вичдони ӯро азоб меоданд. Ҳол он ки риояи адолати иҷтимоӣ, ҳимояи қонун ва назму тартиби мушаххаси умуми давлатӣ ба ҳар як амалдор имкон меод, ки ҳама гуна мушкилиҳои ҷомеаро ислоҳ кунанд. Мутаассифона, дар сохтори давлатии аморати Бухоро ба ин ҷиҳати масъала ҳеҷ кас аҳамият наметод.

Ҳамин тавр, Аҳмади Дониш ҳарчанд дар муҳити сиёсии аморати Бухоро мақом ва нуфузи худро пайдо карда наметавонист, вале ҳисси кунҷковӣ, ошкорбаёнӣ ва маърифатпешагии ӯ нишон дод, ки танҳо ақли солим ҷомеа ва раиятро аз ҳама гуна мушкилот метавонад раҳой бахшад. Воқеан, тавре аз мазмун ва моҳияти рисолаи сиёсии мутафаккир маълум мегардад аз назари маорифпарвар мафҳумҳои ақл ва давлат аз ҳам ҷудонопазиранд. Тасдиқи ин маъниро ҳанӯз навиштаҷоти оғози рисола нишон медиҳанд. Масалан, Аҳмади Дониш мефармояд, ки "Агар тартибу низоми давлат ва қонунҳои он ақлонӣ ба амал татбиқ нашаванд, аз чунин давлат ободӣ, осоиштагӣ ва пойдориро интизор шудан

гайриимкон аст”¹. Ин гуна вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии баамаломада дигар сарчашмаи ташаккули афкори маорифпарварӣ ва ислохотхоҳии Аҳмади Дониш гардид.

Манбаи дигари ташаккули афкори пешқадамонаи Аҳмади Донишро натиҷаи сафарҳои секарата ба Россияи подшоҳӣ ташкил медиҳанд. Зеро тайи сафарҳо на танҳо ӯ барои худ бетаҷрибагӣ, камсаводӣ ва ноухдабароии амалдорони идораи давлатии Аморати Бухороро ошкор кард, балки дастовардҳои фарҳангӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии кишвари Рус тасаввури ӯро нисбат ба низоми ҷомеадорӣ ва тарзи зисту зиндагонӣ дигар кард. Бинобар ин, баъди сафарҳо андешаи Аҳмади Дониш нисбат ба низоми амирӣ дигаргун гашта, талоши ислоҳ кардани тамоми сохторҳои идораи давлатии Аморати Бухороро пеш мегузорад.

Ҳамзамон, чи тавре аз китоби якуми “Наводир-ул-вақоъ” маълум мегардад, Аҳмади Дониш аз ҳолати таҳияи китобхое, ки дар он давра дар Эрон Истанбул ва Аврупо ба нашр мерасиданд, огоҳӣ дошт. Дар ин маврид қайд мекунад, ки ҳамасола дар ин минтақаҳо беш аз панҷсад китоб² оид ба илму фанҳои гуногун рӯи нашрро мебинанд, вале дар Аморати Бухоро, аз сабаби он ки бозори фазлу ҳунар ба аворизи дохилӣ ва хориҷӣ касоду нороиҷ буд, ба навиштани китоб тавачҷуҳ дода намешавад. Ҳукуматдорон дар талоши ҷоҳу мансаб ва ба тобеи худ даровардани бекигариву хонигариҳо машғул буданд. Аз ин ҷиҳат саҳв нест, ки маводи тозанаشري муаллифони аврупоӣ ва эронӣ турк дар ташаккули афкори маорифпарварии Аҳмади Дониш бетаъсир монда бошанд.

Аҳмади Дониш ба ҷуз аз осори тозанаشري дар Аврупо, Эрон Истанбул ба нашр расида, инчунин бо ақидаҳои фалсафии мутафаккирони Юнони Қадим, аз ҷумла Афлотун, ошноӣ доштааст. Зеро маорипарвар дар китоби “Наводир-ул-вақоъ” чандин маротиба

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ... - С. 111-118.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Кит. 1. – С. 21.

номи Афлотунро ёдоварӣ мекунад. Аз ҷумла, дар мавриде чихати тақвияти фикр менависад, ки Фалотун саркардаи юнониён буд ва дар тадбири ҳифзи ҳаёт кӯшишҳо намуд...¹

Тавре ишора рафт дар ташаккули афкори маорифпарварии Дониш на фақат ошноии ӯ бо фарҳанги пешқадами Рус, осори дар Эрону Истамбул нашршуда, мутолеаи фалсафаи Юнони Қадим таъсиргузор будаанд, балки қабл аз ҳама андешаҳои чавҳарии вай дар хусуси илму фарҳанг сарчашма аз ҳикмату фалсафаи асримиёнагии тоҷик мегиранд. Тавре муҳаққиқи тоҷик М. Тағоймурод таъкид менамояд сарчашмаи асосии рушди афкори маорифпарварии Дониш дар пайравӣ ба илму маорифи замони Эҳёи Аҷам рӯйи кор омадааст. Ба қавли муҳаққиқи номбурда афкори маорифпарварии Дониш дар пайравӣ ба ғояҳои маорифпарваронаи Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Форобӣ, Ибни Сино, Тӯсӣ ва дигар мутафаккирони гузаштаи тоҷик рушду камол ёфтаанд.² Бинобар ин, метавон ба чунин хулоса расид, ки Дониш бо илму фалсафа ва фарҳанги гузаштагони худ хуб мусаллаҳ гардида буд, вале шиносӣ бо фарҳанги дунявии Рус, ки реша дар илму фарҳанги Аврупо дорад, ҷаҳонбинии ӯро ба куллӣ тағйир дода, ӯро ҳамчун маорифпарвари собитқадам муаррифӣ намуд.

Ҳамин тавр, хулосаи боби мазкурро метавон бо мушаххасномаи чунин андешаҳо ҷамъбаст намуд, ки он фарогири омӯзиш ва таҳқиқи заминаҳои асосии пайдоиш, муайян кардани умумият ва хусусиятҳои фарқкунандаи маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна мебошад.

Ҳамзамон, дар ин боб маълумоти мушаххас оид ба шарҳи ҳол ва осори таълифкардаи маорифпарварон дода шуда, сарчашмаҳои ғоявии ташаккулёбии афкори маорифпарварии онҳо илман асоснок карда шуданд:

---

¹ Аҳмади Дониш. Ҳамин асар... - С. 129.

² М. Тағоймурод. Рушди фалсафаи маориф дар осори маорифпарварони замони Эҳёи Аҷам // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2017. - №3/1. – С. 134-139.

1) Метавон хулоса кард, ки чараёни маорифпарварии франсуз дар заминаи дастовардҳои фалсафии мутафаккирони давраи Эҳёву замони Нав, инчунин вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ фарҳангии асрҳои XVII-XVIII-и ҳуди Фаронса ба миён омадааст. Маорифпарварии кишварҳои Осиёи Марказӣ бошад дар зери таъсири арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии мутафаккирони гузаштаи тоҷик, вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодӣ фарҳангии аморати Бухоро, таассуроти сафарҳои маорифпарварони тоҷик ба кишварҳои мутараққӣ, хусусан Россия ва боздиди онҳо аз дастовардҳои фарҳангӣ, илмӣ ва техникаи кишварҳои пешрафт ва ғайра ташаккул ёфтааст. Ҳамчунин, таҳти таваҷҷуҳи Россияи подшоҳӣ қарор гирифтани кишварҳои Осиёи Миёна, кушодани мактабҳои нав, бунёди роҳҳои оҳан, корхонаҳои нави замонавӣ ва муносибатҳои васеи тиҷоратӣ ва ғайраҳо, ки ҳамаи ин ба мафкураи ҷомеа бетаъсир набуд ва равшанфикрон низ аз ин ҳодисаҳо дар қанор буда наметавонианд.

2) Ақидаҳои ислохотхонаи ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идории ҷомеа ба ҳам шабоҳат дошта, барои ба вуҷуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрӣ инқилобӣ ҳамчун замина хизмат кардаанд. Ба вуқӯъ омадани Инқилоби бузурги Фаронсаро марбут ба таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо медонанд. Барои ба амал омадани Инқилоби Бухоро дар Осиёи Миёна низ таъсири ақидаҳои маорифпарварон, бахусус Дониш аз аҳамият ҳолӣ нестанд, ҳарчанд ин инқилоб ба дасти Россия амалӣ гардида буд.

БОБИ II. ТАМОЮЛГИРИИ АНДЕШАҲОИ ГУМАНИСТИИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ: ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВӢ

§ 2.1. Баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти

Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Системаи фалсафии Жан Жак Руссо мураккаб ва гуногунчанба буда, фарогири масъалаҳои марбут ба офариниш, ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ, хусусан пайдоиши ҷомеа, шаклҳои идоракунии давлат, интиқоди арзишҳои тамаддунӣ, низоми таълиму тарбия, шинохти инсон ва тавассути он ҳимоя кардани ҳуқуқу озодиҳои худ мебошад. Аз ҷумла, концепсияи алтернативии ӯ оид ба фаҳмиши моҳияти инсон ва диалектикаи ҳаёти иҷтимоӣ нақши муассир дар рушди афкори фалсафии марҳилаҳои баъдинаи рушди афкори гуманистӣ бозид.

Мутолиа ва таҳқиқи осори арзишманди маорифпарвар далолат ба он мекунад, ки ҷаҳонбинии фалсафиаш омехтаи андешаҳои намояндагони ҷараёнҳои гуногун: дуализм, сенсуализм, идеализм ва дар самти ақидаҳои динӣ бо фидеизм (назарияи зиддиилмӣ, ки ақидаи диниро ягона меъёри ҳақиқат мешуморад) пайваст мешавад.

Жан Жак Руссо ҳастии объективии олами материалӣ, мавҷудияти ду мабдаъ - рӯҳ ва моддаро эътироф мекунад. Ақидаи метафизикиро оид ба материя ҳамчун ҷавҳари бечон, ки худ ба худ ягон ҳаракат надорад ва таҳти таъсири қувваи беруна ҳаракати механикӣ мекунад, инкишоф додааст. Ҳаракатро на ҳамчун тағйироти умумӣ мефаҳмад, балки зикр мекунад, ки он дар натиҷаи таъсири механикӣ ба амал меояд. Яъне, аз ин таъриф бармеояд, ки файласуф масъалаи ҳаракатро на аз назари материалистӣ, балки идеалистӣ шарҳ дода, қайд мекунад, ки ким кадом қувва оламро ба ҳаракат мебарорад ва табиатро зинда мекунад. Масалан, ӯ менависад: «Ман фикр мекунам, ки оламро қувваи иқтидорманде идора мекунад».¹

---

¹ Руссо Ж.Ж. Эмиль, или о воспитании. - СПб, 1913. – С. 265-269.

Муҳаққиқи франсавӣ Густав Лансон доир ба тамоюлгарии ақидаҳои фалсафии Жан Жак Руссо ибрази андеша карда, қайд мекунад, ки афкори маорифпарвар нисбат ба мухолифинаш комилан гуногунсамт буда, ҷаҳонбинии ӯ дар заминаи се ҳукм шакл мегирад: 1) табиат инсонро нек халқ кард, вале ҷомеа ӯро бадкирдор тарбия намудааст; 2) табиат инсонро озод офарид, вале ҷомеа онро ғулом гардонидаст; 3) табиат инсонро хушбахт эҷод кард, вале ҷомеа ӯро бадбахт ва бечора намудааст.¹

Воқеан, ин се ҳукме, ки муҳаққиқ ба онҳо мароқ зоҳир кардааст, ба ҳам робитаи мустақим дошта, баёнгари як ҳақиқат нисбати фаҳмиши моҳияти инсон ва муайян кардани мақому манзалати ӯ дар олам мебошад.

Аз нигоҳи Жан Жак Руссо, пайдоиши фасод дар байни инсонҳо аз омезишҳои фикр бо эҳсосот ва ақл бо завқи табиӣ вобастагӣ дорад ва он вақт худхоҳии табиӣ раво ва матлуб аст, ки ба нафъпарастӣ табдил меёбад, ки бечо ва қобили қабул намебошад. Ҳамзамон, бо воситаи зиёд шудани эҳтиётот, ба сабаби ихтироӣ хушиҳои дуруғӣ, ки фақат барои ҷалби назари дигарон маъмул шудааст, ба воситаи пешбинии оянда, ки амале аст мухолиф бо зиндагии табиӣ, низоъ барои бақо ва бадбахтиҳое, ки натиҷаи он нафъпарастӣ, тавсеаи шаҳвати фардӣ ва хирсу тамаъи шахсӣ, беш аз ҳадди эҳтиёт заиф шудани ҳис ва ғайра мебошанд, пайдо мешаванд. Ин тағйиротҳое, ки дар инсонии табиӣ ҳосил мегардад, дар ҷомеа ба воситаи худӣ ҷомеа сурат гирифта, тавсеа меёбанд.

Жан Жак Руссо муҳити табиӣ ташаккули инсонро бо муҳити иҷтимоӣ муқоиса карда, мавҷуд будани нобаробариро бузургтарин фасоди ҷомеа меҳисобад. Аммо қайд мекунад, ки дар табиат низ нобаробариҳо мавҷуд мебошанд, вале ин нобаробариҳо ба ҳеҷ кас барои таскини шаҳвати худ монета намешаванд, ҳеҷ касро ҷиҳати кор кардан барои рафъи эҳтиётоти хеш маҳрум намекунанд ва ҳамаро неқнафс, озод

---

¹ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - Техрон, 1341. - С. 16.

ва хушбахт нигоҳ медоранд. Аммо нобаробариҳое, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд сабаби ба табақаҳо ҷудо шудани мардум мегарданд.¹

Аз таҳлили ин андешаҳо маълум мегардад, ки ин нобаробариҳоро дар ҷомеа арбобони ситамгар ва бандагони ситамкаш, ашхоси золим ва афроди мазлум ба вучуд меоваранд ва сарчашмаи бемории иҷтимоӣ маҳз моликият аст. Яъне, қудрати ашрофон ва ҷоҳу мақоми ҳамаи онҳо аз нобаробар тақсим намудани сарватҳо ба вучуд меоянд ва онҳо вобастагии зиҷ ба моликият доранд. Моликият сабаби пайдо шудани нобаробариҳо гардида, рақобати байни дорандагон ва бенавоён, байни кишрҳои аҳолиро ривоч медиҳад.

Ж.Ж. Руссо ҳанӯз аз овони ҷавонӣ дар озмуне доир ба мавзӯи «Дар ҷи гуна тамаддун як ҷомеаро аз равнақи адабиёт ва ҳунарҳои зебои он андоза мегиранд» ширкат варзида, дар посухҳои худ ба саволҳои пешниҳодшуда ҷомеаро усулан фосид ва маъҷуб меҳисобад. Яъне, ба андешаи ӯ, ҷомеа ҳар чи қадар бештар тараққӣ кунад фосидтар мешавад. Ҳар андоза мутамаддинтар бошад, харобтар аст. Он маҳсуле, ки инсон мутафаккир ва мутамаддин эҷод кардааст, беҳтарин далели харобии одамиён аст, зеро аз фасод пайдо шуда, фасодро зиёдтар мекунад. Адабиёт ва ҳунарҳои зебо робитаи наздике бо шаъну шукӯҳ доранд. Барои ин ки адабиёт ривоч ёбад бояд муҳите лозим аст, ки ҳашаматро биписандад ва биталабад.²

Дар робита бо гуфтаи қаблӣ дар таълифоти дигари худ таҳти унвони «Номаи хитоб ба Даламбер роҷеъ ба намоишот» маорифпарвар ақидаашро тақвият бахшида, менависад, ки дар адабиёт он қисмате, ки бештар аз ҳама бо дараҷаи тамаддун вобастагӣ дорад, намоиш аст. Ин намоиш тамоми ҷомеаро саргарм медорад ва беш аз ҳар чиз мардумро ба гирди ҳам омадан ташвиқ мекунад. Намоишнома тақлиде аст аз ахлоқ, одоб ва русуми ҷомеа, ки сифатҳои лозимаи зиндагонӣ, яъне одобии муоширатро ба мо меомӯзонад. Бинобар ин, ҳеҷ як шубҳаи адабиёт ба

---

¹ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - С.16-17.

² Ҳамон асар. - С. 18.

андозаи намоиш хатоҳо, фасод ва чиноятро, ки аз ҷомеа пайдо мешавад ривоч намедиҳад. Эҷоди тамошохона дар Женева ба ҷуз ташвиқгари фасоди иҷтимоӣ барои як миллати содда ва беолоиш чизи дигаре нест.¹

Ин ҷо бояд зикр кард, ки мазмун ва моҳияти ин ду хитобаи Ж.Ж. Руссо бозгардонидани инсон ба зиндагии табиӣ ташкил медиҳад. Аммо, бо вучуди ин, маорифпарвар муътақид аст, ки воқеияти иҷтимоӣ тақозо мекард, ки халқ дигар майли ба қафо баргаштанро надорад. Ихтилофи байни зиндагонии табиӣ ва зиндагии мутамаддин ба андозае зиёд шудааст, ки бозгашт ба зиндагии табииро сабаби бадбахтии башар мешуморид. Зеро «инсони табиӣ ва инсони мутамаддин ба андозае аз ҳабси эҳсосот ва тамоюлот бо ҳам тафовут доранд, ки он ҷӣ сабаби саодати аввалӣ мешуд, сабаби фалокати дуюмӣ гашт».²

Маорифпарвар дар китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» низ оид ба ин мавзӯъ ибрози андеша карда, зикр менамояд, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ моро бадбахт мекунад, балки таназул ҳам медиҳад. Зеро инсони мутамаддин аз баъзе ҷиҳат аз инсони табиӣ бартарӣ дорад.³

Ж.Ж. Руссо ҳаргиз инсонҳоро даъват накардааст, ки ба ҳолати зиндагии табиӣ баргарданд, балки пешниҳод менамояд, ки азамати фикру тақомули ахлоқии одами тарбиятшударо маҳфуз дошта, дар айни ҳол хушқалбӣ, озодӣ ва саодатеро, ки инсон ба таври табиӣ доро буд, ба ӯ баргардонад. Тавре маорифпарвар менависад: «Инсон озод ба дунё омадааст, вале дар ҳама ҷо занҷирбанд аст».⁴ Амалӣ кардани озодӣ ва саодатмандии инсонро маорифпарвар бо ду роҳ нишон медиҳад: аввал, бо воситаи таҷдиди фард ва дуюм, бо воситаи таҷдиди ҷомеа. Таҷдиди фард ба андешаи маорифпарвар ба воситаи омӯзиш ва тарбия анҷом мегирад. Аммо таҷдиди ҷомеа бошад, аз устувории оила, пай бурдани асл ва иллати пайдоиши он муяссар мешавад. Яъне, тамоми одамон қаблан баробар ва озод зиндагӣ мекарданд ва аз як тараф, бо бастанӣ

---

¹ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. - С. 18.

² Руссо Ж.Ж. Хитоба роҷеъ ба адами мусовот», китоби дуюм. - С.18.

³ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ, китоби аввал, қисми 8.

⁴ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – P. 8.

қарордод чихати ташкил кардани ҷомеа иродаи фардии худро тахти ихтиёри иродаи ҳама, ки дар ин маврид таъминкунандаи саодати кулли одамон ба ҳисоб мерафт, қарор доданд. Аз тарафи дигар, ба ихтиёри иродаи умумӣ даромадани иродаи фардӣ дар ҷомеа ҳуқуқи одамонро баробар гардонид.

Ж.Ж. Руссо хонаводаро ячейкаи ибтидоии ҷамъияти табиӣ меҳисобад, вале дар ин маврид қайд мекунад, ки дар ин иҷтимоъ ҳама фарзандон, то вақте ки даври падар ҷамъанд, барои бақои хеш ба ӯ муҳтоҷанд. Вале ба маҳзи ин ки ин эҳтиёҷ рафъ мегардад, риштаи табиӣ байни онҳо пора мешавад. Падар худро аз мусоидати фарзандон маъоф шуморида, фарзандон худро аз итоати падар бениёз медонанд ва ҳама бо истиқлол зиндагӣ мекунанд. Агар боз хоҳанд, ки ба иттиҳоди худ идома диҳанд ва бо якдигар зиндагӣ кунанд аз рӯйи ихтиёр аст, на маҷбурӣ.¹

Аз ин ақида бармеояд, ки давом ва бақои хонавода натиҷаи ризоияти афрод ва як амри қарордодӣ аст, на табиӣ. Падар дар хонавода аввалин намунаи ҷомеаҳои сиёсӣ ба сифати раис ва фарзандон монанди афроди ҷомеа мебошанд. Танҳо ихтилоф байни хонавода ва мамлакат ин аст, ки дар хонавода муҳаббати падар ба фарзандон бузургтарин лаззат ва беҳтарин подоши заҳмати ӯст. Лекин сарвари кишвар раияти худро дӯст намедорад ва фақат лаззат фармонфармоӣ аст, ки саодати ӯро чуброн мекунад.²

Ҳамин тавр, аз назари Ж.Ж. Руссо, пайдоиши ҷомеа ба хоҳири ҳимояи аъзоёни худ таъсис дода мешавад. Ҳадафи ягонаи он ба саодати умумӣ расонидани мардум аст. Бинобар ин, ҷомеае, ки он дар асоси бастанӣ қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ риоя гашта, дар идоракунии он ба истибдоду зулм роҳ дода намешавад.

---

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – P. 10.

² Ҳамон асар. С. 10-11;

Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Фуломхусайн Зиракзода. - С. 37.

Дар низоми давлатдорӣ бошад, маорифпарвар шакли идоракунии монархӣ-конститутсиониро ташвиқ мекунад. Аммо тавсия медиҳад, ки подшоҳ тавассути раъи мардум ба ин вазифаи пурмасъулият интиҳоб карда шавад, на аз ҷониби гурӯҳи хурди амалдорони давлатӣ.

Ҳамзамон, ӯ ҳеч як сохтори ҳукуматро бад намеҳисобад ва фақат тарзи идоракунии маъмурини сохторҳои давлатӣ ва муносибати онҳоро ба раият мавриди танқид қарор медиҳад. Масалан, зулмуро якчанд амалдорони ҳукумат содир карда, бо ин роҳ соҳиби сарвату моликият мегарданд, ки дар зиндагӣ эҳтиёҷ ба чизе надоранд, вале корро тӯдаи одамон ба хотири зиндагии осудаи ин чанд нафар мекунанд. Ин аст ду паҳлуи масъалаи иҷтимоӣ, ки дар таълимоти маорифпарвар инъикос ёфта, тозагӣ доранд ва дар байни файласуфони қарни ҳаждаҳум ҳеч касро намебинем, ки масъалаи мазкурро ба чунин шакл возеҳ матраҳ карда бошад.

Ё худ дар фасли сеюми китоби «Қарордоди иҷтимоӣ», дар боби ҳаққи зӯр Ж.Ж. Руссо менависад, ки ҳеч як инсонии зӯрманд ва муқтадир то он ҳад қавӣ намешавад, ки битавонад ҳамеша фармонраво бошад, қудрати худро табдил ба ҳақ намояд ва итоати зӯрмандонро ба сурати вазифа дароварад. Яъне «Зӯр як неруи ҷисмоние беш нест. Бинобар ин, осори он арзиши ахлоқӣ надорад. Ҳеч кас ба майли худ ба зӯр таслим намешавад. Таҳаммули зӯр пайдошаванда аз иҷбор ба воситаи эҳтиёт ва муҳофизати коре аст. Бинобар ин, итоат дар муқобили зӯрро ҳаргиз наметавон ҳақ номид».¹

Яъне, мувофиқи муҳтавои ин андеша, тамоми афроди башар озод ва баробар халқ шудаанд ва ҳеч як аз онҳо бар дигарон бартарӣ надошта, ҳақ надоранд бар ҳамнавьони худ тобеъ шаванд. Зӯр эҷоди ҳеч ҳақе намекунад. Танҳо чизе, ки метавонад асоси қудрат бошад, қарордодҳост, ки ба ризоияти байни афрод баста мешаванд.

---

¹ Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - С. 40.

Воқеан, то замоне, ки мардум монанди рӯзҳои аввали хилқат ба таври мустақил ва инфиродӣ зиндагонӣ мекарданд, табиӣ аст. Дар ин вақт онҳо бо ҳам душман набуданд, зеро байни онҳо робитае ба қадри кифоят собит ва мавҷуд набуд, ки сулҳ ё чангро эҷод намоянд. Чанг натиҷаи робитаи байни миллат аст, на афрод. Чанг ба маънии воқеии он на дар ҳолати табиӣ байни афрод вуҷуд дорад, на дар ҳолати иҷтимоӣ. Зеро дар ҳолати табиӣ, яъне дар зиндагонии инфиродии аввалии инсон ин қисм чанг маънӣ надошт, чунки моликияти доимӣ пайдо нашуда буд. Дар зиндагонии иҷтимоӣ низ чунин чанге дида намешуд, барои он ки ҳама чиз таҳти итоати қонун буд.¹

Кашмакашҳо, низоъҳои хусусӣ ва чангҳои тан ба тан ё дуэлҳоро, ки байни афрод рӯй мебаранд, наметавон чанг номид, зеро сурати расмӣ ва қонунӣ надоштанд. Чанг муборизаи байни ду фард нест, балки муборизаи як давлат бо давлати дигар аст ва ашхос дар он тасодуфан ва ба таври ғайримустақим бо ҳам душман мешаванд, зеро ба унвони як сарбози тарафе меҷанганд, на ба унвони як фард алайҳи фарди дигар. Масалан, дар замони Ж.Ж. Руссо низоми вазифавӣ маъмулан расмӣ нашуда буд. Сарбозон табақаи муайяне аз мардум буданд, ки ба таври довталаб ва барои муддати тӯлонӣ вориди хидмат мешуданд. Ҳатто гоҳе иттифоқ меафтод, ки нафарони бегона дар мамлакати дигар сарбоз шаванд. Чунончи, ҷавонони Шветсария дар артиши Фаронса хидмат мекарданд. Барои ин сарбозон чанг як навъ шуғл буд ва бо сарбозони мамлакате, ки бо он дар чанг буданд душманӣ надоштанд. Аз ин нуқтаи назар, далелҳои Ж.Ж. Руссо метавон ба таври зайл тафсир намуд: набояд чангро бо кашмакашиҳои мусаллаҳе, ки байни афрод рӯй медиҳанд иштибоҳ гирифт. Зеро имрӯза байни ашхос ғайр аз рӯ ба рӯ шудани ду неру чизи дигаре нест ва медонем зӯр эҷоди ҳақ намекунад. Ба фарзи ин ки аз чанг ҳақе сар зад ин ҳақ мутааллиқ ба чанг, ба маънии воқеӣ аст ва он иборат аз кашмакашӣ, ки бар тибқи усули муайяне байни

---

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – P. 17.

ду миллат ба вукӯъ мепайвандад. Дар ин навъ, чанг афрод бо ҳам низоъе надоранд ва баъд аз тамои шудани разм нафари ғолиб ҳақ надорад бар чон ва моли нафари мағлуб осеб расонад. Зеро ин афрод барои давлат чанг мекунад ва дар дасти ӯ асбобе беш нестанд. Ҳамзамон, давлати ғолиб ҳам ҳақе барои чону озодии афроди мағлуб надорад, зеро ин давлат бо давлати душман муқобил аст, на ба нафарҳое, ки барои он давлат мечанганд. Илова ба ин, чанг маъмулан дар сари умури моддӣ сар мезанад, на масоили маънавӣ ва ахлоқӣ. Бинобар ин, давлати ғолиб наметавонад ғайр аз тақозои моддӣ чизи дигаре аз давлати мағлуб дошта бошад. Масалан, метавонад қисмате аз хоки ӯро ба даст оварад ё бо ӯ аҳдномаи бозаргонӣ бандад ва ғайра. Вале агар бар ҳуқуқи иҷтимоӣ ва ахлоқии ӯ дастандозӣ намояд, зулм карда бошад. Бинобар ин, ҳаргиз чанг ҳақе ба таваққуф намедихад, ки озодии дигаронро инкор намояд.

Ж.Ж. Руссо дар баррасии ин масъала изҳори андеша намуда, тасдиқ мекунад, ки ин амал аз қадим миёни мардум роиҷ буд ва миллати ғолиб ҳамеша онро риоя мекард. Чунончи эълони чангро ба як давлат медиҳанд на бар раияти он давлат. Бегонае, ки бе эълони чанг ба подшоҳе ё ба кишвари ӯ метозад ва раиятро ғорат мекунад, мекушад, асир менамояд, хоҳ шоҳ бошад, хоҳ шахси дигар аз роҳзанон фарқе надорад. Мумкин аст, подшоҳ дар мавқеи чанг он чиро, ки дар кишвари душман мутааллиқ ба оммаи миллат аст, тасарруф кунад, вале агар одил аст, ба чону моли афрод коре надорад ва ҳуқуқи башарро мухтарам мешуморад, зеро ҳаққи худӣ ӯ низ асосёфта бар ҳамон усул аст.¹

Ҳамин тавр, мақсадии ниҳоии чанг барои давлати ғолиб тибқи ҳулосаҳои маорифпарвар ба тасарруфи худ даровардани давлати мағлуб аст. То он замоне, ки мудофикунадагон дар даст силоҳдоранд чанг, куштор идома мекунад. Чун сарбозони давлати мағлуб силоҳи худро ба замин гузошта, таслим мешаванд, дигар душман ё олати дасти душман нестанд, яъне инсонӣ оддӣ ҳастанд ва касе ҳаққи куштани онҳоро

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордои иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғулмуҳсайн Зирақзода. - С. 45.

надорад, зеро ҷанг ҳеҷ гуна ҳаққе, ки барои анҷоми манзури ниҳой лозим набошад ба касе намедихад. Тасарруфи як кишвар низ ба ғолиб ҳақ намедихад, ки мардумро бандаи худ созад, зеро ҳаққи тасарруф асосе ҷуз зӯр нест. Лекин ғулуме, ки дар ҷанг асир мешавад ё миллате, ки пас аз ҷанг таслим мегардад, ҳеҷ вазифае ҷуз итоати он ва соҳиби худ надорад, он ҳам то замоне, ки иҷборӣ кор мекунад. Зеро душмани ғолиб ўро авф накарда аст, балки ҷонашро ба баҳонаи озодӣ ба вай фурухта аст ва метавон гуфт муомилаи пурсуде анҷом додааст, зеро аз куштани ў истифода намекард, вале аз бандагии ў мунтафеъ мешавад. Бинобар ин, арбоб ғайр аз зӯрӣ ҳеҷ нуфуз ва бартарие бар бандаи худ надорад ва ҳолати ҷанг монанди пешина байни ҳардуи онҳо барқарор ва робитаи эшон тобеи он аст. Бо будани ҳаққи ҷанг аҳдномаи сулҳ маънӣ надорад. Рост аст, ки тарафайн бо ҳам қарордод бастанд, лекин ин қарордод ҳолати ҷангро аз байн намебарад, балки онро идома медиҳад.

Барои Ж.Ж. Руссо миёни мутеъ сохтани гурӯҳи одамон ва идора кардани як ҷомеа тафовути бисёр аст. Мумкин аст дастае аз мардум, хоҳ теъдодашон кам бошад, хоҳ зиёд, ба тадриҷ ба итоати як нафар дароянд, вале онҳоро намешавад миллате донист, ки раёсати як нафарро пазируфтаанд, балки ғулумоне ҳастанд, ки ба як арбоб тааллуқ доранд. Ин мардум бо иҷбор даври ҳам чамъ шудаанд, вале байни онҳо робитае вучуд надорад. На манфиатҳои умумиро мешиносанд ва на ҳайати ҳокимаи миллӣ доранд. Арбоби ин қавм, агар нисфи дунёро ҳам гирифта бошад, як фарди оддӣ беш нест, мақоми расмӣ надорад ва манфиатҳои ў аз манфиатҳои дигарон ҷудост.

Ба андешаи Ж.Ж. Руссо, қарордоди иҷтимоӣ ҳақиқатан таърихе надорад ва назарияе беш нест. Шакке нест, ки ҳеҷ вақт афроди ҷомеаҳои аввалия қабл аз ташкили ҷомеа расман бо ҳам машварат намуда, қарордодде набаста бошанд. Аммо мавқеъеро, ки як ҷомеаи инсонӣ ночор аст барои худ ташкилоте созмон бидихад, дар назар бигирем, мебинем қарордоди иҷтимоӣ танҳо тарҳе аст, ки бо ҳақ ва ақл, яъне бо манфиатҳои аслий ва табиати воқеии инсон тарҳрезӣ карда шудааст.

Бинобар ин, инсон баъд аз пайвастан ба қарордоди иҷтимоӣ монанди пеш озод аст, аммо озодии амалаш аз гузашта низ зиёдтар аст ва монанди собиқ фақат аз ақли худ итоат менамояд, лекин ин озодӣ аз озодии пешин тафовут дорад, зеро табиӣ нест, балки қарордодӣ аст.¹

Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеҷ истисное аз кулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунанд ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеҷ қудрате ғайр аз он чи ки қарордоди иҷтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад, ба қор набаранд. Вақте мардум аз кулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар, мекунанд қомилан, бо ҳам баробар мешаванд. Он вақт чун тамоми эшон ночоранд бори вазифаҳои умумиро ба таври мутасовӣ таҳмил кунанд, ҳеҷ кадом алоқае надоранд он борро ба беш аз мизоне, ки барои саодати умум лозим аст, вазнин намоянд.

Умуман, тамоми имзокунандагони қарордод дорой ҳуқуқи баробар мебошанд ва ҳайати иҷтимоӣ ҳар як аз онҳоро аъзои миллат мешиносад ва ба онҳо ҳақ медиҳад, ки дар маърақаҳои умумӣ раъӣи худро изҳордоранд. Хулоса, тибқи қарордоди иҷтимоӣ ҳеҷ як аз афрод наметавонад қонунҳои ҳукуматро вайрон карда, аз итоат ба онҳо сарпечӣ кунад, вале ҳайати умумӣ ҳақ дорад, ҳар қонунро, ки салоҳ бидонад, ба эътибор нагирад ва ҳатто қонуни асосиро.

Дар таълимоти худ Ж.Ж. Руссо зиндагонии ахлоқиро, қомилан, тобеи зиндагонии иҷтимоӣ медонад. Ба ақидаи ӯ, қабл аз қарордоди иҷтимоӣ дар ҷомеа қонунҳои ахлоқӣ вучуд надорад ва фақат завқи табиӣ, шахвати нафсонӣ ва худхоҳӣ бар инсон ҳукмфармо аст, вале баъд аз ақди қарордод усули ахлоқ, адолат, тақлиф, ҳақ ва тааққул дар ҷомеа падидор мешавад. Рост аст, ки инсон дар ин зиндагонии тоза аз қоидаҳои ҷанде, ки дар ҳолати табиӣ барояш мавҷуд буд, маҳрум мешавад, вале бар ивази онҳо манфиатҳои зиёде ба даст меоварад. Фаҳмишаш тавсея меёбад, эҳсосоташ поктар ва рӯҳаш бузургтар мешавад. Агар гоҳ-гоҳе ифрот ва тафритҳое, ки дар зиндагонии иҷтимоӣ

---

¹ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – P. 30-31.

муртакиб мешавад, ӯро ба дараҷаи пастар аз аввал таназзул намедод, ҷо дошт, ки ҳамвора рӯзи муборакеро, ки зиндагонии табиии ӯ мавқуф шуда буд, ид гирад ва соати фархундаеро, ки ҳайвони бешуурро табдил бо инсонии бофаҳм карда буд, ба некӣ ёд кунад.¹

Аз баррасӣ ва таҳлили ақидаҳои маорифпарвар маълум мегардад, ки инсон ҳайвоне дар миёни ҳайвонот нест, балки ягона ҳайвоне аст, ки метавонад бо шинохти озодӣ хешро аз ҳайвонот фарқ куннад. Одам зарурат надорад хешро аз табиат бираҳонад, то инсонии ҳақиқиро кашф карда бошад, балки ба табиат бештар рӯй биоварад. Агар ӯ бихоҳад одами табииро бозбишносад, кофӣ аст худашро биковад. Аз инсонии табиӣ, инсонии иҷтимоӣ ва аз инсонии иҷтимоӣ шаҳрванд тарбия карда мешавад.

Дар маҷмӯъ, яке аз масъалаҳои марказӣ оид ба масъалаи озодии инсон ва ҳамкориҳои иҷтимоиро Ж.Ж. Руссо пайдоиши нобаробарӣ меҳисобад. Ба вучуд омадани моликияти хусусӣ инсонро маҷбур мекунад, ки аз озодиҳои худ, ки табиатан ва вобаста ба фаҳмиши худ бегона нашудаанд, дур шавад. Ин чунин маънӣ дорад, ки дар табиати ҳуди инсон тағйироти кулӣ ворид шудааст. Нобаробарии одамон маҳсули як қатор табaddулотҳоест, ки табиати инсон ба вучуд меоварад. Масалан ғуломиро барқарор кунед, зулм ба табиат намояд, барои он ки ҳуқуқи ғуломиро абадӣ намояд, бояд табиатро дигаргун созад.

Дар робита бо ин зарурати барқарории баробарию Ж.Ж. Руссо ҳамчун талаботи сиёсии замон пешниҳод мекунад ва онро аз натиҷаҳои таҳқиқи бавучудой ва дараҷаи амиқрафтаи нобаробарӣ, қонунияти инкишофи он ва анъанаҳои таърихӣ оид ба худидоракунии асоснок мекунад. Ҳамзамон, нобаробариҳои иҷтимоӣ ва табииро аз ҳам фарқ карда, зикр мекунад, ки табиат инсонҳоро мутафовит ба вучуд меоварад, аммо ин тафовутҳо на аз нобаробариҳои иҷтимоӣ, ки сабаби он моликияти хусусӣ мебошад, вобастагӣ доранд.

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордои иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломҳусайн Зирақзода. - С. 55.

Ў се сабаби ба вучуд омадани нобаробарихоро муайян менамояд. Нобаробарии чамъиятӣ, ки таърихан ба вучуд омада, ба пайдоиши моликияти хусусӣ марбут аст. Аз назари мутафаккир, моликияти хусусӣ хангоми гузариши инсон аз ҳолати табиӣ ба чамъиятӣ пайдо мешавад, ё худ маҳсули тамаддун аст.

Ташаккули иттиҳодияҳо, ки онро маорифпарвар натиҷаи қарордоди иҷтимоӣ менамояд, баромади озодро дар муносибатҳои қарордодӣ, баробарии ҳар як шахс ва қабули қонуни асосӣ аз тарфи онҳо, ки манфиатҳои умумро ҳимоя мекунад, талаб мекард. Умумияти манфиатҳо, мувофиқи маълумоти Ж.Ж. Руссо, сарчашмаи воқеӣ аст. Ҳар як аъзои ассотсиатсия озодона худро ва нерӯи худро ба манфиати коллектив мебахшад. Шароити баробар барои ҳама боис мегардад, ки як кас ба ҳама тобеъ шавад ва ҳама ба як кас не. Ҳар як кас ҷузъи ҷудонашавандаи ҳама мегарданд. Дар ин маврид тавассути қабули санади муттаҳидкунанда як қатор умумиятҳои «Ман» пайдо мешавад ва ӯ ҳаёт ва иродаи худро озод эҳсос мекунад.

Барои Ж.Ж. Руссо нисбат ба П. Голбах мабдаи иродаи умумӣ ҳалқ аст. Ҳалқ масъалаи манфиатнок будан ё набудани қонунҳоро оид ба мувофиқат қардан ба иродаи умумии онҳо, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз хусусиятҳои хос ва фарқкунандаи таълимоти Ж.Ж. Руссо аз дигар маорифпарварон дар он аст, ки ӯ дар қабули қарору қонунҳо новобаста аз он ки онҳо ғоиданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, ба ин назар аст, ки бояд раъйи ҳалқ ба асос гирифта шавад. Дар сурати ба инобат нагирифтани раъйи ҳалқ, онҳо ғайривоқеӣ буда, танҳо фармоиш маҳсуб меёбанд. Барои он ки иродаи умумӣ қонун шавад, зарурат ба ҳамовозӣ нест, вале шарт аст, ки ҳамаи шахрвандон имкони додани овози худро дошта бошанд. Аз тарафи дигар, Ж.Ж. Руссо бетағйир фаҳмиши иродаи умумиро ҳамчун ягонагии ҷудоинопазир, том, фарқкунанда аз дигар иродаҳо дастгирӣ мекунад. Ба андешаи ӯ, «на он қадар зиёд тафовутҳо байни иродаи шахсӣ ва иродаи умум мавҷуд аст. Дуюмӣ ифодакунандаи манфиатҳои умумӣ ва аввали манфиатҳои шахсӣ

мебошад».¹ Соҳаи амали онҳо низ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Иродаи шахсӣ наметавонад иродаи умумиро муаррифӣ кунад ва иродаи умум дар навбати худ табиати худро тағйир медиҳад, агар он ба мақсадҳои шахсӣ равона карда шавад.²

Дигар паҳлуи ҷаҳонбинии Ж.Ж. Руссо, ки бо мавзӯи инсон ва иродаи ӯ иртиботи бевосита дорад, муносибати ӯ бо дин ва эътирофи Худо ташкил медиҳад. Дар боби ҳаштуми китоби ҷаҳоруми «Қарордоди иҷтимоӣ» маорифпарвар ба таври мухтасар ба ин мавзӯ мароқ зоҳир карда, ақидаи маъмулро дар бораи он ки «Дин - афюни халқ аст» қабул надорад. Баъдан, идеологияи расмии феодалӣ-клерикалӣ, дини насрониро, ки алоқа бо ташкилотҳои сиёсӣ пайдо карда, дастовардҳои илмӣ, ҳаёти шаҳрвандиро эътироф намекард, танқид мекунад. Ӯ мавҷудияти Худоро ҳамчун нахустсабаб, муайянкунандаи ҳамаи тартибот эътироф мекунад. Дар доираи илоҳиёти християнӣ зикр мекунад, ки рӯҳ ҷовидонӣ аст ва дар олами охират онро ҳаёти дигар аст. Барои он ки рӯҳи одамон дар олами охират хушбахт бошад, бояд ҳаёти воқеиву, меҳрубона дошта бошанд. Дини ҳақиқӣ ҳамон дин аст, ки ба зулм, истибдод роҳ надиҳад.³

Ҳамин тавр, Ж.Ж. Руссо ба догматикаи феодалӣ-клерикалӣ ва ҷаҳонбинии атеистӣ шакли нав - «дини шаҳрвандӣ», дини қарордоди иҷтимоиро муқобил мегузорад. Ба андешаи ӯ, дини ҳеч халқе ҳақ надорад, ки дигар динҳоро истисно кунад, ҳамаи динҳоро бояд эътироф кард, агар онҳо ба қарзи шаҳрвандон зиддият эҷод накунад.⁴

Дар қатори таҳқиқи масъалаҳои марбут ба кашфи тағйироти мунтазами табиату ҷомеа масъалаи инсон ва муайян кардани мақоми он ҳамчун ҷузъи таркибии табиат қарор дорад, ки дар таълимоти фалсафии Аҳмади Дониш, аз ҷумла асари арзишманди ӯ «Наводир-ул-вақоеъ» масъалаи калидиро ташкил медиҳад, ки баррасӣ ва ҳалли дигар

---

¹ Руссо Ж.Ж. Трактаты. - С. 170.

² Ҳамон мавод. - С. 173.

³ Руссо Ж.Ж. Избранные сочинения. Т.1. - С. 581.

⁴ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – P. 203.

мушкилотҳои ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ фарҳангии ҷомеа маҳз аз ин меҳвар маншаъ мегиранд.

Аҳмади Дониш дар баррасии масъалаи ҳастишиносӣ ва муайян кардани нахустсабаби офариниши мавҷудот мисли гузаштагонӣ худ ҳастии Худовандро эътироф мекунад, аммо офарида шудани инсонро маҳсули чор унсур мешуморад. Чи тавре дар ин маврид олими шинохтаи тоҷик А. Девонақулов зикр менамояд, аз нигоҳи Аҳмади Дониш, инсон маҳсули чаҳоргона: об, оташ, ҳаво, хок ва маволиди сегона:¹ маъданиёт, наботот ва ҳайвонот аст. Яъне, инсон хулосаи аркон ва маволид аст.²

Хулқу хӯ ва феълу атвори инсон бошад, аз дарки воқеии ҳикмати маъмули гузаштагон «нуру зулмот» шакл гирифта, ташаккул меёбад. Инсоне, ки моҳияти воқеии амалҳои хайру шарро дуруст пайгирӣ мекунад, ба дараҷаи «инсонӣ комил» мерасад. Инсонӣ комил дар навбати худ зоҳиркунандаи ҳақиқати нуру зулмат аст. Ин фаҳмиширо Аҳмади Дониш ба таври зайл ифода доштааст: «Пас лозим омад вучуди шахсе, ки мураккаб бувад аз нуру зулмат. Ва он шахс инсонӣ комил аст, ки зоҳиркунандаи ҳақиқати нуру зулмат аст».³ Аз ин бармеояд, ки дар ин маврид Дониш тақрибан таълимоти монавия дорад.

Аз таҳлили андешаҳои Ҷавқ маълум мегардад, ки аз назари маорифпарвар ҷисми инсон мураккаб, омехтаи «ақли шарифа» ва «нафси касифа» аст. Агар ақли шарифа инсонро барои содир кардани амалҳои нек ҳидоят намояд, пас нафси касифа талқинкунандаи амалҳои зишт мебошад. Бинобар ин, барои он ки ақли шарифа ба нафси касифа ғолиб ояд, мутафаккир инсонҳоро даъват ба он мекунад, ки ба омӯхтани илм ва такмил додани дониш машғул шаванд. Дар ин маврид мутафаккир менависад, ки «инсон пайваста дар ҷустуҷӯи маърифату илм бошад ва

---

¹ Маволиди сулса - мурод аз ин маъдан, наботот ва ҳайвонот мебошад. Маволиди сегона низ меноманд, ки пайдоиширо аз давраи маъданиёт, наботот ва ҳайвонот дониста, инсонро натиҷаи охири он мешуморад.

² Девонақулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон//Дар китоби Наводир-ул-вақоъ. Ҷисми 2. – Душанбе, 1989. – С. 3.

³ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Ҷисми 2. – Душанбе, 1989. – С.111.

тан ба коҳилию чаҳл надихад, ки маърифат аз хоҳиши рӯҳ аст ва коҳилӣ аз коҳиши нафс. Маърифат коҳиши тан аст ва коҳилӣ осоиши бадан».¹

Умуман, Аҳмади Дониш инсонро таркиби мураккаби табиат ва чузъи инкишофёфтаи он шуморида, чомеаро маҷмӯи фаъолияти бомақсадонаи онҳо баҳри таъмини шароити зиндагӣ ва қонеъ кардани талаботи биологию иҷтимоӣ ташреҳ медиҳад. Хусусан, ӯ мақоми инсонро чунин муайян кардааст: «Ашрафи махлуқот одамӣ аст ва дигарон дар ҳақиқат барои ӯянд ва аз ҷиҳати ӯ ва ба сабаби ӯ. Ва ӯ маҳдуми оламиён аст, дигарон ходими ӯ»². Сабабгори «ашрафи махлуқот» ва «маҳдуми оламиён» будани инсон дар таъби он ниҳон мебошад. Таъби одамӣ ҳаргиз аз комёбиҳои башар қонеъ набуда, ҳамеша аз паи ҷустуҷӯи кашфиёт аст. Таъб бо роҳнамоии ақлу хирад барои камолот ва кушодани асрори табиат мекӯшад. Яъне «Тибоеи халқ баъд аз ҳусули чаҳор аркон низ мутамаккину сокин нашавад ва ҳамеша дар талаби роҳати зиёдатӣ бошад».³ Агар инсон дар тули зиндагӣ аз муваффақиятҳои худ қонеъ шуда, аз паи ҷустуҷӯ ва такмили дониши худ нашавад, ба сатҳи рӯшанбинӣ намерасад. Ба вижа, «Ноқис аз қаноат ба сахл дар нуқсон бимонад ва комил чун ба сахл сар фуру наоварад, ба камол расад».⁴

Ба ақидаи маорифпарвар, инсон қудрат ва иқтидори бузург дорад. Ин қудрату ҷуръат ба ӯ имконият медиҳад, ки фаъолияти худро барои ҳалли масъалаҳои ҳалталаб равона кунад. Дар иртибот бо ин Аҳмади Дониш ба ҳар як шахс мурочиат карда, менависад «агар ба вичдони худ мулоҳиза фармой, донӣ, ки ҷӣ миқдор ҳикмату маслиҳат дар буняи қолаби ту рехтаанд ва ҳазор талотуми баҳру тӯфон аз вучуди ту ангехта».⁵

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Қисми 2. – Душанбе, 1989. – С.113.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. – С.112.

³ Девонақулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон... – С.4.

⁴ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. – С.112.

⁵ Девонақулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон... – С.3.

Ё худ маорифпарвар иқтидори қобилияти ақлу хирад ва тафаккури инсонро ба ҳадде қоил аст, ки ӯ бо ин васила аз иҷрои ҳама гуна мушкилиҳо баромада метавонад. Масалан, барои тасдиқи ин фикр зикр мекунад, ки «Дар вақти хашму ғазаб шерро ба ҷои гурба гузорӣ ва хангоми раъфату раҳмат мӯри нотавонро ба мижгон бардорӣ».¹

Барои баррасии ин матлаб ин ҷо бояд ба як нукта тавачҷуҳ диҳем, ки нисбати шинохти инсон ва муайян кардани нақши он дар рушди ҷомеа дар таърихи фарҳанги исломӣ ду фирқаи ба ҳам муқобил: қадария ва ҷабария ба вуҷуд омада буд. Қадария озодӣ ва комилҳуқуқи инсонро аз фаъолияти амалӣ, аъмолу атвори ӯ меид. Аммо ҷабария хилофи аъмолу атвори инсон баромада, барору нобаробариҳои зиндагири ҳамагӣ ба тақдир ҳавола мекард. Дар ин маврид, ҷӣ тавре аз муҳтавои «Дар боби қазову қадар»-и асари «Наводир-ул-вақоеъ»-и маорифпарвар аён мегардад, ӯ аввалан ҷонибдорӣ аз ақидаҳои фирқаи ҷабария мекунад. Хусусан, баъди бозгашт аз сафарҳои кишвари Россияи подшоҳӣ, ки меҳост тағйироти ҷиддие дар низоми давлатдорӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии аморати Бухоро ворид кунад, вале ин кӯшишҳои барояш натиҷае намедод ва амиронро амалдорони дарбор тақлифҳои ӯро намепазируфтанд ва ҳавола ба тақдир карда, дар гӯшаи хилват нишастанро барои худ сазовор мешуморад. Аммо, баъдан, мебинад, ки ба тақдир ҳавола карда, ором нишастан аз камоли ақл нест, бефаъолиятӣ, танбалӣ ва коҳилиро мазаммат карда ҷунин менависад: «...қасе, ки нишаста нон меҳаҳад ва ҳобида фароғат мекунад, аблаҳу нодон ва коҳилу ҷоҳил бошад ва фалак ба фалокату нақобати ӯ ҳукм кунад».²

Аз ҷониби дигар, осори Дониш дар хусуси вазъи ояндаи ҷирмҳои осмонӣ дар асоси ҳаракати ситораҳо, ба мисли қусуфи Офтобу гирифтӣ Моҳ, инҷунин тақдирӣ ояндаи одамон, хусусан ҷанде аз амирони Бухоро далолат бар он мекунанд, ки мутафаккир ба мазҳаби ҷабрӣ бовар дорад.

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2. – С. 112.

² Ҷамон асар. – С. 264-265.

Инсон ҳамчун мавҷуди зинда имкониятҳои зиёди фикрию ҷисмонӣ, дорад то ин ки муҳитро тағйир диҳад ва шароитро барои ҳаётгузаронӣ муҳайё намояд. Дар ин маврид маорифпарвар қайд мекунад, ки «Одаи ба тадбир мурғ аз ҳаво фуруд орад ва ба тазвир моҳӣ аз дарё барорад ва ба чанголи қаҳру ҷалодат пӯстин аз китфи бабр барканад, синаи кон аз зарби тешааш сӯроҳ-сӯроҳ аст ва дили баҳр аз расоии шасташ шикофи фарох. Сафҳ биниҳад, то ба самовот барояд ва манчанақ кунад, то ба курраи кавокиб барояд». ¹ Агар хулоса карда бигӯем «ҷисми инсон хумест, ки каловаи андеша аз вай бо ҳазор ранг берун ояд». ²

Умуман, Аҳмади Дониш маскан, либос, нон ва занро омилҳои асосии бақои инсон меҳисобад. Маскан барои он зарур аст, ки инсон дар он барои ҳифзи молу чон зиндагӣ мекунад. Тавассути либос худро аз осеби гармиву сардӣ эмин медорад. Нон барои он зарур аст, ки қавоми бадан бад-он рост истад ва зан ба хотири он интиҳоб мекунад, ки осоишу оромиш кунад, фарзанд орад ва нашлашро идома диҳад. Аз ин рӯ, ободии мулк аз фаъолияти фарди алоҳида муяссар намегардад. Он аз иттифоқи муттаҳидии афрод барои расидан ба ҳадаф ва саодат, ки дар маҷмӯъ ҷамъиятро ташкил медиҳанд, вобастагӣ дорад. Дар ин маврид маорифпарвар дуруст қайд мекунад, ки «кори зироату иморат, масалан, бе вучуди ҷамъе касир сураат нагирад». ³

Рушди ҷомеа аз истехсоли дуруст ва самараноки неъматҳои моддӣ вобастагӣ дорад, аммо пайдоиши моликиятро чун Ж.Ж. Руссо, Дониш омили асосии ба вучуд омадани нобаробариҳои иҷтимоӣ, поймолшавии ҳуқуқи инсон, риоя нагаштани ҳуқуқи адолати иҷтимоӣ ва ривож гирифтани зулму ситам миёни аҳолии қишрҳои гуногуни ҷомеа меҳисобад.

Дар боби муомилаи султон бо умаро ва сипоҳ ва услуби аскардорӣ «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» Аҳмади Дониш

---

¹ Девонакулов А. Аҳмади Дониш мураббии инсон... – С.4.

² Ҳамон асар. - С.4.

³ Ҳамон асар. - С.5.

барҳақ зикр мекунад, ки давлат бе раият ораста нагардад ва бе аскар амну суботи он таъмин нагардад. Мураттабии низоми аскардорӣ аз зару мол вобастагӣ дорад ва зару молро давлат аз раият ба даст меорад. Иттиҳоду якмаромии мардум, ки ҳадафашон ободии кишвар аст эҳтиёҷ ба таъмини замин, обу мол дорад. Яъне, «подшоҳӣ сурат нагирад, то лашкар ораста ва мураттаб нагардад. Ва лашкари ораста муяссар нашавад, магар ба зару мол. Зару мол ба даст наояд, то раияти мавфур чамъ набошад. Раият чамъ нагардад, то мамлакат ободон набошад ба қурби кӯҳ ва ҷавози дарё ё чашма ва корез».¹

Аҳмади Дониш баъд аз баррасии масъалаи инсон ва муайян кардани мақоми ӯ дар олам, сабабҳои таъсиси ҷомеа оид ба одоби давлатдорӣ, тарзи ҷо ба ҷо гузоштани маъмурини идораи давлатӣ, баррасии масъалаҳои марбут ба соҳаҳои ҳаётбахши ҷомеа, дар маҷмӯъ, рушд ва пешрафти кишвар изҳори андеша карда, нисбат ба ақидаҳои Ж.Ж. Руссо, ки бозёфтҳои тамаддуниро сабаби бадбахтии мардум меҳисобад як қадам пеш гузошта, ба таври дақиқ ва ба воқеият наздиктар панҷ омилро сабаби асосии ҳал кардани нобаробарии иҷтимоӣ, риояи адолат ва тараққии ҷомеаи маданӣ мешуморад, ки истифодаи онҳо шарт ва ҳатмӣ мебошанд. Ин омилҳоро ба таври зайл зикр мекорем: 1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад; 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набошанд; 3) соҳаи тандурустӣ рушдкарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташҳиси амроз ва табобати беморон баромад тавонанд; 4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд 5) кишвар аз обҳои ҷорӣ, чашмаву корезҳо таъмин бошад.²

Ин омилҳо, ҳақиқатан, дар рушди ҷомеаи маданӣ арзиши воқеӣ доранд. Яъне, агар подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат набошад, ҳамсоғон аз заифҳолию нотавонии ӯ стифода бурда, ба мулки ӯ тамаъ мекунанд. Зулму ситами амалдорони идораи давлатӣ бошад, ин зулму

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2. – С.130.

² Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2. - С.130 - 131.

ситами худи султон аст. Зеро худи подшоҳ ин маъмуриро ба вазифаҳои масъулиятнок таъйин кардааст. Ҳамзамон, агар дар кишвар ба соҳаи тандурустӣ аҳамияти хоса зоҳир карда нашавад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташхиси амроз ва табобати беморон баромад натавонанд, дар натиҷа, мардум аз маризихои гуногун ғавтида, одамони дигар аз дохилу хориҷ аз сабаби бими беморию марг кам ба кишвар меоянд. Мардумони кишвар бояд маърифатнок, ҳалиму доно, меҳрубон ва меҳмоннавоз бошанд, то тавачҷуҳи сайёҳон, тоҷирон ва дигар соҳибқасбони кишварҳои хориҷро барои ташриф овардан ба кишвар, сармоягузори кардан дар рушди соҳаҳои он ҷалб намояд. Инчунин, агар дар кишвар обҳои ҷорӣ, чашмаву корезҳо зиёд бошанд, мардум тарки манзил накарда, ба пароканда шудани ҷамъият намеоваранд ва дар ҷойи дигар зиндагӣ карданро ихтиёр намеkunанд. Парвариши анвои дарахтон, кишту заръ зиёд гардида, билохира, вазъияти иҷтимоию иқтисодии мардум беҳтар мегардад.

Аҳмади Дониш оид ба муобрамияти омили панҷум, ки марбут ба масъали об ва таъмини он ба аҳоли мебошад аҳамияти хоса дода, барои тақвияти гуфтаҳои қаблӣ бо далел қайд мекунад: «Набинӣ, ки мардуми ҷиболу қуро аз туркон ҳар сари чанд гоҳе ба ҳар замин ба андак об ва алаф ҷамъияте пайдо меkunанд ва кишту заръе. Чун амири зобит надоранд ва мадхали об ва ҳифзу забтро мурут натавонанд кард, лочарам ба андак фурсате ҷамъияти онҳо мутафарриқ шуда, ба замин ва кӯҳи дигар интиқол менамоянд, ки андаке обу алаф дорад».¹

Аз ин андешаи Аҳмади Дониш як нуктаро месазад ба асос гирифт, ки қабिलाҳои турк, ки дар он замон маърифати комил надоштанд ва аз санъати идоракунии давлат огоҳ набуданд, барои бартараф кардани мушкилоти пайдошуда роҳи ҳал намечустанд, балки аз бетачрибагӣ пайваста тарки манзили зист ихтиёр карда, ҷойи зисти мувофиқ мекофтанд, ки ин омил боиси пароканда шудани ҷамъияти онҳо мегашт.

---

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2. - С.131.

Пас, подшоҳ, агар хоҳад, ки мардум осудаҳолона зиндагӣ кунанд, эҳтиёҷоти онҳо таъмин бошад, аҳоли барои пешрафти ҷамъият фаъолона кор кунанд, бояд ба риояи ин панҷ омил тавачҷуҳ кунанд.

Тавсияҳои маорифпарвар дар бораи чи гуна сифатхоро доштани подшоҳ амалдорони дастгоҳи сиёсӣ бо раият ҳангоми роҳандозӣ кардани услуби идоракунии ҷомеа чи гуна муносибат намоянд ва кадом корхоро иҷро кунанд, хеле ҷолиб ва арзишманд мебошанд. Аз ҷумла, мутафаккир подшоҳро ба сарчашма монанд мекунад ва дигаронро ҷӯе чанд, ки аз сарчашма ҷорӣ мешаванд. Агар оби чашма ширин бошад, оби ҷӯйҳо ширин, агар баръакс талх аст.¹

Ин андеша чунин маъно дорад, ки агар подшоҳ адлгустар ва дорони ахлоқи ҳасана бошад, амалдорон ва раият аз ӯ ибрат мегиранд. Дар натиҷа, дар ҷомеа адолат густариш ёфта, баробарии иҷтимоӣ риоя мешавад. Ё худ чи тавре подшоҳро забон якест, гуфтор бояд як бошад. Зеро «забон ҷосусуи дил аст» ва «дил манбаи муҳаббату адоват»² мебошад.

Хулоса, агар подшоҳ дурӯӣ кунанд, он гоҳ халқ низ дурӯӣ мекунад. Дӯстон байни худ нифоқ варзида, душманон муттаҳид мешаванд, то кор аз даст равад. Аз ин хотир, подшоҳро зарур аст, ки адибон, шуаро ва воқеанигоронро хуб тарбия кунанд ва барои муаррифии кишвар аз ақлу зеҳни онҳо истифода барад.

Ҳамзамон, аз нигоҳи маорифпарвар ҳиммат ва ҳайбат ду хислати асосие мебошанд, ки подшоҳ онҳоро бояд доро бошад. Ҳиммат барои сарҷамъии аҳли кишвар нақши созгор дорад ва ҳайбат боис мешавад, ки душманони муттаҳидшуда парешон гарданд. Бинобар ин, Аҳмади Дониш барҳақ менависад, ки «Бо дӯстон ҷафо кардан чунон аст, ки бо душман вафо намудан».³

---

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2. - С.146.

² Ниг.: Ҳамон асар. - С.146.

³ Ниг.: Ҳамон асар. - С.147.

Дигар сифате, ки маорифпарвар шоиста буданахро ба подшоҳ талқин мекунад, ин эҳтиром дошатани сафирон ва расулон ва дар ҳаққи малики он кишвар, ки сафирону расулонро фиристонидааст боадабона, бе кинаву адоват номи онҳоро ба забон овардан аст. Бо лутфу меҳрубонӣ иззати онҳоро ба ҷо оварда, бо ҳадяву инъомҳо онҳоро хушнуд намояд. То нисбати давлат ва шахсияти ӯ ҳарфҳои ношоиста баён накунанд. Ҳамзамон, сафирон ва расулони худро, ки ба кишварҳои хориҷ мефиристад, хуб интиҳоб намуда тавонад ва онҳо бояд табиатан доно, соҳибтаҷриба ва ҷаҳондида бошанд. Зеро сафирон ва расулонро Аҳмади Дониш «ба манзалаи забони подшоҳ»¹ муаррифӣ менамояд.

Сифатҳои дигари ба подшоҳ муносибро дар услуби мулкдорӣ маорифпарвар дар бахшояндагӣ, каримӣ, саховатпешагӣ, донишмандӣ, таҳаммулпеша ва нексиришт будан мебинад. Аҳмади Дониш таъкид мекунад: «Подшоҳ сояи худост. Одати соя он аст, ки мутобиати соҳиби соя кунад. Пас, ҳамчунон Худованди субҳонаху бар аҳволи бандагон иттилоъ дорад, подшоҳ низ дар аҳволи раоё мутталеъ бошад. Ва ҳамчунон ки Худованди қуддус ҳар яке аз бандагонро ба василае рӯзӣ медиҳад, подшоҳ низ бояд ҳар кадом аз раияро ба воситаи мансаб ва иҷрои хидмат, ки лоиқи он бошад, рӯзӣ муқаррар гардонад. Ва ҳамчунон ки Худованд сатторулуюб аст ва ҳалим, подшоҳ низ гуноҳи бандагон бипӯшад ва бурдборӣ кунад ва ба ҳар чизе наранҷад, то вақте ки худ пардаи худ бидарад ва исрор кунанд ва муставҷиби укубат гардад. Ва чунон ки Худованд амин аст, амонати мардум нигоҳ дорад ва рози ҳар як ба дигаре нагӯяд ва ба маҳорими мардум ба хиёнат нанигарад. Чунон ки Худой карим аст, кариму ҷуд пеша кунад, то мучиби таълифи қулуб шавад. Чунон ки Худованд бо вучуди қудрат ғафур аст, бояд, ки подшоҳ низ дар ҳини иқтидор авф кунад...».²

---

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2. - С.148.

² Ниг.: Ҳамон асар. - С.152.

Дар умури идоракунии ҷомеа бошад, Аҳмади Дониш салтанатро ба сурати шахсе нисбат дода, муътақид мешавад, ки он низ аз ҷаҳор поя (сутун) иборат аст. Тахти он адолату инсоф аст. Пояҳои он сипоҳу раоё ва зару об мебошанд. Агар аз ин ҷаҳор поя яке нуқс пайдо кунад, сеи дигар устуворино аз даст медиҳанд ва дар низоми ҳукуматдорӣ ҳалал ворид шуда, зулму истибдод реша мегирад. Чунки «сипоҳ бе зар фаъолият накунад, зар бе раият ҳосил нашавад, раият бе об зар надиҳад ва об бе ҳукуму амр наояд. Сипоҳро бо зӯр кор фармоянд, мол аз раият ба зулм ситонанд ва дар натиҷа дар низоми идоракунии ҳарачу марач пайдо шуда, ҷамъият пароканда шавад».¹

Аз ин фаҳмиш бармеояд, ки аввалан, барои он ки ҷомеа пароканда нашавад, зулму ситам реша нагирад, подшоҳро зарур аст, ки дар услуби давлатдорӣ ба суботи ин ҷаҳор поя аҳамият диҳад. Донад, ки обҳои ҷорӣ аз кучо сарчашма мегиранд ва маҷрӯву мадҳали онҳоро муҳофизат кунад. Агар таҳқиқ кунад, ки ҳаҷми об барои бунёди шаҳр басандагӣ намекунад, аз паси бинои он нашавад. Ва пайгирӣ кунад, ки аз наздикии шаҳр дарёҳо ҷорӣ мебошанд, тадбир барои кандани каналҳо андешад, то шаҳр аз оби нӯшокӣ ва об барои кишту заръ басандагӣ намояд. Зеро таъмини аҳоли бо об имконият барои кишту заръ медиҳад. Пардохти андоз аз замин ва зироати парваришкарда ҳазинаи давлатро ғани мегардонад. Таъмини аскар бо зару мол онҳоро уҳдадор мекунад, ки дар иҷрои вазифаи худ масъулиятнок бошанд. Акси ҳол, дар сурати иҷро нагардидани ин талабот, барҳамхӯрии ҷамъият пешрорӯ меояд.

Дуҷум, вазифаи подшоҳ дар умури идоракунии иборат аз он аст, ки ба сари мардум нозирону расионро маъмур кунад, то онҳо фаъолияти аҳли ҳирфа ва зорейнро зери назорат гирифта, низоҳои байни онҳоро ҳал кунанд, амволашонро аз нестшавӣ, аз дуздону роҳзанон ҳифз намоянд. Дахлу харҷи ҳукуматро мунтазам ба ҳисоб

---

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2. - С.131.

гирад. Маоши аскарон ва аҳли қаламро сари вақт пардохт кунад. Аз хисоби хазинаи давлатӣ барои барҷомондагону маъубон нафақаи муайян чудо намояд ва баробарии иҷтимоиро дар ин самт риоя дорад.

Таъсиси дорулмашвара ва ба сифати аъзо шомил кардани намояндагони табақаҳои гуногуни ҷомеа ба он дигар усули демократии идора кардани давлат аст¹, ки Аҳмади Дониш фаъолияти онро муҳим арзёбӣ медорад. Зеро дар дорулмашвара масъалаҳои мавриди баррасӣ ва ҳал қарор мегирифтанд, ки аз ҷониби намояндагони кишварҳои гуногуни аҳоли пешниҳод мешуданд ва ҳадафи онҳо баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагӣ, рушди соҳаҳои мухталифи кишвар махсуб меёфтанд.

Фалсафаи ислоҳоти иҷтимоӣ ва маорифпарварии Аҳмади Дониш моҳиятан дунявӣ буда, ӯ бештар ба масъалаҳои таълиму тарбия, худшиносӣ, камолоти инсон, касбазхудкунӣ тавачҷуҳи хоса медиҳад. Ба ин хотир, фалсафаи ӯ берун аз анъанаҳои таърихию фалсафии классикон шакл нагирифтааст. Таҳқиқи воқеии асарҳои ӯ нишон медиҳад, ки маорифпарвар баҳри нишон додани тарз ва усулҳои идораи давлатӣ, роҳҳои барқароргардии ҷомеа, осоиштагии мардум, риояи меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, маърифатнок кардани мардум, ҷо ба ҷо гузориши кадрҳо, таъсиси машваратхона, масъалаи бунёди хазинаи давлатӣ, таъсиси фонди нафақа, ёрдампулӣ ба шахсони ғайриқобили меҳнат ва амсоли инҳо така ба анъанаҳои классикон мекунад. Баъдан, Аҳмади Дониш бо вучуди идома додани анъанаи классикон дар таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии мардумони Осиёи Миёна, хусусан мардуми тоҷик як қадаме пеш гузошта, бунёдгузори равияи маорифпарварӣ дар ин минтақа гардид.

Ҳамин тавр, давраи мустамликавӣ ва воридшавии тарзи муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ дар кишварҳои Шарқ, алалхусус дар аморати Бухоро, агар аз як тараф, боиси то андозае

---

¹ Ниг.: Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2. - С.152.

тараққӣ кардани соҳаи иқтисодии кишвар гардида бошад, аз сӯйи дигар, дар шуури динии худ маорифпарвар бетаъсир намонд. Чӣ тавре аз асарҳои мутафаккир маълум мегардад, вобаста ба авзои сиёсӣ бар ивази масоили сабр, қисмат, орзу, боварӣ ба Худо ва хушбахтии худ, ба ҳалли масъалаҳои дигар, аз қабилӣ масоили беҳтар кардани соҳаҳои иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангӣ, роҳҳои барқарор ва обод кардани кишвар ва ғайраро гузоштааст. Мутаассифона, чорӣ ва рӯя кардани ин гуна навоариҳо дар шароити сиёсии нимаи дуюми асри XIX аморати Бухоро, ки дар он давра рӯҳониёни мутаассиб тамоми вазифаҳои асосии идораи давлатиро бар уҳда доштанд, мушкил буд. Аз ин хотир, маорифпарвар роҳи наҷот аз ин авзоёро дар тақия намудан ба ақоиди исломӣ дида, талаби ислоҳи исломро ба пеш мегузорад. Тавре дар боло ишора намудем, дар ин хусус Абдуллоев Ш. менигорад: “Дар ягон асари маорифпарварон мо ба танқиди рӯирости дин дучор намоем. Танқиди рӯҳониён мутаассибу манфиатпеша ва амали онҳо ин танқиди дин нест”.¹

Агар ин ақидаро аз ҷиҳати илмӣ таҳлил кунем, маълум мешавад, ки маорифпарвари тоҷик барномарезии худро на аз танқиди дин оғоз кардааст, балки бо танқиди сохтори сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии кишвар ва дигар нобаробариҳои иҷтимоӣ, ба танқиди ақидаҳои таассубангез ва хурофотии рӯҳониён, ки аз номи ислом баромад менамуданд, гузаштааст.

Хусусан, асарҳои Аҳмади Дониш, Фитрат, Аҷзӣ, Мирзо Азими Сомӣ ва дигарон фарогири ин матлабанд. Аз ҷумла, тасдиқи ин далелро дар асари Аҳмади Дониш «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» ва «Таърихи амирони манғития»-и Мирзо Азими Сомӣ метавонем баръало мушоҳида намуд. Дар ин рисолаҳо рӯирост ва ошкоро авзои сиёсӣ-иҷтимоии аморати Бухоро ва тарзи давлатдорӣ амирони манғития, ки худро «фиристонидагони

---

¹ Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ. (Афкори динию фалсафӣ ва ислохотии Аҳмади Дониш). - Д., 1994. - С. 71.

Худо дар рӯи замин» меҳисобиданд, ба зери танқид гирифта, талаби ислоҳи исломро дар ин сарзамин мекунанд.

Дар асарҳои Фитрат низ ақидаҳои маорифпарварона аз танқиди дин оғоз нашудааст. Фитрат рӯирост костагиҳои тарзи давлатдорӣ амирони манғития ва авзои сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии замон, муносибати рӯҳониёнро ба аҳли дигар қишрҳои ҷомеа фош карда, сипас, сабаби асосии пастравӣ ва бемаърифатии шоҳу амалдорон ва мардумро аз нафаҳмидани асли дин медонад. А. Муҳиддинов мазмун ва мундариҷаи асари Фитрат «Давраи ҳукмронии Амир Олимхон»-ро таҳқиқ карда, менависад, ки «Уламои дин ин тарзи идораи давлатро мутобиқ ба шариат бар фармудаи Худо ва пайгамбар доништа, тамоми мардумро ба он маҷбур мекарданд, ки амали подшоҳро рад накунанд, вале касе, ки аз фармудаи подшоҳ саркашӣ мекард, онро гунаҳкор ҳисобида, ба зери зулму таҳдид гирифта менамуданд».¹

Аз ин рӯ, аз мутолиаи сарчашмаҳо ва бардошти натиҷаҳо, таҳлил ва таҳқиқи асарҳои илмӣ-тадқиқотӣ анҷомёфтаи муҳаққиқони ватанию хориҷӣ метавон маълум намуд, ки дар мадди аввал дар пайдоиш ва ташаккули арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии Аҳмади Дониш ақидаҳои арзишманди мутафаккирони гузаштаи тоҷик, вазъи иҷтимоӣ-сиёсии кишвар ва сафарҳои чандинкарата ба Россияи подшоҳӣ ва таъсири фарҳанги дунявӣ он нақши асосӣ гузоштаанд.

Ҳамин тавр, маорифпарварон инсонро ҳамчун ҷузъи ҷудоинопазири табиат меҳисобанд. Ба андешаи онҳо, пайдоиши ҷомеа маҳз аз фаъолияти бомақсадонаи одамон ҷихати ба саодат расонидани умум, риояи баробарӣ, адолат ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон вобаста аст. Аз ин рӯ, нерӯи мутаҳарриқи ҷомеа инсон ба ҳисоб меравад. Вазифаи сарвар ва амалдорони давлатӣ бошад, муҳайё

---

¹ Фитрат. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. - Д., 1991. - С.4.

кардани шароит барои ҳаётгузаронии онҳо, таъмини адолат, баробарии иҷтимоӣ ва ҳифзи амният дар байни ҳамаи қишрҳои ҷомеа мебошад.

Тавре аз андешаҳои дар боло пешкашнамудаи мутафаккирони мавриди омӯзиш қарордошта маълум мегардад, ҳарчанд онҳо дар шароити иҷтимоии фарқкунанда ва давраҳои гуногун умр ба сар бурда, ба ҳамдигар таъсири бевосита нарасонидаанд, вале тарзи фикрронӣ, норозигӣ ба мушкилиҳои иҷтимоӣ, пешниҳоди роҳҳои ҳалли масъалаҳо дар таълимоти онҳо ба ҳам хеле монанд аст. Ҳамзамон, дар масъалаҳои риоя кардани адолати иҷтимоӣ, таносуб байни шоҳу раият, роҳҳои ба даст овардани моликият ва истифодаи оқилонаи он ба фоидаи давлату раият ва ғайра андешаронии Аҳмади Дониш ба фикрронии Ж.Ж. Руссо сахт монанд аст.

§ 2.2. Моҳияти фалсафии концепсияи тарбияи табиӣи Жан Жак Руссо ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш

Бо сабаби мушкилоти хонаводагӣ Жан Жак Руссо аз давраи кудакӣ таълими муназзам нагирифтааст. Аммо бо роҳнамоии падар аз давраи наврасӣ ба мутолиаи осори фалсафӣю адабӣ шурӯъ намуда, ба кишварҳои гуногуни Аврупо мунтазам сафар кардан, хизмат намудан дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ ва касбҳои мухталиф чиҳати пайдо кардани даромад, шиносӣ бо рӯшанфикрони франсуз ва ширкат варзидан дар озмуну баҳсҳои илмӣ ӯро ба яке аз чехраҳои рӯшанбини франсуз табдил дода, идеяҳои аз чиҳати ғоявӣ заминаҳои инқилоби асри XVIII Фаронсаро ба вучуд оварданд.

Инчунин, файласуф таваччуҳи хоса ба масъалаҳои сиёсат, театр ва мусиқӣ зоҳир карда, дар ин соҳаҳо низ асарҳои арзишманд таълиф кардааст, ки саҳми дигари ӯро дар рушди донишҳои илмӣи замони худ нишон медиҳанд.

Дар ин миён таълифоти маорифпарвар оид ба муайян кардани мақсад, вазифа ва методҳои тарбия нақши муҳимро дар рушди афкори педагогии мутафаккирони охири асри XVIII ва ибтидои қарни XIX бозиданд, ки аз шухрати ҷаҳонӣ пайдо кардани маорифпарвар дарак медиҳанд. Хусусан, дар нимаи дуоми асри XVIII осори дар мавзӯи тарбия таълифкардааш дар Россия паҳн гашта, маъруфияти маорифпарварро миёни ҳаводорони осораш зиёд менамояд. Нависандагони рус, аз ҷумла Л.Н. Толстой дар охири умри худ дар зери таъсири андешаҳои Ж.Ж. Руссо ташаккул ёфтани ақидаҳои педагогии худро эътироф мекунад.¹

Ё худ муҳаққиқи рус О.И. Герасимова ишора мекунад, ки Ж.Ж. Руссо мафҳуми «гуманизм»-ро таҳлил карда, ба масъалаҳои меҳварии педагогика: инкишофи инсон ҳамчун шахсият, нақши тарбия дар ҳаёти иҷтимоӣ, тарбия ҳамчун роҳ барои муваффақ гаштан ба хушбахтӣ,

---

¹ Поздняков А.Н. История педагогики и образования за рубежом и в России. - Саратов, 2009. - С. 26.

баробарӣ, бародарӣ, таносуби қобилияти табиӣ ва қошифӣ ва ғайра таваҷҷуҳи хоса зоҳир кард, ки минбаъд барои рушди афкори педагогӣ саҳми назаррас гузошанд.¹

Таассубу хурофот, нуқс ва нобаробариҳои иҷтимоии рушдкардаи замони зиндагии худро маорифпарвар самараи соҳти давлатдорӣ феодали меҳисобад. Дар робита бо ин, низоми тарбияи замони худро, ки ба ташаккул ва тарбияи инсонии табиӣ мувофиқ намебошад, мавриди танқид қарор медиҳад. Аз ин нуқтаи назар, масъалаи калидии афкори педагогии ӯро концепсияи тарбияи табиӣ ташкил медиҳад. Ин концепсия дар заминаи андешаи мутафаккир, дар бораи он ки марҳилаи аввали инсоният «ҳолати табиӣ» - ҳолате, ки одамон озодона ва мувофиқ бо табиат зиндагӣ мекарданд, пайдо шудааст. Аммо зарурати қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоӣ-иқтисодӣ одамонро маҷбур сохт, ки ба ҳам муттаҳид шуда, доир ба пайдоиши моликияти хусусӣ, қонунҳо, нобаробарии молу мулк, ки зулм ва беадолатӣ аз он сарчашма мегиранд шартномаи ҷамъиятӣ бибанданд.

Ба назари Руссо, даст кашидан аз ҳолати табиӣ худ одамонро ба шавқмандии носолим, ба монандӣ ҳарисӣ, шӯҳратпарастӣ, молпарастӣ гирифтгор кард. Ҳар қадар тамаддуни инсонӣ рушд кард, ҳамон қадар дур шудан аз ҳолати табиӣ зиёд шуд. Бо вучуди ин, Ж.Ж. Руссо таъкид мекунад, ки одамон монанд ба ҳолати табиӣ метавонанд низомеро ба вучуд оваранд, ки баробархуқуқиро таъмин кунад, даст кашиданро аз дабдабаю шукӯҳ ба танзим дарорад ва дар табиат маскан гирифтани одамонро созгор намояд.

Дар робита бо ин, Ж.Ж. Руссо ба дигаргун кардани низоми идоракунии ҷомеа таваҷҷуҳ намуда, ба чунин андеша меояд, ки соҳти ҷамъиятиро метавон бо ду роҳ тағйир дод: тариқи инқилоб ва тавассути маърифатнок кардани омма. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки тарбия

---

¹ Герасимова О.И. Концепсияи гуманистии тарбия дар осори фалсафӣ-педагогии Жан Жак Руссо. Автореферати диссертатсия. - Нижний Новгород, 2007. - С.10.

такаягоҳи ҳамагуна шакли идорақунӣ мебошад. Аз тарбияи дуруст беҳатарии давлат ва ҳаёти осудаю озодонаи аҳоли вобастагӣ дорад.

Маорифпарвар ақидаҳои педагогии худро, асосан, дар асари «Эмил ё оид ба тарбия»-аш арзёбӣ намуда, идеяи бартараф кардани тасаввуроти назарӣ ва сунъиро оид ба инсонии комил пешниҳод мекунад. Масъалаи марказии асари мазкур Шахсияти «инсонии табиӣ» аст, ки ӯ дурандеш, аммо орзуқунанда ва чӯянда мебошад. Аз ин бармеояд, ки аввалан, дар маркази тавачҷуҳи файласуф ташаккули инсон ҳамчун шахсият қарор мегирад. Дуюм, ӯ дар концепсияи тарбияи табиӣ худ ба масъалаи шахсият аз назари антропологӣ муносибат мекунад.

Ҳамин тавр, аз омӯзиши асари мазкур маълум мегардад, ки дар маркази концепсияи тарбияи табиӣ маорифпарвар кӯдак ҳамчун инсон қарор гирифта, ҳадафи асосии тарбия ин инкишофи озоди шахсият дар шароити табиӣ мебошад. Бинобар ин, барои маорифпарвар табиати кӯдак муқаддас ва беҳамто аст, вале мураббӣ ҳангоми ба роҳ мондани раванди тарбия бояд ба он ҷиҳати масъала аҳамияти ҷиддӣ диҳад, ки кӯдак чи қадар тӯлонӣ намуди табиӣ, такрорнашавандаи худро ҳифз мекунад. Чунки, ба андешаи Ж.Ж. Руссо, «Табиат мехоҳад, ки кӯдакон бояд кӯдак бошанд, пеш аз он ки бузург мешаванд».¹

Дар доираи концепсияи тарбияи табиӣ худ Ж.Ж. Руссо қайд мекунад, ки дар кӯдак табиатан нишонаҳои зиёди қобилият нухуфтааст. Вазифаи бузургсолон аз он иборат аст, ки дар ташаккул ва такмили истеъдоди кӯдак як қатор корҳои танзимқуниро иҷро намоянд. Аз ҷумла, мутафаккир чунин қайд мекунад: «Мо заиф таваллуд мешавем - барои мо қувва зарур аст, мо муҳтоҷ таваллуд мешавем, барои мо дастгирӣ лозим аст, мо бефоида ва пуч таваллуд мешавем, барои мо ақлу фаҳм даркор аст. Ҳамаи он чизеро, ки мо дар давраи таваллуд надорем ва бе онҳо мо

---

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. В двух томах/Ж.Ж.Руссо/под ред. Г.Н. Джибладзе. - М.: Педагогика, 1981. - С. 55-56.

наметавонем супориши калонсолонро ичро намоем, тарбия дастрас менамояд». ¹

Тарбияи кӯдак дар ин маврид бояд характери табиӣ касб кунад. Ӯ бояд табиӣ дониш гирад, ки ба таҷрибаи шахсиаш восбастагӣ дошта бошад. Ӯро зарур аст, ки мунтазам қобилияти табиӣ худро нишон дода, ба такмили онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намояд. Дар натиҷа, ӯ аз мавҷуди табиӣ, бетаҷриба ва иҷтимоинашуда ба инсонии комил, шахсияти озод ва ҳаматарафа инкишофёфта табдил меёбад.

Чи тавре қаблан ишора карда шуд, Ж.Ж. Руссо вазъи низоми тарбияи кишвари худро омӯхта, қайд мекунад, ки он ба инкишофи кӯдакон ёрӣ намедихад, баръакс ба онҳо таъсири манфӣ мерасонад. Ба ҷойи тарбияи анъанавӣ ӯ тарбияи кӯдакро дар оғӯши табиат, дур аз ҷомеа, маданият ва санъат тавсия медиҳад. Бинобар ин, фаҳмиши табиӣ ва муносиб ба табиати тарбияи Ж.Ж. Руссо аз тавзеҳи Я.А. Коменский фарқ мекунад. Ӯ тасаввур мекунад, ки муносиб ба табиат тарбия кардан ин риоя кардани рафти табиӣ инкишофи худӣ кӯдак аст. Аз андешаҳои ӯ фарқ бармеояд, ки принципҳои муайянкунандаи тарбияи гуманистии Ж.Ж. Руссо ин принципи тарбияи озод ва табиӣ ё худ ташаккули «инсонии табиӣ ва озод мебошад». ²

Принципи тарбияи озод - принципи аввалини гуманизми маорифпарвар буда, мазмуни он ин аст, ки бояд инсон чӣ тавре ки ӯро табиат сохтааст, озод буданро омӯзад. Принципи дуюм - тарбияи табиӣ мебошад. Мувофиқи ақидаи Ж.Ж. Руссо, он ба марҳилаҳои табиӣ ҳаёти инсон - давраҳои синнусолӣ, қобилият ва талаботи кӯдак дар дараҷаҳои гуногуни рушди синнусолии ӯ дахл дорад.

Аз тавсияҳои маорифпарвар бармеояд, ки рушди инсон бояд озод ва табиӣ сурат гирад то он мазмун ва характери тарбияро муайян намояд. Тарбияи озод ин гуманизми некбинона аст, зеро он арзишҳои умумии инсонӣ, дастовардҳои олии рушди ҷомеа, фарҳанг ва тамаддунро

---

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения...- С. 25.

² Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения...- С. 56.

муттаҳид менамояд. Тарбияи табиӣ бошад, бояд дар доираи ба эътибор гирифтани хислатҳои табиӣ кӯдак ба роҳ монда шавад.

Баъдан, дар баробари ду принсипи гуманистии тарбия: тарбияи озод ва тарбияи табиӣ, инчунин маорифпарвар се намуди саломатӣ: ҷисмонӣ, меҳнатӣ ва ахлоқӣ (иҷтимоӣ)-ро, ки бо ҳамдигар алоқамандии зич доранд, дар ташаккули шахсияти комил муҳим мешуморад. Онҳо низ асоси концепсияи тарбияи табиӣ маорифпарварро ташкил медиҳанд. Саломатии ҷисмонӣ ва ахлоқии инсон аз таъсири се омили муҳим: рушди ҷисмонии хуб дар давраи аввали кӯдакӣ, муҳити солими иҷтимоӣ ва тарбияи дуруст, ки аз табиат, аз муҳити ихотакардаи одамон ва аз чизҳо сарчашма мегиранд, вобастагии амиқ доранд. Масалан, тарбияи табиат ба рушди ботинии қобилияти кӯдакон, инкишофи узвҳои ҳисси онҳо мусоидат менамояд; тарбияи одамон - қобилияти табиӣ кӯдаконро ташаккул дода, ба онҳо маҳорати ҳис ва дарк кардани ашъи олам, иллати пайдо шудани ҳодисаҳои меомӯзонад. Дар натиҷаи тарбия аз чизҳо кӯдакон маърифати худро зиёд мекунанд, зарур ва нафъовар будан ва ё набудани ашъоро дарк карда, дар раванди ҳаётгузаронии худ аз онҳо истифода мекоранд.

Ба таври дигар, инсон аввалан, тавассути табиат тарбия ва ташаккул меёбад. Яъне, табиат натавонанд барои ташаккули ҳаёти маънавии инсон, балки инкишофи ҷисмониаш мусоидат менамояд. Дуюм, муҳимтар аз табиат дар ташаккули инсон саҳми омили иҷтимоӣ назаррас аст. Зеро тавассути муносибат ва ҳамкориҳои беруна бо дигар субъектҳои ҷамъияти инсон аз давраи кӯдакӣ тарзи истифодаи дурусти ташаккулро, ки аз табиат мегирад, меомӯзад. Ғайр аз ин, ӯ натавонанд ба мавҷуди табиӣ, балки иҷтимоӣ мубаддал мегардад. Сеюм, чизҳо барои инсон таҷрибаи инфиродӣ, имконияти маърифати оламо медиҳанд. Ҳамчунин, яке аз омилҳои мебошад, ки барои аз кӯдаки бетаҷриба ба инсонии ҳамаҷониба тақдир ёфта табдил ёфтани, мусоидат менамояд. Аз ин бармеояд, ки Жан Жак Руссо табиати кӯдакро идеали меҳисобад. Яъне, кӯдак озод, донишдӯст, ростқавл, раҳмдил ва меҳрубон таваллуд

мешавад. Муҳити ихотакарда бошад, ноодилона, зишт ва пуртазод аст. Бархӯрди табиати идеалӣ ва чизҳои зишт таъсири манфӣ ба кӯдак мерасонанд. Аз ин рӯ, ӯро мебояд аз ин муҳит ҷудо нигоҳ дошта шавад.

Агар ин андешаро бо ақидаи қаблӣ муқоиса намоем, маълум мегардад, ки аз назари маорифпарвар одамон ва чизҳо барои ташаккули инсон таъсири манфӣ мерасонанд. Пас, андешаи он ки тавассути таъсири муҳит инсон ба инсонии иҷтимоишуда табдил меёбад ва чизҳо барои маърифати ҳодисаҳо ба инсон имконият медиҳанд, бархӯрди ақидаҳои ба вучуд меоварад. Бо вучуди ин ихтилофи назарҳо, Ж.Ж. Руссо омили асосии тарбияро табиат мешуморад. Одамон ва чизҳо танҳо барои тарбияи кӯдак имконият фароҳам месозанд.

Дар маҷмӯъ, Ж.Ж. Руссо хулоса мекунад, ки тарбия метавонад ҳамон вақт дуруст бошад, ки ҳар се омил (тарбияи табиат, одамон ва чизҳо ё худ ҳолати зоҳирӣ) ба як самт равона карда шуда, ҳисси нек, ақидаҳои нек ва рафтори некро ба вучуд оваранд. Мураббӣ дар ин маврид ба зӯрӣ тарбиятгарро барои иҷрои кори нек ҳидоят нанамояд. Худ кори нек кунанд, тарбиятгир низ аз паси ӯ барои иҷрои он талош меварзад. Яъне «Аз дили мо муҳаббатро нисбат ба некӣ кардан барканед, - менависад Ж.Ж. Руссо, пас шумо ҳамаи ҷаззобияти ҳаётро мегиред».¹

Аз ин рӯ, Ж.Ж. Руссо бузургсолонро даъват мекунад, ки аз давраи аввали таваллуди кӯдак дар ӯ шахсият, озодӣ ва мустақилиятро тарбия кунанд. Маҳз озодӣ ва инкишофи нишонаҳои қобилияти табиӣ ва истеъдоди кӯдак асоси тарбияи табииро инъикос мекунанд. Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки кӯдак бояд сернозунуз, серталаб ва танбал бузург шавад. Ба ӯ зарур аст, ки аз кӯдакӣ фаъолияти меҳнатиро омӯзонем, ба инкишофи ӯ назорат намоем. Кӯдак набояд муаррифғари худ бошад, зеро ин амал метавонад ба раванди тарбия ва ташаккули ӯ таъсири манфӣ расонад. Ҳар як кӯдак ба таъсири бузургсолон

---

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения... - С. 127.

эхтиёҷманд аст. Маҳз калонсолон кӯдакро ба роҳи дуруст ҳидоят менамоянд. Дар ин маврид Ж.Ж. Руссо менависад: «...инсоне, ки аз давраи кӯдакӣ худро ба ихтиёри худ мегузорад, аз ҳама бадахлоқтар аст».¹ Дар ин ҳолат, вазифаи муҳими калонсолон ба ихтиёри кӯдакон гузоштани озодиҳои муайян мебошад. Зарур аст, ки ӯ худро мустақил ҳис кунад ва ба гарданаш иродаи каси дигар бор нашавад.

Тарбияи меҳнатӣ дар кӯдак ҳисси уҳдадорӣ ва масъулиятро аз рӯйи амалу кирдори худ инкишоф медиҳад. Бинобар ин, меҳнат бояд физикӣ, ахлоқӣ ва ақлӣ бошад. Тарбияи ахлоқӣ кӯдакро аз таъсири ҷамъияти футурафта ва маданияти сунъӣ муҳофизат мекунад, манфиатҳои шахсӣ ва истеъдоди ӯро рушд медиҳад.

Жан Жак Руссо ба принципҳои муносиб ба табиат такя карда, тасдиқ мекунад, ки тарбияи ботин, қувваи табиӣ кӯдакони мекушояд, аз ин рӯ, набояд аз берун чизеро ворид кард. Бояд ба онҳо кӯмак намоем, то сифатҳои дохилии худро тақвият диҳанд. Мурабии асосӣ табиат аст ва инсон-мураббӣ барои онҳо шароити мусоид фароҳам меоварад. Мураббӣ ғайримустақим, яъне бавосита ба тарбия таъсир мерасонад. Тавассути фароҳам овардани шароит ба ӯ кӯмак мекунад, аммо набояд ба амалҳои зӯрӣ ва маҷбуркунӣ роҳ дода, ба раванди тарбияи ӯ ҳалал ворид кунад. Вазифаи асосии мураббӣ ин аст, ки шавқу ҳаваси кӯдакро чунон ба инобат гирад, ки ҳатто ҳуди ӯ пай набарад. Ба кӯдак ақида, фикри худ, қоидаҳои ахлоқиро маҷбуран бор накунад, балки ба ӯ имкониятҳои озодона рушд ва инкишоф ёфтаниро вобаста ба табиати ӯ пешниҳод кунад. Кӯшиш кунанд, ки вобаста ба имконият ҳамаи монеаҳое, ки барои ташаккули ӯ пеш меоянд, бартараф намояд.

Ҳамин тавр, дар доираи концепсияи тарбияи табиӣ маорифпарвар тарбияи табиӣ ин тарбияи озод аст, мавқеи асосӣ дорад.² Он бояд тавассути ҷаҳор марҳилаи синнусолии ҳаёти кӯдак, ки ҳар давра дорои

---

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения... - С. 24.

² Поздняков А.Н. История педагогики и образования за рубежом и в России. - С. 27.

талаботи мушаххас буда, аз ҳамдигар фарқи ҷиддӣ доранд, ба роҳ монда шавад.

Мархилаи якум, аз рӯзи таваллуди кӯдак то дузолагӣ, то ташаккули нутқро дар бар мегирад. Дар ин мархила рафтори кӯдакро инстинкт ба ҳаракат мебарорад. Вай аз одамони ихотакарда, аз ҷумла модар, ки барои ёрӣ додан ва парвариши ӯ сахми хоса дорад, вобастагӣ дорад. Масалан, «Тарбияи аввалия аз ҳама муҳим аст ва ин тарбия ба уҳдаи модар вогузор аст. Агар Офаридгори табиат мехост, ки онро ба дӯши мард гузорад, ба ӯ барои хӯронидани кӯдак шир мебахшид. Аз ин рӯ, дар рисолаи банда оид ба тарбия ҳамеша афзалият ба зан дода мешавад».¹

Маълум мегардад, ки маорифпарвар занро офаранда ва тарбиятгари аввалини кӯдак муаррифӣ мекунад, аммо дар баробари ин ба модар ва ашхоси тифлро ихотакарда тавсия медиҳад, ки барои кӯдаки хурдсол дар мавриди аввал озодӣ асосӣ аст. Инсон озод таваллуд мешавад, вале дар ҳама ҷо ӯ парпеч аст. Ба кӯдак озодӣ диҳед, на ягон коида, на ягон одат, чунки одат ин худ зӯроварӣ аст.

Тавсияи дуюме, ки Ж.Ж. Руссо дар ин мархилаи рушди кӯдак ба тарбиятгарон муфид мешуморад, ин тавачҷуҳи хоса додан ба тарбияи ҷисмонӣ мебошад. Яъне, бо таъкиди маорифпарвар: «Агар шумо хоҳед, ки зехни шогирди худро тарбия кунед, мустақиман ҷисми ӯро машқ диҳед, ӯро саломат ва боқувват нигоҳ доред, то он доно ва хирадманд шавад; бигзор ӯ кор кунад, амал кунад, давад, чаҳад, доимо дар ҳаракат бошад; бигзор ӯ ҷисман инсон шавад ва дар вақти кӯтоҳ тавонад ба инсонии аз ҷиҳати ақлонӣ инкишофёфта табдил ёбад».²

Ё ба шакли дигар ҳангоми тарбияи бадан вобаста ба мавсимҳои сол ҷиҳати ба беморӣ гирифтӣ нашудан ва нерӯманд шудани кӯдак, ӯро ба муҳит бояд мутобиқ кард. Барои парвариши бадани ӯ иҷрои бозихои

---

¹ J.-J. Rousseau. Emile ou de l'éducation. Livres I et II, 1762 édité par les Bourelapapey. – P. 9; Руссо Ж.Ж. Эмиль//Ж.Ж.Руссо. Педагогические сочинения... - С. 24.

² Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения... - С. 127.

варзиши шино кардан, давидан, чаҳиданро бояд ба роҳ монд. Дар баробари ин, нерӯҳои ҳисси панҷгонаи кӯдакро, ки иҷрои ин бозиҳоро роҳнамоӣ мекунад, бояд ташаккул дод. Зеро иҷрои нодурусти бозиҳо, аз меъёр зиёд бардоштани вазн, амалҳои ноҷо ба саломатии кӯдакон зарар меоваранд. Инчунин, беҳабарӣ аз он чизе, ки дар атроф мавҷуд аст, ноогоҳӣ аз ашёву ҳодисаҳои рӯйдода бачаро ба тарсу биму, ҳарос гирифтор менамояд. Аз ин рӯ, бача бояд ба моҳияти ҳар як ашёи дучоршудааш сарфаҳм равад, моҳияти ҳодисаҳоро пай барад, то аз ҳар гуна садо натарсад. Бинобар ин, барои бартараф кардани ин ҳолат ба роҳ мондани иҷрои бозиҳои шабона, ки яке аз омилҳои асосии аз тарсу бим раҳо кардани кӯдакон мебошанд, аҳамиятнок мебошанд.¹

Аз ин таъкидҳо бармеояд, ки то дусолагии тифл нисбат ба тарбияи ахлоқию фикрӣ ва меҳнатӣ нақши тарбияи ҷисмонӣ муфид аст. Зеро кӯдаке, ки ҷисман солим ва бетарс бузург мешавад, минбаъд дар ӯ қобилияти дарккунӣ, фикрронӣ ва мустақилияти маънавӣ дуруст ташаккул меёбад.

Жан Жак Руссо раванди ташаккули саломатии инсонро ҳамчун механизми ташкили ҳаёти солим ҳисобида, бо нишон додани робитаи байни саломатӣ ва ҳолати ахлоқии инсон қайд мекунад, ки «асрори бузурги тарбия дар тавонистани гузоштани қор, ки бояд машқҳои ҷисмонӣ ва маънавӣ ҳамеша барои фароғати ҳамдигар хизмат кунанд, нуҳуфтааст».² Дар чунин ҳолат инсон ва ҷомеа ҷисман ва ахлоқан солим мешаванд.

Марҳилаи дуюм, аз дусолагӣ то дувоздаҳсолагии тифлро дар бар мегирад. Маорифпарвар бадеҳатан ин марҳиларо «хоби ақл» меномад. Тасаввур мекунад, ки дар ин марҳила ҳоло кӯдак қобилияти тафаккур надорад. Бинобар ин, тавсия медиҳад, ки дар ин марҳила ҳисси берунаи кӯдакро инкишоф бояд дод. Дар ин синну сол кӯдак худро ҳамчун

---

¹ Руссо, Жан Жак. Эмил ва ё дар бораи тарбият/ Бо кӯшиши профессор Ирина Каримова; таҳия ва таҳқиқи профессор Сулаймонӣ С. - Душанбе: Ирфон, 2012.- 315 с. – С. 109-117.

² Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С. 236.

шахсият дарк мекунад, $\bar{u}$ аз лиҳози ҷисмонӣ қавӣ аст. Нисбатан мустақил ва дар ҳолати дарки маърифати олами $\bar{u}$ ро ихотакарда мебошад. Хуб мешавад, ки ба кӯдак дар ин марҳила мутолиаи китобро тавсия надиханд, зеро $\bar{u}$ тахти таъсири ақидаи шахси дигар бузург мешавад. Ин ҷо муҳим он аст, ки кӯдак тавонад мунтазам маълумоти бештарро тавассути мушоҳида аз табиат ва аз таҷрибаи шахсии худ ба даст оварад. Ба назари Ж.Ж. Руссо, «То саршавии давраи ақлонӣ, кӯдак идеяхоро не, балки образи онҳоро мефаҳмад, аммо байни онҳо чунин фарқият аст, ки образҳо моҳиятан аз тасвири воқеии ҳиссан фаҳмида шудани предметҳо маъзул мебошанд».¹

Яъне, ба кӯдак пеш аз ҳама дарси чуръатро бояд омӯзонд, то $\bar{u}$ ба дард ва ранҷ таҳаммул кунад. Кӯдаке, ки аз дарси чуръат ва нотарсӣ сабақ намегирад, қайд мекунад Ж.Ж. Руссо, «...вакте бузург шуд, дар баробари мусибатҳо дармонда хоҳад монд, на чуръат хоҳад дошт ва на таҷриба ва аввалин неше, ки ба дасти $\bar{u}$ бихӯрад, худро мурда хоҳад пиндошт ва аввалин қатраи хуни худро, ки бубинад беҳуш шавад».²

Чи қадар кӯдак бо чуръат бузург шавад ва бадани $\bar{u}$ нерӯманд гардад, ҳамон қадар қудрат пайдо мекунад, ки ба кӯмаки дигарон мухтоҷ нагардад. Аз ин рӯ, файласуф ин марҳиларо оғози зиндагии воқеии афрод меҳисобад. Чунки дар ин марҳила тифл пай ба вучуди худ мебарад. Ҳофизааш ба $\bar{u}$ мефаҳмонад, ки тамоми ҳодисаҳои, ки дар лаҳзаҳои мухталифи зиндагиаш сурат гирифтаанд сабабгориашон худи $\bar{u}$ ст. Дар ин марҳила ифрот дар саҳтгирӣ ва ифрот дар саҳлангорӣ ҳар ду ба як андоза дар тарбияи тифл зараровар мебошанд.

Марҳилаи сеюм, аз 12 - солагӣ то 15-солагиро дар бар мегирад. Дар ин марҳила диққати асосӣ бояд ба ташаккули тарбияи фикрӣ ва меҳнати наврас дода шавад. Ин, ба ақидаи Ж.Ж. Руссо, беҳтарин давра барои таълим аст, зеро марҳилаи ташаккули зеҳният мебошад. Зеро дар

---

¹ Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С. 114.

² Руссо, Жан Жак. Эмил ва ё дар бораи тарбият/ Бо кӯшиши профессор Ирина Каримова; таҳия ва таҳқиқи профессор Сулаймонӣ С. – С. 58.

ин марҳила дар тарбиягиранда қувваи зиёдатӣ ба вучуд меояд, ки ӯро барои азбар кардани дониш ҳидоят менамояд. Аммо чизҳоеро, ки ба ӯ меомӯзонем, бояд интихоб кунем ва на бояд ҳар чӣ, ки ҳаст ба ӯ таълим дод. Ба ӯ он чиро, ки муфид аст, бояд омӯзонид. Кофист, ки шумо ашӯро дар мавқеи муносиб ба ӯ нишон бидиҳед. Баъд, вақте ки мебинед ҳисси кунҷковии ӯ хуб барангехта шудааст, чанд саволи мухтасар аз ӯ бикунед, то роҳи ҳалли масъаларо ба даст биёваред. Дар ин замина маорифпарвар пешниҳод мекунад, ки мураббӣ ва ё омӯзгор бояд мазмун ва методикаи таълимро дар асоси худфаъолияти ва фаъолнокии кӯдакон мувофиқ кунанд. «Бигзор ӯ донанд, на ба хотири он ки шумо гуфтед, балки ба хотири он ки ӯ худ фаҳмад, бигзор илмро аз ёд накунад, балки дар бораи он фикр намояд. Агар кадом вақте шумо дар фаҳми ӯ андешаи обурӯро иваз намоед, ӯ дигар фикр намекунад, ӯ ба бозичаи андешаи дигарон табдил меёбад».¹

Ж.Ж. Руссо барномаи таълимӣ ва низоми синфӣ-дарсиро эътироф намекунад. Мутолиаи китобҳо ва дигар адабиётро ба кӯдак тавсия намедиҳад, аммо тавачҷуҳи асосӣ ба омӯзиши он илмҳо, аз ҷумла биология, химия, география ва дигар илмҳои табиӣ медиҳад, ки завқи кӯдакро ба табиат бедор мекунад. Кӯдак бояд донишро аз география ба даст оварда, бо муҳити ихотакардаи ҳамон маҳал, ки ӯ зиндагӣ мекунад шинос шавад; астрономияро омӯхта ситораҳо, осмон, баромад ва нишастии офтобро мушоҳида кунад; физикаро азбар карда, ба таҷриба таъма намояд.

Инчунин, Ж.Ж. Руссо қайд мекунад, ки дар ин марҳила ба ҷуз табиат, ҳамчунин, таъсири муҳити иҷтимоиро дар тарбияи кӯдак ба эътибор бояд гирифт. Дар ин синну сол кӯдак «худро бе муносибат бо дигарон тасаввур мекунад... Ӯ ҳеҷ чиз аз ҳеҷ кас талаб намекунад ва назди касе худро вазифадор намеҳисобад. Вай дар ҷомеаи инсонӣ танҳо аст ва танҳо ба худии худ тавачҷуҳ медиҳад. Вай ҳуқуқ дорад, ки ба

---

¹ Руссо Ж.Ж. Эмиль//Ж.Ж.Руссо. Педагогические сочинения. В двух томах.– С. 189.

худии худ така кунад, зеро дар ин син ба муваффақиятҳо ноил шавад. Ҷисми ӯ солим, аъзойш қайш, фаҳмаш дуруст ва олудаи таассуб нест, қалбаш озод...».¹

Ҳамзамон, тавсияи мутафаккир дар мавриди дар ин синну сол ба наврас омӯзонидани касб, хусусан касби дастӣ, ба сабаби он ки дастҳои ӯ низ аз мағз ақиб намонанд, дар ҳолатҳои мушкилоти рӯзгор аз ҳисоби ин касб нони худро ба даст оварад, муҳим мебошад. Аммо маорифпарвар дар ин интихоби касб байни писарон ва духтарон фарқият мегузорад. Қайд мекунад, ки шуғли пурзаҳмат ва ҳатто хатарнок ба мардон муносиб буда, шуғле, ки инсон бояд дар як ҷо бинишинад ва бадани ӯ сусту танбал шавад, ин навъ корхоро бояд барои занҳо гузошт.² Яъне манзур ин аст, ки касбҳои заҳматгалаб ва сангин барои занҳо хос нест. Онҳоро бояд барои интихоби касбҳои ҳидоят намуд, ки саҳтиро талаб надошта бошанд.

Ҳамин тавр, агар дар оғози ин марҳила наврас танҳо маҳсусотро дарк мекард, дар натиҷаи омӯختан ва муқоисаи предметҳо ба қазоват кардан маҳорат пайдо мекунад. Аз ин нуқтаи назар, ба андешаи маорифпарвар, тарзи фикр навъҳои гуногун дорад. Тарзи фикре, ки мафҳуми худро бар асоси равобити воқеӣ бино ниҳода бошад. Ин тарзи фикрро аниқ ва равшан аст. Дигар, тарзи фикре, ки ба равобити зоҳирӣ иктифо кунад ва он фикри сатҳӣ аст. Он касе, ки робитаро ба он тавр, ки ҳаст мебинад, тарзи фикри саҳеҳ дорад. Он касе, ки он робитаро бад мефаҳмад, тарзи фикри ғалат дорад. Он касе, ки робитаи ҳаёли иштироъ мекунад, ки ҳақиқат дорад, на зоҳир девона аст. Он касе, ки ба ҳеч вачҳ робитаро бо ҳам намесанҷад, аҳмақ аст. Ҳар қадар афрод бештар истеъдоди муқоисаи мафҳумҳо ва кашфи робитаро дошта бошанд, тарзи фикрашон саҳеҳтар аст.³

---

¹ Руссо Ж.Ж. Эмиль//Ж.Ж.Руссо. Педагогические сочинения. В двух томах. – С. 243-244.

² Руссо, Жан Жак. Эмиль ва ё дар бораи тарбият/ Бо кӯшиши профессор Ирина Каримова; таҳия ва таҳқиқи профессор Сулаймонӣ С. – С. 166.

³ Ҳамин асар...- С. 170.

Дар ин марҳилаи рушд ба наврас тавсия надодани мутолиаи китоб ва адабиёти гуногун, аз назари Ж.Ж. Руссо, чандон қобили қабул нест. Зеро мутолиаи китобҳо ва адабиёти мухталиф ҷаҳонбинии наврасро васеъ менамоянд, нутқи ӯро инкишоф дода, барои арзёбӣ кардани фикри мустақил мусоидат мекунанд. Ҳарчанд ҳангоми омӯзиши илмҳои табиӣ оид ба гуногунрангии муҳит, низоми коинот маълумоти зарурӣ мегирад, вале барои баён кардани маълумоти гирифтаи худ ба ӯ захираи маънавӣ лозим аст, ки онро маҳз тавассути мутолиаи адабиёти гуногун метавон ба даст овард.

Марҳилаи ҷаҳорум, аз 15-солагӣ то давраи камолотро дар бар мегирад. Ин марҳиларо Ж.Ж. Руссо «давраи сабр ва кӯшиш» меномад. Маҳз дар ин вақт инсон мубталои эҳсос, таассуроти рӯҳӣ, нооромӣ мегардад. Ин давраи тарбия марҳилаи гузариш аз кӯдакӣ ба камолот аст. Бинобар ин, дар ин давра бояд ба тарбияи ахлоқии ҷавонон аҳамият дод. Ж.Ж. Руссо қайд мекунад, ки ҷомеаи муосири ӯ аморалӣ (берун аз ахлоқ будани рафтор) ва боихтилоф мебошад. Дар чунин шароит ҳифз кардани аслияти воқеӣ, бегуноҳии кӯдак мушкил аст. Аз ин хотир, барои расидан ба ин ҳадаф ӯ се вазифаи асосии тарбияи ахлоқиро пешниҳод мекунад: коркарди эҳсоси некӣ, муҳокимаҳои нек ва озодии нек.¹ Воситаҳои тарбия, аз назари Ж.Ж. Руссо, на барои насихат кардан ва бевосита барои иртибот доштан бо мусибатҳои инсон ва нохушнудии ӯ хизмат мекунанд.

Маорифпарвар марҳилаҳои рушди кӯдакро шарҳу тавзеҳ дода, дар тафовут аз дигар мутафаккирон анҷоми онро на 20-солагӣ, балки 25-солагӣ муайян мекунад ва ин марҳиларо ӯ «давраи хушбахтӣ» меномад.

Муҳаққиқи рус Н.Б. Мелник даврабандии рушди кӯдакро аз ҷониби Ж.Ж. Руссо мавриди таҳқиқ қарор дода, қайд мекунад, ки: «Ҳамин тавр, мо мебинем, ки Ж.Ж. Руссо образи кӯдак-талаба-тарбиятгарро бо ду шакл тавсиф менамояд: табиӣ ва иҷтимоӣ. Аз ин

---

¹ Руссо Ж.Ж. Указ. раб.. - С. 247.

нуқтаи назар, тавсифи иҷтимоӣ натиҷаи тасвири табиӣ аст. Дар ҳамаи марҳилаҳои ҳаёт, аз як тараф, хусусиятҳои табиӣ ба инкишофи иҷтимоии кӯдак, аз тарафи дигар, ба кам шудани хатарҳои муайян, мусоидат менамоянд».¹

Умуман, масъалаи оила ва вазифаҳои он, омодагӣ ба никоҳ ва ҳифзи оила, тамоюлгирии тарбияи духтарон ва писарон дар оила, фарқиятҳо дар тарбияи иҷтимоӣ ва ҷинсии кӯдакон мавзӯҳои меҳварии рисолаҳои маорифпарвар «Эмил ё оид ба тарбия» ва «Юлия ё Элоизаи Нав» ба ҳисоб мераванд.

Ж.Ж. Руссо ақидаҳои худро дар бораи тарбия аз масъалаи ташкили оила оғоз карда, тасдиқ мекунад, ки ягон кас не, балки танҳо табиат кодир аст, ки зану мард инфиродӣ якдигарро интихоб кунанд. Кори ояндаи марду зан - интихоб кардани ҳамдигар... Ин ҳуқуқи табиат аст, ки онро ҳеҷ кас манъ карда наметавонад. Бузургсолон, дар симои волидайн ва мураббӣ метавонанд танҳо барои бо ҳамдигар шинос шудани писару духтар кӯмак намоянд. Инчунин, маорифпарвар ба инобат гирифтани синну соли ҷавонро барои бастанӣ никоҳ хеле муҳим мешуморад. Оилае, ки дар синни ба балоғат расидан бунёд мешавад, устувор мегардад. Ин ҳақиқатро ӯ кӯшиш мекунад дар Эмил фаҳмонад. «София ҳанӯз ту ҳаждаҳсола нестӣ; ту навакак ба 22-солагӣ расидӣ; ин синни изҳор кардани ишқ аст, на бастанӣ никоҳ. Хуб падар ва хуб модар! Оҳ, агар хоҳед, ки кӯдакони бо маҳорат тарбия кунед, сабр намоед, то ҳадди ниҳой, то вақте ки худатон ба бачагӣ хотима диҳед».²

Ҳамзамон, Ж.Ж. Руссо дар рисолаҳои мазкур таваччуҳи хоса ба сифатҳои ҳамсарони оянда медиҳад. Бахусус, нисбати зан қайд мекунад, ки зан бояд безебу бадахлоқ набошад, зеро аз хуб нигоҳ доштани ҷисми ӯ каду басти кӯдакони вобастагӣ дорад. Ба ҷуз ин, зан бояд боҳаё бошад. Қонуни табиӣ барои занҳо ин кӯшидан барои шаъну шараф не, балки

---

¹ Мельник Н.Б. Антропологические взгляды Ж.Ж.Руссо: истоки и прикладное значение. - Екатеринбург, 2008.

² Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. - С.551.

ифтихор кардан аз фарзандон ва шавҳар мебошад. Одоби занҳо аз табиат вобастагӣ дорад. Зан бояд содиқа ва фозила бошад. Аз ҳама сифати муҳими занҳо ҳалимӣ, фурутанӣ, бе шиква пӯшида нигоҳ доштани гуноҳи шавҳар мебошад. На барои шавҳар балки барои худ вай бояд содиқ бошад. «Шаттоҳӣ, чангарагӣ ва матонати зан танҳо бадбахтӣ ва амалҳои ношоистаи шавҳарро зиё мекунанд» - менависад Ж.Ж. Руссо.¹

Бо вучуди эътироф кардани мақоми зан ва нишон додани сифатҳои маорифпарвар нақши асосиро дар оила ба дӯши мард вогузор мекунад. Чӣ қадар вазъи шавҳар дар ҷомеа баланд ва мустаҳкам бошад, ҳамон қадар тасаввурот оид ба оила хуб аст, яъне мақоми оила боло гузошта мешавад. Масалан, Ж.Ж. Руссо менависад: «Чи тавре ки оила бо ҷомеа тавассути роҳбари он робита барқарор мекунад, рутбаи ин роҳбар вазъи оиларо пурра ба танзим мебарорад».²

Ҳамзамон, маорифпарвар тамоюлҳои тарбия ва инкишофи писаронро, ки шавҳарҳои оянда мешаванд, асоснок карда, ба уҳдаи падар, сарвари оила вогузор мекунад. Ӯ таваллуди кӯдаконро лаҳзаи хушбахтии оила меҳисобад. Масалан, «Давуғечи кӯдакон падару модарро нисбат ба ҳамдигар азиз мегардонад ва кӯдакон байни онҳо муносибати зану шавҳарро мустаҳкам менамоянд».³

Таваллуди кӯдак дар оила миёни волидайн, асосан, мардро масъул мекунад, ки чиддӣ уҳдадорҳои муқаддаси худро, ки табиат ба дӯши ӯ гузоштааст, иҷро намояд. Ҳарчанд мутафаккирони аврупоӣ масъалаи иштироки падарро дар тарбияи кӯдак чандон муҳим намеҳисобанд, вале дар таълимоти маорифпарвар нақши боризи худро дорад. Масалан, хуб нест, ки падар миёни кӯдакони худ тафриқа гузошта, нисбат ба яке тавачҷуҳи бештар ва ба дигаре камтар диҳад. Дар ин самт барои падар бояд интихоб вучуд надошта бошад. Вай набояд дар оила ба нафаре

---

¹ Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С 449.

² Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С. 449.

³ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. – С.36.

афзалият диҳад, ки Худо ба ӯ ато кардааст, ҳамаи кӯдакон баробаранд. Ба ҳамаи онҳо якзайл муносибат ва меҳрубонӣ намояд».¹ Ё ба ин мазмун таъкид дорад «Касе наметавонад уҳдадориҳои падарро иҷро намояд, ӯ ҳуқуқи падарӣ надорад».²

Вазифаи аввалиндараҷа ва муҳими тарбияи оилавӣ, аз назари Ж.Ж. Руссо, ин дар кӯдакон бедор кардани муҳаббат ба Ватан ва ҳисси шаҳрвандии онҳо мебошад. Худи Ж.Ж. Руссо низ, бо вучуди он ки дар ватанаш таъқибу таҳдид медид, вале ватанашро сидқан дӯст медошт. Аз ҷумла дар асари худ «Қарордоди иҷтимоӣ» менависад: «Хушбахтона, вақте ман дар бораи ҳукуматҳо мулоҳиза мекунам, ҳамеша дар тадқиқоти худ омилҳои нави барои дӯст доштани кишвари худ пайдо менамоям!»³

Нисбат ба тарбияи динӣ Ж.Ж. Руссо изҳори назар карда, аз ҷумла қайд мекунад, ки то синну соли муайян ба кӯдак оид ба дин сухан гуфтан зарурат надорад. Ӯ зикр мекунад, ки «Кӯдак оид ба тартиби ҷойгир шудани коинот фикр карда, дар бораи офаридгори он ба андеша меояд».⁴ Ӯ мекӯшад таваҷҷуҳ ба он диҳад, ки низоми муосири тарбияи оилавӣ ба ин масъала сару кор надорад ва дар кӯдакон такаббур, муҳаббат ба ҷоҳу ҷалол, нафрат ба камбизоатӣ ва меҳнатро тарбия мекунад.

Дар концепсияи тарбияи табиӣ Ж.Ж. Руссо ҳамчунин оид ба хусусияти тарбияи табиӣ ва фарқи байни тарбияи писарон ва духтарон аҳамияти хоса дода шудааст. Фарқи аввал аз бозии иҷтимоии кӯдакон оғоз мешавад. Дар оила бояд ба таври гуногун машғулиятҳо ва бозии барои духтарон ва писарон ташкил намоянд. Маорифпарвар менависад, ки «Писарон ҳаракат ва ғалоғуларо ҷустуҷӯ мекунанд. Ба онҳо нақара ё худ таби, ғирғирак, қисми мутаҳарриқи чиз (равонак) даркор аст, духтарон бештар ба чизҳои, ки ба ороиш додан эҳтиҷ

---

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. - С. 46.

² Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - С. 40.

³ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762. – P. 8.

⁴ Руссо Ж.Ж. Указ. раб... - 294.

доранд, ба мисли оина, чизи зеби хона, куроқ ва хусусан ба лухтак» таваҷҷуҳ медиҳанд.¹

Дуҷум, бозии духтарон, ки ба корҳои хоҷагӣ марбут мебошанд оромона сурат мегирад. Бар замми ин, маорифпарвар тавсия медиҳад, ки ба духтарон корҳои хона, корҳои дастӣ, машқ бо асбобҳои мушиқиро омӯзонидан зарур аст. Волидаине, ки дар оила писаронро тарбия мекунад, бояд дигар нақшо бозанд. Бозии бачагон, серҳаркатиरो талаб мекунад. Бинобар ин, бояд дар фазои кушод сурат гирад. Зеро он шавқу рағбати ояндаи онҳоро муайян менамояд. Ба инобат гирифтани ин гуна хусусиятҳо дар тарбияи писарону духтарон дар таълимоти мутафаккирони аврупоӣ ба ҷуз Ж.Ж. Руссо зикр карда нашудааст. Маорифпарвар аз зумраи он мутафаккироне аст, ки маҳз ба эътибор гирифтани ин хусусиятгирӣҳо дар тарбияи фарзандон муҳим мешуморад. Ҷи тавре муҳаққиқи рус О.И. Герасимов қайд мекунад, Ж.Ж. Руссо аввалин файласуфе аст, ки кӯшиш кард то робитаи биологӣ, ҷинсӣ ва ҳолати иҷтимоии мард ва занро барқарор карда, ба пайдоиши назарияи гендерӣ асос гузорад.²

Яъне, Жан Жак Руссо дар тафовут аз муосирони худ фарқияти тарбияи ҷинсиро дар оила муҳим шуморида, дар ин маврид менависад, ки тарбияи духтарон бояд ба уҳдаи модар гузошта шавад. Духтарон бояд корҳои муносиби худро иҷро кунанд. Дар онҳо хосиятҳои мардонро набояд инкишоф дод, зеро ба онҳо зиён меоваранд.³ Аммо ин маънои онро надорад, ки духтаронро дар рӯҳияи ҷаҳолат тарбия намуд, ҳадаф ин аст, ки ба онҳо фарҳанги хонадорӣ ва иҷрои корҳои хоҷагиро таълим бояд дод.

Умуман, ҳулосаи Ж.Ж. Руссо дар бобати ин масъала аз он иборат аст, ки қадимтарин иҷтимоот ва танҳо иҷтимое, ки табиӣ мебошад хонавода аст, вале дар ин иҷтимоъ ҳама фарзандон, то вақте

---

¹ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т.- С.445.

² Герасимова О.И. Указ.раб... С. 17.

³ Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. – С. 453.

даври падар чамъанд, ки барои бақои хеш ба ӯ муҳтоҷанд. Вале, ба маҳзи ин ки ин эҳтиёҷ рафъ мегардад, риштаи табиӣ пора мешавад. Падар худро аз мусоидати фарзандон маъоф мешуморад, фарзандон худро аз итоати падар бениёз медонанд ва ҳама дар истиқлол зиндагӣ мекунанд. Агар боз ҳам ба иттиҳоди худ идома диҳанд ва бо якдигар зиндагӣ кунанд, аз рӯйи ихтиёр аст, на иҷбор. Бинобар ин, метавон хулоса кард, ки ба қавли маорифпарвар давом ва бақои хонавода натиҷаи ризоияти афрод ва як амри қарордодӣ аст, на табиӣ.

Ин ҳисси озодихоҳӣ, ки дар ҳама кас вучуд дорад натиҷаи фитрат ва табиати башар аст. Воқеан, аввалин қонуне, ки инсон пайравӣ мекунад, қонуни ҳифзи худ ва аввалин фикре, ки ба хоҳири ӯ мерасад, фикри мувозибат аз хештан аст. Аз ин рӯ, вақте одамизод ба синни балоғат мерасад, чун танҳо худаш метавонад қазоват кунад чӣ васоиле барои ҳифзи ӯ лозим аст, дигар ба соҳибихтиёр ва арбобе эҳтиёҷ надорад.

Таърихнависи голландӣ Гротсий, ки дар замони салтанати Луи Сездеҳум, подшоҳи Фаронса, ки дар Париж зиндагӣ мекард китобе бо унвони «Ҳақи қанг ва сулҳ» (соли 1625) навишт, дар он зикр мекунад, ки қудрати руассо фақат барои осоиши зердастон эҷод шудааст. Барои исботи назарияи худ вазъияти ғуломонро шоҳид меоварад ва нишон медиҳад, ки бандагон барои роҳати арбобон ҳастанд, на арбобон барои роҳати бандагон. Ин шахс маъмулан дар истидлолотии худ исботи ҳақи вазъияти мавҷударо шоҳид меоварад, дар сурате ки мафосиди як иҷтимоъ ҳеҷ ҳақе набуда, фақат ношӣ аз таҷовуз ва таадбии афрод ва табақоти он ҷомеа аст. Мумкин аст, равишҳои истидлолӣ ёфт шавад, ки беҳтар ва зудтар ба натиҷа бирасад, вале ҳеҷ кадом монанди равиши Гротсий ба нафъи мустабидин ва ситамгон нахоҳад буд.¹

---

¹ Гуго Гроций и его трактат «О праве войны и мира». <http://www.kursach.com/biblio/0001002/002.htm> (03.08.2022).

Аз мутолиаи афкори Гротсий дуруст наметавон фаҳмид, ки оё навъи башар мутааллиқ ба сад нафар одамизод аст ё он сад нафар мутааллиқ ба навъи башар ҳастанд? Томас Гоббс низ ба ҳамин монанд назария дорад. Ба гуфтаи ин ду нафар донишманд, навъи башар аз галаҳои чанд ташкил шуда, ҳар як барои худ раисе доранд, ки фаъолияти онҳоро ба танзим дароварда, назорат мекунад.

Ниҳоят, ақидаҳои педагогии Ж.Ж. Руссо дар заминаи концепсияи тарбияи табиӣ аҳамияти таърихӣ доранд ва пешқадам буда, таъсири бузург дар рушди ақидаҳои педагогии донишмандони марҳилаҳои баъдина гузоштаанд. Аз ҷумла андешаҳои ӯ дар мавриди ба кӯдакон меҳрубонӣ кардан, хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии онҳоро бодикқат омӯхтан, талаботи моддию маънавиашонро қонеъ гардондан, ба духтарон ҷиҳати маълумотнок шудан монеа пеш нагузоштан, барои шинос шудан ба асрори табиат омӯзиши илмҳои табиатшиносиро дуруст ба роҳ мондан, онҳоро ба мустақилона фикр кардан равона кард ва ғайра аз қоидаҳои муҳими рушди низоми таҳсилот ба ҳисоб мераванд.

Тавсияҳои маорифпарвар дар бораи ба раванди таълиму тарбия характери воқеӣ додан, онро бо дигаргуниҳои ҳаёти иҷтимоӣ мутобиқ намудан, дар раванди таълиму тарбия ба худфаъолиятӣ ва фаъолнокии кӯдакон эътибори ҷиддӣ додан, омода кардани онҳо ба фаъолияти меҳнатӣ ва ғайра имрӯз низ муҳимияти худро аз даст надода, истифодаи онҳо аз аҳамият ҳолӣ намебошанд.

Масъалаи оила, риояи одоби никоҳ ва нишон додани вазифаҳои волидайн дар низоми назарияи тарбияи Аҳмади Дониш дар тафовут аз концепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо тибқи риояи суннатҳои фарҳанги исломӣ ва омешиш додани онҳо бо арзишҳои умумибашарӣ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор гирифтааст. Ба андешаи Аҳмади Дониш, ҳадафи асосии бунёди оила ин натавон қонеъ кардани талаботи биологӣ, балки тавлиди насл, боқӣ гузоштани авлод ва пайдо кардани ҷойгоҳи муайян дар ҷомеа мебошад. Зеро тавассути

тавлиди насл шумораи аҳолӣ зиёд гашта, бани навъ боқӣ мемонад. Ободии мулк ва муваффақ шудан ба ҳама гуна пешрафтҳо маҳз аз бақои бани навъ (инсон) вобастагӣ дорад. Дар баробари ин, маорифпарвар қайд менамояд, ки «савоби касе, ки саъй кунад, то банда биофарад бузург аст. Яъне, ҳаққи падар аз он лиҳоз бузург аст, ки ӯ фарзанд меофарад, вале ҳаққи устод бузургтар аз ӯ мебошад, ки ӯ ин фарзандро ба роҳи дину омӯзиш ҳидоят мекунад».¹

Дар иртибот бо ин гуфта маорифпарвар фоида ва фазилати никоҳро ба таври зайл тавзеҳ медиҳад: «...таваллуди фарзанд ва афзоиши нуфузи аҳолӣ, идома додани авлод, нигоҳ доштани чашм аз назару дил аз васваса, талаботи шахвониро қонеъ кардан ё худ танро осоиш додан мебошад».²

Дар назарияи тарбияи Аҳмади Дониш, пеш аз ҳама, муҳаббат ва эҳтироми зану шавҳар нисбат ба ҳамдигар, сабру таҳаммул, якдигарфаҳмӣ омилҳои асосии устуворӣ ва пойдорӣ оила ба ҳисоб мераванд. Даҳолати хешу пайвандони зан ва ё мард дар корҳои хонаводагӣ, эҳтиром накардани якдигар сабабҳои ба бенизомӣ дучор гардидан, вайрон гаштани муносибатҳо, ба вучуд омадани нофаҳмиҳо ва дар ҳадди ниҳой барҳам хӯрдани оила мегардад. Хусусан, мутафаккир дар фасли «Дар таҳқиқи одоби никоҳ ва вачҳи хусумати модаршӯ ва шароити тазаувҷ»-и асари «Наводир-ул-вақоеъ» мавзӯи мазкурро ҳаматарафа мавриди таҳлил қарор дода, нисбати даҳолат кардани хешу пайвандон ба корҳои хонаводагӣ, ки ҳамеша ба носолимӣ ва ҳалал ворид кардан ба муносибатҳои оилавӣ меорад, мисолҳо оварда, барои ҳаллу фасли онҳо пешниҳодҳои муфид манзур медорад.

Масалан, маорифпарвар оид ба нақши модарзан ва модаршӯ дар танзим ва пайдо шудани мушкilotи хонаводагӣ ибрази назар карда, қайд мекунад, ки нақши модарзан ва модаршӯ, даҳолати онҳо ба

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Кит.1. – Душанбе, 1988. – С.230-231.

² Ҷамон асар. - С.231.

муносибатҳои оилавии фарзандон аз омилҳои аввалини носолим гардидани оила ва барҳам хӯрдани он ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла, модарзан аз соли аввали оиладорӣ духтар пайваста аз шавҳар талаб кардани молу сарват, либос, зару зевар, ғизову анвои гуногуни нуқл ва ғайраро, ки ҳирсу чоҳталабиро дар тинати духтараш парвариш дода, сабру қанонатро аз даст медиҳад, пешниҳод мекунад.

Ҳирсу чоҳталабии зан бошад, ба он меоварад, ки ӯ нисбат ба шавҳар муносибаташро тағйир дода, аз ӯ мудом талаби зару зевар, либосу палос карда, ба корҳои хонаводагӣ бетаваҷҷуҳӣ зоҳир намояд. Дар натиҷа, оила носолим гашта, мард дар танзими муносибатҳои оилавӣ ба мушкилот рӯ ба рӯ мегардад. Аз чунин сурат гирифтани вазъи рӯзгор, тибқи назари Аҳмади Дониш, мард аз зан мепурасад, ки «охир ин ашӣи хона кучо шуд ва он палоси рангин кучо рафт ва он ҳулию зевар, ки дар гӯшу гардан доштӣ, чӣ шуд ва он қумоши латиф, ки дар бар доштӣ, чӣ кардӣ? Ва чӣ шуд, ки ин хона имрӯз ба ранги хонаи мусибатзада сиёҳ ва пур аз дуд аст ва рангу рӯи ту чаро зарду кабуд ва сабаб чӣ, ки имрӯз бӯи таоме ба машоми иштиҳо намеояд?». ¹

Зан, ки бо таъсири маслиҳатҳои модар ҳарису чоҳталаб гашта, хислати айёриро омӯхтааст, назди шавҳар худро бечораҳоли озурда вонамуд намуда, бо кашидани охи сарде мегӯяд: «Палоси рангин аз бародарам буд ва ҳулию зевар аз хоҳарам ва он қумош аз модарам, ки ҳар кадом бозхости орият карданд ва гуфтанд: «Ту шавҳар дорӣ, набояд, ки хона ба кироя ороӣ. Собуну оҳак набувад, ки ман худро шустушӯ диҳам ва на орду равған ва ҳима, ки барои ту чизе омода гардонам, лоҷарам мо низ ҳама гурусна нишастаем, то ту оӣ ва чӣ фармоӣ?!». ²

Ё худ модар ба фарзанд таъкид ба таъкид мегӯяд, ки «ман туро ба ин умед бузург кардам, ки ба гуфти зан дароӣ ва маро ба сари косаю навола манъ фармоӣ ва маро зердасти зан кунӣ ва ба даста нон

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Кит.1. – Душанбе, 1988. – С. 232.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Кит.1. - С. 233.

диҳӣ ва дар ҳар кӯю манзил модарон бар сари хони фарзандон соҳибхтиёранд ва занону ходимони эшон чокарону мутеон!» ва ё баръакси ҳол менависад: «Ман пир шудам ва аз кор монда ва дар амри саранҷоми кори хона касе ба ҳоли ман наменпардозад ва нигоҳ намекунад ва ҳама баҳузур хоб мекунанд. Ва ман аз пагоҳ то бегоҳ медаваму метапам».¹

Аҳмади Дониш дар ин маврид зикр мекунад, ки агар мард ба суханҳои модар гӯш кунад, шӯру ғавғои зан баланд мегардад ва шавҳарро бо суханҳои «Ман бо модарат нанишинам ва ўро аз ман чудо кун ва ҳавлию нафақаи алоҳида барои ў тартиб дор. Ва чун аз модари худ метарсидӣ, чаро зан кардӣ!?»² мушаввашхотир ва озурда мегардонад. Воқеан, чунин ба роҳ мондани муносибати модарзан ва модаршӯ дар муносибатҳои оилавии фарзандон мардро пайваста дар ҳиҷолат монда, ба устувории оила монеа пеш меорад.

Дигар паҳлуи ақидаҳои маорифпарварро дар боби оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ муайян кардани вазифа ва уҳдадорихои мард дар хонавода ташкил медиҳад. Аҳмади Дониш тавсия медиҳад, ки мард вазифадор аст, ки бо зан бо лутфу меҳрубонӣ муомила кунад, эҳтиёҷоти зан, хонаводаро бо ашӣи зарурии рӯзгор таъмин намояд, вале аз зан ҷиҳати таъмини хонавода, тиҷорат ва ё иҷрои корҳои дигари шахсӣ молу сарват талаб нанамояд, ки оқибат ўро хору залил мекунад. Бинобар ин, мард пеш аз издивоҷ бояд соҳиби касб, молу сарват, хонаву ҷой гашта, баъдан, ба интиҳоби зан ва бунёди оила тасмим гирад. Дар чунин ҳолат оилаи ў устувор монда, зиндагиаш осудаҳолона мегузарад.

Аммо вобаста ба мушоҳидаҳо аз таҷрибаи рӯзгор маорифпарвар қайд мекунад, ки дар ҷомеаи феодалии шарқӣ ҳадафи мардон дар амри издивоҷ ва бунёди оила аз ҳамдигар тафовут дошт. Баъзе барои айшу дилхушӣ ва шаҳватронӣ, бархе барои молбахшӣ ҷиҳати

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Кит.1. - С. 245-245.

² Ҷамон асар. - С. 245.

фарзанд, чамъе чихати сиёсати дин ва бархеи дигар барои такаффулу тимори хона зан интихоб мекарданд. Аз ин рӯ, тавсия медиҳад, ки марди солеҳ, ба хотири он ки рӯзгораш хуш гузарад, зиндагии осударо ораста намояд, зери таҳқиру маломатҳои зан қарор нагирад, пеш аз бунёди оила бояд се шартро риоя намояд:

1. Соҳибкасб ва дорои молу сарват бошад. Агар барои таъмини мушкилоти рӯзгор ба моли зан эҳтиёҷ пайдо кунад, мудом мутеи фармони ӯ мешавад.

2. Соҳиби манзил бошад. Агар манзили муайяне надошта бошад дар хонаи зан зиндагӣ ихтиёр кунад мучиби маломати зан қарор гирифта, пайваста аз ӯ суханонеро мешунавад, ки «Ту кистӣ?! Гадои бе сару по ва бе манзилу чо, ки ба воситаи ман соҳиби хона ва фиरोш гаштӣ!? Ва ба кадом пояи эътибор тафаввуқ ба иқтидор мечӯӣ ва даъвии мардӣ мекунӣ!?».

3. Сурати зоҳираш аз айб холӣ бувад. Агар маъюб бошад зани маъюб биталабад. Агар зани интихобкардааш чамила ва беайб бошад, боиси таҳқири зан қарор мегирад.¹

Ин се талаботи асосие, ки Аҳмади Дониш ба мард пеш аз бунёди оила тавсия медиҳад дар концепсияи тарбияи табиии Ж.Ж. Руссо ба эътибор гирифта нашудааст. Ин маълумотро бо чанд далел метавон тасдиқ кард: дар хонаводаи шарқӣ пеш аз издивоҷ таъмин будани мард бо манзил, касб ва молу сарват муҳим аст; дар хонаводаи мардумони аврупоӣ бошад, барои бунёди оила ин се омил чандон муҳим шуморида намешавад. Барои мардуми Шарқ оила унсури муқаддас аст ва маҳз тарбияву таълими ибтидоии кӯдак аз оила сарчашма мегирад. Бинобар ин, мард ва зан кӯшиш мекунанд, ки барои устувории оила якдигарфаҳмӣ ва эҳтироми якдигар қавӣ бошанд. Волидайн фарзандро, новобаста аз он ки соҳиби маълумот ва мустақилона ба фаъолияти меҳнатӣ машғул аст, зери назорати

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Кит.1.- С.247.

доимии худ қарор медиҳанд. Кӯшиш мекунанд, ки вобаста ба имкониятҳо ўро бо манзил таъмин гардонанд. Дар оилаи ғарбӣ бошад, ба ин гуна корҳо чандон тавачҷуҳ дода намешавад. Чун фарзанд ба синни балоғат мерасад ў, дар доираи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ амал мекунад. Интихоби ҳамсар, касб, пайдо кардани ҷойи кор аз ҷониби ў мустақилона сурат мегирад. Таъсири волидайн ба фарзанд дар ин маврид ба назар намерасад ва ғайра.

Маорифпарвар дар баробари риояи шартҳои мазкур ҳангоми бунёди оила, тавлиди насл ва мавқеъ пайдо кардан дар ҷомеа шартҳои дигареро, ки дар зер ба таври мушаххас зикр мекунем барои мард муҳим шуморидааст:

1) зан аз оилае интихоб кунад, ки аслу насаби шариф дошта бошад, ба ранҷи хонадорӣ тааммул кунад, боҳаё бошад, эҳтироми шавҳарро азиз донад, хонаро тозаю озода орошта гардонад ва сирри онро ба берун набарорад;

2) бо муҳаббат зиндагӣ бунёд кунад, даҳолати хешу пайвандони худ ва оилаи занро дар ҳалли мушкилоти хонаводагӣ ақлонӣ таҳлилу таҳхис карда, бо суҳанони беасосу айбҷӯёна ба солимии оила ҳалал ворид нанамояд;

3) зани интихобкарда дорою соҳибмулк набошад ва аз саҳтии рӯзгор таҷриба гирифта, бузург шуда бошад;

4) зан пештар аз балоғат биталабад, ё дар ҳадди балоғат расида, зеро занӣ ба балоғат расида ва аз ин давра солҳое сипарӣ дошта, аз таҷрибаи занашӯӣ воқиф, ба мард забондарозӣ карда, шарму ҳаё, иффату муҳаббатро нисбат ба шавҳар риоя намедорад;

5) зан уммӣ, бесавод бошад ва таламмузи хатту иншо накарда ва китоби «Лайлӣ ва Маҷнун» нахонда, ки агар зан аз аҳли қалам бувад, ҳикояти ишқу муҳаббат мехонад ва ашъори он забт мекунад ва ин мӯҷиби тасаллут ва мубоҳот ва ифтихор бар мард мешавад, хоса, ки мард уммӣ бувад;

б) ҷамоли зоҳирии зан аз айб холи бувад ва ихтиёри камоли ҷамол накунад, зеро бар мард фахр оварда, аъзами таваҷҷуҳи мардум мегардад.¹

Инчунин, ҳуқуққоҳе, ки маорифпарвар дар низоми муносибатҳои оилавӣ ба мард муайян мекунад, аз инҳо иборатанд:

- бо зан муносибати некбинона, лутфу меҳрубонӣ дошта бошад, яъне хандон ба хона дарояд ва хомӯш аз хона берун шавад;

- корҳои хонаводагиро бо мазоҳу бозӣ, қаҳру ғазаб мавриди иҷро қарор надихад;

- беасос нисбати зан гумони бад набарад;

- занро дар хона танҳо нагузорад ва ҳамроҳи ӯ ҳамеша ходимро вобаста кунад;

- ба зан нафақаи некӯ ҷудо намояд ва он нафақа аз меҳнати ҳалоли ӯ бошад ва ғайра.²

Ҳамин тавр, аз оилае, ки ба ҳирсу тамаъ дода шуда, ҷоҳталабу мутақаббир бошад, мутафаккир интиҳоби занро барои мард тавсия намедихад. Зеро дар сурати аз чунин оила интиҳоб кардани зан, мард ҳамеша зери маломат ва суҳанҳои захрогини зан: фалона анбозу амсоли ман, ки дуни ман аст, зани вазир шуд, шояд ки ман ҷуфти амир бошам³ ва ғайра мубтало мегардад. Ин гуна назарҳои нисбат ба мушаххас кардани мақоми зан дар таълимоти Ж.Ж. Руссо низ ба назар мерасад. Яъне, дар ин масъала байни андешаҳои онҳо монандӣ ба назар мерасад.

Нисбати масъалаи талоқ додан бошад, маорифпарвар таҳаммулро муҳим мешуморад, саросемагӣ ва беасос талоқ доданро ба мардон тавсия намедихад. Инчунин, ҳангоми талоқ додан ошкор кардани сирри зан ва айби ӯро ба мардумон гуфтан ҷоиз намебинад.

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Кит.1.- С.247 – 252.

² Ҳамон асар. - С.254-257.

³ Ҳамин асар. – С. 236-237.

Жан Жак Руссо ҳарчанд барои зан боҳаёӣ, муҳаббат ва эҳтиром доштанро нисбат ба шавҳар муҳим мешуморад, вале ба мисли Аҳмади Дониш вазифа ва уҳдадорихои мардро дар раванди интихоби оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ дақиқ нишон намедихад. Тавсияҳои Аҳмади Дониш ва шартҳои гузоштаи ӯ ба ҷуз зан уммӣ, бесавод бошад, занро дар хона танҳо нагузорад ва ҳамроҳи ӯ ҳамеша ходимеро вобаста кунад дигар пешниҳодҳояш қобили дастгирӣ буда, истифодашон ба манфиат ва пайдории оилаҳо мусоидат менамоянд.

Дигар масъалае, ки дар танзими муносибатҳои оилавӣ Аҳмади Дониш ба он тавачҷуҳ зоҳир кардааст, ин мушаххас кардани ҳуқуқҳои зан дар хонавода мебошад. Аз назари маорифпарвар ҳуқуқҳои зан бар мард иборатанд аз:

- шавҳари худро эҳтиром кунад, бо ӯ муомилаи хуш дошта бошад ва назди хешу пайвандон обрӯи ӯро риоя дорад;
- хонаву манзилро тозаву озода ораста дорад;
- бе иллат ва бе иҷозати мард аз хона берун наравад ва сирри хонаро ба кӯча набарорад;
- дар моли шавҳар хиёнатро раво набинад;
- эҳтироми меҳмондориро риоя кунад;
- ба молу сарвати шавҳар ва овардаи ӯ қаноат кунад ва ғайра.¹

Мушаххас кардани вазифа ва уҳдадорихои фарзанд нисбат ба волидайн самти дигари фалсафаи амалии Аҳмади Дониш ба ҳисоб меравад. Оид ба ин мавзӯ дар боби «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн ва ҳадди уқуқи онҳо»-и асари «Наводир-ул-вақоеъ» маорифпарвар ҳуқуқҳои волидайнро дар тарбияи фарзанд ва ҳадди итоат накардани фарзандонро ба фармони онҳо нишон дода, қайд мекунад, ки назди фарзандон падару модар мавриди эҳсону шукранд, агар солах

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Кит.1.- С.254-257.

бошанду ба фарзанд некӯӣ кунанд, акси ҳол ҳуқуққое, ки ба волидайн нисбати тарбияи фарзанд додаанд, аз онҳо маҳрум мешаванд.¹

Хусусан, падар вазифадор аст, ки фарзандро таълим диҳад ва ба ӯ илми заруриро омӯзонад, вобаста ба шуғли дӯстдоштааш соҳиби касб намояд ва ҳангоми ба синни балоғат расидан ӯро оиладор кунад. Агар падар ҳаққи писарро иҷро накарда, ба ӯ илми заруриро надихад, касбу пешаи лоиқро наомӯзонад ва соҳиби оила нанамояд, нофаҳмиҳо байни падару писар ба вучуд меоянд. Писар аз ҷиҳати эҳтиёҷ, ки аз падар дастгирӣ намеёбад аз ӯ саркашӣ мекунад ва бороҳи бад меафтад. Ин ҷо маорифпарвар таъкид мекунад, ки падар мубталои гуноҳ аст, аз он сабаб ки эҳтиёҷоти писарро таъмин накарда, ӯро ба исён меоварад. Яъне, «вақте падар ба эҳтиёҷоти писар намерасад ӯ, саркашӣ аз касбу пеша, таълим карда, умри худро ба хуш гузаронидан мебахшад. Барои пардохти нафақаи волидайн ба дуздӣ кимор, раққосӣ шохидӣ даст зада ё барои дарёфти хушнудии модар зани солеҳаи худро талоқ дода, ба фисқу фасод ва зино меафтад.²

Дар баробари уҳдадор будани падар дар тарбияи фарзанд, маорифпарвар дигар паҳлуи мавзӯро таҳқиқ карда, зикр мекунад, ки фарзанд низ вазифадор аст, ки баъди соҳиби касбу пеша шудан ва ба фаъолият пардохтан нафақаи волидайнро диҳад. Ҳангоми, пирӣ дастёрӣ онҳо бошад ва аз ҷиҳати тааби хизмат дар рӯяшон «уф» нагӯяд, дилтанг нашавад, зеро ки «уф» дар мавриди кӯфтагӣ ва дилгирӣ ба забон меояд. Ҳамзамон ба волидан овоз баланд накунад, бонг назанад, бо мулоиматӣ ва нармӣ сухан гӯяд.³ Чунин тарзи андешаи маорифпарвар ханӯз ҳам дар ҷомеаи тоҷикӣ маъмул аст ва аҳамияти ахлоқии худро на ин ки гум накардааст, балки дар доираи

---

¹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Кит.1.- С.35.

² Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Кит.1.- С.36.

³ Наводир-ул-вақоъ. Кит.1.- С.44-45.

қонун низ амал мекунад.¹ Ин гуна андешаронӣ дар таълимоти Жан Жак Руссо ба эътибор гирифта нашудааст.

Умуман, масъалаи меҳварии зерфасли мазкурро таҳлил ва таҳқиқи концепсияи тарбияи табиии Жан Жак Руссо ва нишон додани наздикии ғоявӣ ва тафовути андешаҳо аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш ташкил медиҳад. Таҳлил ва муқоисаи андешаҳои маорифпарварон нишон дод, ки дар бисёр масъалаҳои марбут ба низоми тарбия, марҳилаҳои рушди он, таъсири омилҳои гуногун ҷиҳатии танзими ин раванд, бунёди оила, вазифаҳои волидайн дар оила, ҳуқуқи вазифаҳои фарзанд ва ғайра ба ҳам монандӣ доранд. Аммо ин масъалаҳоро Аҳмади Дониш вобаста ба хусусиятгирии ҷомеаи суннати шарқӣ ва омешиш додани онҳо бо арзишҳои умумибашарӣ ҳаллу фасл менамояд, ки нисбат ба ақидаҳои Жан Жак Руссо фарқ мекунанд.

---

¹ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» дар назар аст.

§ 2.3. Таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина

Мутафаккироне чун Руссо ва Дониш бо он ҳама осори илмии пурмухтаво, тарзи фикрронии пешқадам ва барои замони худ ғайримуқаррарӣ, зиракию ояндабинии дақиқ наметавонистанд ба мафкураи олимону донишмандони минбаъда таъсиргузор набошанд. Огюст Конт дар бобати таъсири «Қарордоди иҷтимоӣ» мегӯяд: «Дар як марҳилаи муайяни таърихи башар рисолаи «Қарордоди иҷтимоӣ» онқадар шавқу шӯр ва эътиқодотеро барпо намуд, ки ба он сатҳ ҳатто Инчилю Қуръон нарасидаанд. Т. Карлейл ин китобро Инчили панҷум ё Инчили сонии Жан Жак номидааст».¹

Таъсири афкори Ж.Ж. Руссо дар инқилоби Фаронса аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ба ормони инқилобчиёни франсуз сурати возеҳ ва рӯшане додааст: ҳокимияти миллӣ, озодӣ, баробарӣ, ин аст усули инқилоб, ин аст он се калимаи сеҳромезе, ки дар ҳама ҷо ва аз ҳама кас шунида мешуд. Мо намегӯем, ин ормон фақат таҳти таъсири ақидаҳои Жан Жак Руссо пайдо шудааст, лекин шакке нест, ки файласуфи франсуз на танҳо дар ошно сохтани мардум бо ин се усуле, ки хулосаи китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» ва манбаи афкори инқилобӣ мебошад, кӯмаки шоёне кардааст, балки усули мазбурро ба сурати илтифоте дароварда, ки дар қалби миллатҳои зинда ҷой гирифтааст. Дар тақвияти ин адеша Едвар Квинт мегӯяд: «Руссо пешқаровули инқилоби Фаронса мебошад ва агар қойил шавем, ки як фард метавонад наҳзатеро мучассам созад, ин марди бузург инқилоби кабирро мучассам мекунад».²

Ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан Жак Руссо дар Олмон нисбат ба ҷойҳои дигар бештар паҳншуда мебошанд. Алберт Сорел дар ин маврид

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. - Техрон, 1341. - С. 25; La Revue occidentale philosophique, sociale et politique dirigé par Pierre Laffitte. Tome 23, 101, Paris, 1889; Thomas Carlyle. The French Revolution. Cambridge, 1930. P. 328.

² Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. - С. 30.

мегӯяд: тарбияти олмониҳо эшонро водор мекунад то, афкори Жан Жак Руссо бифаҳманд. Рӯҳия ва эҳсосоти онҳо сабаб мешавад, ки «қарордоди иҷтимоиро»-ро биписанданд. Жан Жак Руссо дар ҳеҷ кучо заминаи ин қадар муносиб нагузоштааст ва низ дар ҷойи дигар мегӯяд: кишвари Олмон аз Иёлоти Муттаҳида ташкил ёфта буд... афкори қарордоди иҷтимоӣ давлатро мутамарказтар ва миллатро муттаҳидтар кард. Пайравони Жан Жак Руссо, ки дар Фаронса тарғқдори инқилоб буданд, дар Олмон ислохталаб шуданд.¹

Агар афкори Жан Жак Руссо дар таъсиси дастгоҳи сиёсӣ ва иҷтимоии Олмон даҳлат дошта бошад, ба воситаи ин аст, ки дар ташаккули ақидаҳои ду файласуфи бузург таъсир кардааст. Ин ду донишманд, ки нуфузашон аз тамоми манотиқи Олмон дар аввалҳои қарни нуздаҳум зиёд аст, Кант ва Фихте мебошанд.

Иммануэл Кант аз зумраи он файласуфоне аст, ки масъалаи меҳварии таълимоти ӯро инсон ва шинохти ӯ ташкил медиҳад. Яъне, инсон кист, барои ҷӣ ӯ офарида шудааст ва ҷӣ қореро бояд анҷом диҳад; муҳимтарин суолест, ки дар таълимоти ӯ ҷойдор аст.

Дар ташаккули афкори фалсафии Кант таъсири хоса ғояҳои гуманистии Ж.Ж. Руссо зиёд ба мушоҳида мерасанд. Чунки Руссо бо тамоми неру даъват мекард, ки бояд ба шаъну шарафи инсонии оддӣ эҳтиром гузошт. Аз паси ӯ Кант низ ташвиқгари анъанавии гуманизм дар таърихи фарҳанги замони Нав муаррифӣ мешавад. Аммо Кант на танҳо пайравӣ ба идеяҳои Ж.Ж. Руссо карда, ҳамаи идеяҳои ӯро қабул мекунад, балки дар баъзе маврид идеяҳои ӯро мавриди таҳқиқ қарор дода, онҳоро танқид ва қабул намекунад. Масалан, файласуф идеяи Ж.Ж. Руссо оид ба баргаштан ба ҳолати табиӣ ва дур шудан аз арзишҳои тамаддуниро рад карда, мароқ ба инсонии фарҳангӣ медиҳад. Яъне барои Кант инсонии иҷтимоишуда ву фарҳангӣ қобилияти ташаккул

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. – С. 28-29.

додани маънавиётро тавассути дарк ва азбарнамоии фарҳанги ҷомеа доро мебошад ва он аз инсонии омехтаношуда ба тамаддун фарқ дорад.

Умуман, чи тавре муҳаққиқи рус П.Г. Чижов низ тасдиқ мекунад, Кант мафҳумҳои тамаддун ва тамаддуни инсониро аз Ж.Ж. Руссо иқтибос карда, онҳоро нисбатан амиқ ва воқеӣ таҳқиқ мекунад. Аммо баъзе аз бемориҳо ва зиддиятҳои тамаддунро, ки Ж.Ж. Руссо ба ҳаёти инсон онҳоро хатарнок меҳисобад, ҷонибдорӣ менамояд. Бо вучуди ин, қайд мекунад, ки ин мушкилот хоси як тамаддун, як кишвар ва ё ҷомеа намебошанд. Онҳо характери умумибашарӣ дошта, кишварҳо дар якҷоягӣ роҳи ҳалли онҳоро пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, ақидаҳои И. Кант нисбат ба Ж.Ж. Руссо на характери ҳаёлпарастонаву, эҳсосӣ, балки илмӣ мебошанд.¹

Баръакси идеяи баргашт ба ҳолати табиии инсонии Ж.Ж. Руссо Кант дар тадқиқоти худ оид ба «Оғози эҳтимолии таърихи инсоният» собит мекунад, ки тамаддун ба дасти инсон воситаеро дод, ки инсон шавад. Чунки бе тамаддун ӯ аз ҳолати ҳайвонӣ, аз ваҳшоният берун шуда наметавонад. Инсон тавассути берун шудан аз ҳолати ҳайвонӣ, барқарор кардани тартиботи ҳаёт ва рафтори инсонӣ ба инсон табдил ёфт.²

Аз ин рӯ, ба андешаи И. Кант, арзиши тамаддун дар он ифода меёбад, ки ба инсон омӯхт, то вобаста ба хоҳиш, талабот ва нияташ муносибат кунад ва ба эҳтироми якдигар расад. Ба ҷуз ин, тамаддуни инсонӣ қонуни дигар - қонуни мустаҳкам ва инкишоф додани одамиятро ба вучуд овард, ки он аз идеяҳои муҳими китоби «Танқиди хиради холис»-и Иммануэл Кант ба ҳисоб меравад.

Масъалаи асосии фалсафаи Кант ин масъалаи инсон, гуманизм, дӯст доштани инсон, мушаввашӣ ба тақдири ӯ, кӯшиши инсорвор иҷро

---

¹ Чижов П.Г. Дух гуманизма в философии И.Канта // Общечеловеческое и национальное в философии. / Кантовские чтения в КРСУ (22 апреля 2004 г.); II международная научно-практическая конференция КРСУ (27-28 мая 2004 г.). Материалы выступлений / Под общ.ред. И.И. Ивановой Бишкек : 2004. С.92-95.

² <https://studfile.net/preview/6430798/page:4/>

кардани амал ба ҳисоб меравад. Аммо барои Кант мароқ зоҳир карданро ба инсон маҳз Ж.Ж. Руссо бедор кард.

Таълимоти Ж.Ж. Руссо ба фалсафаи инсон бахшида шудааст, вале ақидаҳои ӯ системанок намебошанд. Фалсафаи Кант универсалӣ ва системанок мебошад. Муносибати Руссо ва Кант ба таърих антропология мебошад: таърихро фардҳои алоҳида, гурӯҳи одамон ва ҳама насли инсонӣ ба ҳаракат мебарорад. Рафти таърихро ҳамоҳангӣ ва баҳамтаъсирии ду омил: табиӣ ва фарҳангӣ, ки чузъҳои ҷудоинопазири моҳияти инсон мебошанд, муайян мекунад. Руссо ва Кант ба таври гуногун мазмуни онҳоро тавсиф мекунанд ва маълум мегардад, ки онҳо усулан аз ҳамдигар фарқ доранд.

Фалсафи Ж.Ж. Руссо ба ташаккули афкори интиқодии И. Кант таъсири бузурге расонида аст. Донишманди фаронсавии қарни бистум Делбос дар ин маврид мегӯяд: «Жан Жак Руссо дар бедор кардани И. Кант бештар аз Д. Юм даҳолат доштааст».¹

Худи И. Кант ин далелро чунин тасдиқ мекунад: «Жан Жак Руссо маро ба сироти мустақим хидоят намуд. Ман кунҷковии худро сарфи мутолиа дар илмҳои сирфан назарӣ намуда будам. Ӯ ба ман ёд дод, ки бояд манзури ҳар таълиф фалсафӣ нишон додани ҳуқуқи башар ва истирдоди² он бошад. Лекин агар нахуст И. Кант фирефтаи таълифоти аввалияи Жан Жак Руссо шуда аст, баъдҳо мундариҷоти «Қарордоди иҷтимоӣ» дар фикри ӯ таъсир бодавомтаре доштааст. Ин мундариҷот пояи бисёре аз фарзияҳои ахлоқӣ ва сиёсии ӯро ташкил медиҳанд. Тасаввур мекунам ҳеҷ кас бештар аз ӯ маънои қарордоди иҷтимоиро нафаҳмида ва ҳеҷ кас беш аз ӯ арзиши воқеии назарияти сиёсии Руссо дарк накардааст, қайд мекунад муҳаққиқи Эронӣ Фуломхусайн Зиракзода.³

---

¹ Ҳамин асар. – С. 30.

² Истирдод – чизи додари боз хоستان; талаби пас додани чизеро кардан.

³ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Фуломхусайн Зиракзода. - Техрон, 1341. - С. 31.

Агарчи афкори Фихте назар ба Кант камтар маъруф аст, вале шояд таъсири он ба сиёсати Олмон мустақимтар ва маҳсустар бошад. Ӯ низ сарехан худро низ аз пайравони «қарордоди иҷтимоӣ» медонад ва натиҷаҳои, ки аз он мегирад аз нуқтаи назари демократӣ ба андозае ифротӣ аст, ки шояд Руссо ҳам зинда буд, онро намепазируфт. Фихте дар муқаддимаи китоби «Таҳқиқот барои тасхеҳи қазовати мардум дар бораи инқилоби Фаронса» ба муҳолифин мегӯяд, ки эй касоне, ки мебинед таҳаюлотӣ Руссо амалӣ мешавад ва маъхазҳои ӯро ҳилоф медонед, таъсири Руссо фақат ин аст, ки бо шумо зиёд мудоро кардааст. Фихте аз фарзияҳои «қарордоди иҷтимоӣ» бениҳоят зиёд тарафдорӣ мекунад ва бо афроди миллат ҳақ медиҳад, тамоми қарордодҳои, ки қаблан бастаанд, рад намоянд ва ҳатто аз ҷомеаи худ ҷудо шуда, давлати ҷудогонае ташкил диҳанд.¹

В.И. Гере аввалин мутахассисе аст, ки концепсия ва идеяҳои Руссо ро мавриди омӯзиш қарор дод. Аз назари В.И. Гере мафҳуми марказии концепсияи мустақилияти халқи маорифпарвар ибораи «иродаи умумӣ» мебошад. Аммо «иродаи умумӣ» мафҳуми ихтилофнок буда, зиддияти асосӣ дар мафҳуми иродаи умумӣ - ин ихтилоф байни эстатизм ва анархизм мебошад.² Иродаи халқ аз диди Руссо, чи тавре Гере қайд мекунад, ин иродаи табақаи поёнии аҳолии, кӯшиши татбиқи он дар ҳаёт дар солҳои инқилоби Фаронса, ки натиҷаҳои манфӣ зишт, мусоидат кард. Барои Гере таҷассумкунандаи иродаи халқ подшоҳ мебошад.

Инчунин, дар тафовут аз дигар намояндагони тарбияи озод М. Монтессори дар таълифоти худ оид ба фалсафаи кӯдакӣ мароқ зоҳир кардааст. Ӯ қайд мекунад, ки ба кӯдакон омӯзонидани асрори табиат муҳим аст. Кӯдакон дигаранд – онҳое нестанд, ки қалонсолон нисбатан фикр мекунанд. Ба онҳо бояд фазои озод, фаъолияти озодро созгор намоем. Зеро бузургсолон табиати дигар доранд. Онҳо ақлонӣ ва

---

¹ Жан Жак Руссо. Қарордоди иҷтимоӣ. Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. - Техрон, - С.31.

² Герье В. И. Понятие о народе у Руссо // Русская мысль. 1882. - № 6. - С. 350-353.

бомақсадона масъалаҳоро ҳал мекунанд. Муҳитро барои ҳаётгузаронии худ мутобиқ менамоянд. Аммо кӯдакон дар муҳити созгоркардаи бузургсолон зиндагӣ мекунанд ва қувваи идроки онҳо ташаккулёфта намебошад.¹

М. Монтессори идеяҳои Ж.Ж. Руссо ро такмил дода, барои худинкишофдиҳии озоди шахсият пешниҳод мекунад, ки ба кӯдакон зӯрӣ кардан ҷоиз нест. Онҳоро дар рӯҳияи рушди қобилият, озодии интиҳоб, ва интиҳоби шуғл тарбия бояд намуд.

Омӯзиши ғояҳои Ж.Ж. Руссо дар Россия аз солҳои 80-уми асри XIX шуруъ шуданд. Аз ин рӯ, таъсири онҳо дар ташаккули афкори мутафаккирони давраи то Шӯравӣ, Шӯравӣ ва пасошӯравии Россия бузург аст.² Хусусан, идеяҳои ӯ дар бораи тарбияи озод, мустақилияти халқ таъсири муайяне ба рушди афкори педагогии мутафаккирони рус гузоштааст. Аммо концепсияи мустақилияти халқи маорифпарвар ихтилофнок мебошад. Аз як тараф, Руссо аз манфиатҳои шахсӣ канора ҷуста, озодии ӯро талаб мекунад. Аз тарафи дигар, барои Руссо фазилати шахрванд метавонад танҳо тахти фишори ҳисси табиӣ ба вучуд ояд. Бинобар ин, ӯ иҷрои шароити зеринро талаб мекунад: «Пурра бегонашавии инсон аз аъзогии ассотсиатсияҳо бо ҳамаи ҳуқуқҳои он ба манфиати умумӣ».³

Руссо «иродаи умумӣ», ки воқеан манфиатҳои халқро ифода мекунад ва «иродаи ҳама», ки ба манфиатҳои тӯдаи алоҳида дахл дорад, фарқ мекунад. Асоси қонунро иродаи умумии халқ ташкил медиҳад.

Масъалаи иродаи халқро ба таври муфассал дар қорҳои худ намояндаи дигари афкори консервативӣ Л.А. Тихомиров баррасӣ

---

¹ Монтессори М. Дом ребенка: метод научной педагогики. – М.: Астрель: АСТ, 2006.- С. 14.

² Златополский А.А. Восприятие идей Ж.Ж. Руссо в советской и постсоветской России в свете традиций русской общественной мысли конца XIX - начала XX века // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – 2015, №4. – С.345.

³ Руссо Ж.Ж. Трактаты / Подг. В. С. Алексеев-Попов, Ю.М. Лотман, Н.А. Полторацкий и А.Д. Хаютин; коммент. В.С. Алексеева-Попова и Л.В. Борщевского.- М.: Наука, 1969. - С.161.

кардааст. Ба ақидаи $\bar{y}$, он чи ки иродаи халқ номида мешавад, танҳо иродаи ҳама мебошад, хохиши тӯдаи одамонро ифода мекунад, ки наметавонад ақидаи устувор ва такмилёфта бошад. Инчунин, ба андешаи Ж.Ж. Руссо, дар бораи он ки мустақилият тақсимнопазир аст, ҳукмронии мутлақ ҳокимияти болоӣ аст, мувофиқ мебошад.¹

А.С. Алексеев бошад, бори аввал қайдаҳои хомакии асари «Шартномаи чамбиятӣ»-ро ба нашр расонид. Агар файласуфони рус В.А. Кожевников, ва Н. Котляревский агар ақидаҳои фалсафии морифпарварро пажӯҳиш карда бошанд, андешаҳои $\bar{y}$ дар бораи дин аз тарафи муҳаққиқон С. Котляревский ва А.Г. Пулфиус мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. М.Н. Розанов Руссо ҳамчун нависанда муаррифӣ карда, Н. Бахтин бошад, таваҷҷуҳи хоса ба таҳқиқи ақидаҳои педагогии маорифпарвар додааст. Дар тадқиқотҳои Г.В. Плеханов Руссо ҳамчун пешгузаштагони фаҳмиши материалистии таърих муаррифӣ мегардад.

Л.Н. Толстой принципҳои педагогикаро қорқард карда, дар партави идеяҳои Ж.Ж. Руссо озодии кӯдакро принципи нав эътироф менамояд. Дар ин замина қайд мекунад, ки таҳсилот ин талаботи ҳамаи инсонҳо аст, яъне таҳсилот метавонад танҳо дар шакли қонунӣ кардани талабот ба роҳ монда шавад. Он бояд маҷбурӣ сурат нагирад. Дар робита бо ин менависад, ки мактабҳои муосир на танҳо ба хотири он таъсис ёфтаанд, ки барои хонанда мутобиқ бошанд, балки ба хотири он аст, ки ба омӯзгорон мусоид бошад, то таълим диҳанд. Мактаб барои кӯдакон бояд сохта шавад ва ба онҳо ҷиҳати рушди озодӣ кӯмак расонад.

Озодии таҳсилот ва тарбия барои Л.Н. Толстой ин принципи ғносеологӣ ва ахлоқӣ аст, ки аз дохили фаъолияти маърифатӣ паدید омада, дар амалияи таълим татбиқ карда мешавад ва муносибати гуманистиро нисбат ба хонанда талаб мекунад. Маърифат метавонад танҳо озод бошад. Бе ин унсурҳои педагогикаи анъанавӣ: фаъолнокӣ, худфаъолиятӣ, давомнокӣ, низомнокӣ мазмун ва моҳияти худро гум

---

¹ Тихомиров Л.А. Единоличная власть как принцип государственного строения. -М.: Университетская типография, 1897. - С.26.

мекунанд. Донишҳои чамбастиро наметавон ба осони интиқол дод, вобаста ба хоши ба дӯши хонанда бор намуд. Хонанда бояд нерӯи худро истифода барад, фаъолияти мустақилона ва маърифатии худро нишон диҳад ва иродаи озоди худро роҳбарӣ намояд.

Ақидаҳои Л.Н. Толстой на танҳо барои рушди афкори педагогии рус, балки ташаккули ақидаҳои намояндагони тарбияи озод нақши худро гузоштанд. Хусусан, табиб, психолог ва файласуф М. Монтессори (1870-1952) яке аз намояндагони машҳури тарбияи озод ба таълифоти Ж.Ж. Руссо ва Л.Н. Толстой тавачҷуҳ зоҳир кардааст. Фаъолияти озоди кӯдак моҳияти концепсияи М. Монтессориро ташкил дода, барои ӯ озодӣ ин аз як тараф, озодии биологӣ (афзоиши озодӣ, рушди кӯдак), аз тарафи дигар, озодии интиҳоб мебошад. Дар ҳолати аввал кӯдак ҳамчун мавҷуде аст, ки рӯҳ ва ҷисми ӯ тавассути набзи дохилӣ ташаккул меёбад. Озодии интиҳоб, ба андешаи ӯ, эътимоднокиро вусъат медиҳад.

Ҳамин тавр, агар таълимоти мутафаккирони мобаъди Руссоро варақгардон намоем, таъсири ақидаҳои маорифпарварро дар ҳар самт, хоҳ сиёсат, хоҳ тарбияи кӯдак ва хоҳ ахлоқ ва ғайра пайдо карда метавонем. Вале Аҳмади Дониш ҳам, ки маорифпарвар буда, андешаҳои дар бисёр маврид ба андешаҳои Руссо созгоранд, ҳаргиз таҳти таъсири Руссо қарор нагирифта буд. Зеро осори Руссо дар замони Дониш ҳанӯз ба забони тоҷикӣ ё форсӣ тарҷума нашуда буданд. Дониш русию фаронсавиро намедонист, ки аз он истифода намояд. Вале новобаста аз ин, шароити иҷтимоии Аморати Бухоро ва равандҳои маорифпарварии дар Россия амалкунанда ба ташаккулу тақомули афкори Дониш ончунон таъсир расонидаанд, ки вай дар бештари маврид роҳи ҳалли масъалаҳоро ба мисли Руссо пешниҳод намуда, ба рушди афкори маорифпарваронаи мардумони Осиёи Миёнаи давраи амирӣ таъсир расонидааст.

Агар Аҳмади Дониш дар асари «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» вазъи сиёсии аморати Бухоро ва усули идоракунии амирони манғитияро ошкоро ва рӯйирост мавриди танқид

қарор дода, ислохоти тамоми сохторҳои ҷомеаро талаб карда бошад, дар рисолаи сиёсӣ, ё худ «Рисола дар назми тамаддун ва таовун», фаслҳои алоҳидаи асари арзишманди «Наводир-ул-вақоъ» тавсияву пешниҳодҳои худро ба амирон ва амалдорони дарбор оид ба сифатҳои сарвари сиёсӣ, тарзи идора кардани давлат, тартиби ҷо ба ҷо кардани амалдорони дарбор, таъсиси парлумон ва тавассути машварат ҳаллу фасл кардани масъалаҳои марбут ба рушди ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии кишвар, масъалаҳои марбут ба рушди илму маориф, таъсиси артиш ҷиҳати ҳимоя кардани амнияти суботи ҷомеа ва ғайраро пешниҳод мекунад, то ин ки амир ва амалдорони дарбор ҳангоми иҷрои вазифаҳои ба уҳдадошта аз онҳо ақлона истифода бурда, Аморати Бухороро ба як давлати пешрафта табдил диҳанд. Аммо идеяҳои оқилонаро созандаи ӯ аз тарафи амиру амалдорон мавриди истифода қарор нагирифтанд ва ҷомеаи амирӣ ба як кишвари ақибмонда ва дур аз тамаддуни башарӣ табдил ёфт. Дар ин маврид маорифпарвар дар анҷоми асари пурарзиши худ «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития» хулосаи худро ҷамъбаст намуда, қайд мекунад, ки «Дар оянда касоне, ки зиндаанд, хоҳанд дид, ки ҳар чи давлату моле дар ҳазонаи омира бад-ин гуна зулму заҷр ҷамъ гардидааст, тӯшаи қуффуру ғанимати фучҷор гардида, саркардагони охир сари худхоро ба дор хоҳанд супорид ва амиронро волиён ҳамчунон бенасиб ба хусрони абадӣ гирифта хоҳанд шуд...».¹

Ё аз амалӣ нагардидани тавсияву пешниҳодҳои худ аз ҷониби амиронро амалдорони идораи давлатии аморати манғития изҳори норозигӣ карда, зикр мекунад, ки «Ҳайф, афсӯс, ки дар ин аср гӯши шунаванда ва дидаи нигаранда нест. Ҷуз ин ки ҳар чи маълуми хеш

---

¹ Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - Душанбе, 1992. - 98с. - С.96.

гардад, ба саҳифа нақш кардану худ хондан ва худ гиристан, дигар илоче надорад...».¹

Ҳарчанд ақидаҳои пешқадамона ва тавсияҳои созандаи Аҳмади Дониш чихати рушд ва тараққи Аморати Бухоро аз ҷониби маъмурини идораи сиёсӣ пазироӣ наёфтанд ва дар амалияи давлатдорӣ мавриди татбиқ қарор нагирифтанд, вале тавсияҳои ӯ аз ҷониби аҳли илму фарҳанг, афроди рӯшанфикри ҷомеа дастгирии худро пайдо карданд, ки дар натиҷа мактаби фикрии маорифпарварӣ дар Осиеи Миёна доманаи худро васеъ карда, аҳли рӯшанбинии кишварро сарчамъ гардонид. Бахусус, андешаҳои маорифпарваронаи ӯ дастгирии ҳамачонибаро аз тарафи ҳамасрон ва ҳамназарони маорифпарвар Возеҳ, А. Савдо, Ш. Шохин, Ҳайрат, С.А. Сиддиқӣ (Аҷзӣ), Т. Асирӣ, С. Айнӣ, А. Мунзим ва ғайра пайдо карданд.

Возеҳ ҳаммаслаки Аҳмади Дониш буда, дониши ибтидоиро аз мадраса гирифтааст. Аммо берун аз барномаи таълимии мадраса мустақилона ба омӯзиши илмҳои замонавӣ: тибб, нучум, ҳандаса ва таърих машғул шуда, инчунин таъби фитрии шоирӣ низ дошт. Яъне, дар тафовут аз Аҳмади Дониш вазъи ногувори зиндагӣ, муносибати дурушту дағалонаи амалдоронро нисбат ба раият, тарзи ноодилона ҷо ба ҷо гузоштани маъмурино бар маснадҳои давлатӣ, тавсияву пешниҳодҳои худро оид ба баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагӣ ва тараққи кишвар тавассути шеър баён мекард. Ӯ дар байни аҳли рӯшанфикри Бухорои амирӣ ҳамчун шоири соҳибсалиқа шуҳрат ёфта, овозааш то ба амир Музаффар мерасад. Амир ӯро ба дарбор кашида, ба хидмати худ мегузорад. Вале низоми идоракунӣ, хирсу тамаъҷӯии рӯҳониёну амалдорони дарбор ба ӯ имконият намедод, ки ӯ чун Аҳмади Дониш ақидаҳои худро оид ба беҳтар кардани усули идоракунӣ ва рушду нумӯи кишвар ба амир пешниҳод кунад. Аз ин вазъи ногувор изҳори нигаронӣ карда, муҳити дарборро ба зиндон ва сабаби ба хидмати дарбор

---

¹ Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салатанати хонадони манғития... - С.97.

афтоданаширо дар истеъдоди фитрии шоирӣ ва фазлу камоли худ медонад. Масалан:

Чу Юсуф ба зиндонам аз бегуноҳӣ,
Гуноҳам ҳамин, хусни афзол дорам.¹

Тартибу низом ва муносибатҳои мавҷуда ӯро маҷбур месозанд, ки тарки дарбор кунад ва берун аз он ҳаёти осудаҳолона гузаронад, вале мудом мавриди шиканчаву азияти амалдорон қарор мегирад. Танҳо баъди ғавти амир Музаффар бо дастгирии дӯстон барояш имконият даст медиҳад, ки Бухороро низ тарк карда, ба кишвари Ҳичоз равад. Тайи сафар аз шаҳрҳои Марв, Боку, Тифлис, Батумӣ, Истамбул, Кӯфа, Бағдод ва ғайра دیدан карда, аз наздик ба ҳунари шаҳрсозӣ, пешравиҳои илмиву техникӣ, дастовардҳои фарҳангӣ шинос мешавад. Дар натиҷа, ӯ чун Аҳмади Дониш баъди бозгашт ва Ватан ворид кардани ислоҳоти ҷиддиро дар сохтори сиёсии аморат талаб карда, асари «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ва ё «Ғариб-ул-хабар фи-аҷоиб-ис-сафар»-и худро таълиф мекунад. Дар асари мазкур ба мисли «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш муаллиф таассуроти худро оид ба бозёфтҳои моддию маънавии шаҳрҳои сафаркарда тасвир карда, сабаби расидан ба муваффақиятро дар низоми одилонаи идоракунӣ, дуруст ҷо ба ҷо гузори мутахассисон ба соҳаҳои фаъолият, риояи баробарии иҷтимоӣ ва ба меҳнати самарабахш сафарбар кардани раият мебинад. Дар муқоиса бо ин кишварҳо қайд мекунад, ки дар Бухоро низ обу замин ва боигариҳои табиӣ фаровонанд. Оқилона истифода бурдан ва коркард кардани онҳо боиси тараққӣ додани кишвар ва бехтар намудани сатҳи некӯахлоқии мардум мегардад. Мутаассифона, самарабахш истифода набурдани нерӯи зеҳнӣ Бухороро ба кишвари ақибмонда табдил додааст.

Возеҳ дар тӯли сафарҳои худ ба соҳаи кишоварзӣ, боғу тоқпарварӣ ва усулҳои обёрии замин, ки аз масъалаҳои барномаи ислоҳоти иҷтимоӣ-иқтисодии Аҳмади Дониш буданд, бештар тавачҷуҳ зоҳир менамояд.

---

¹ Неъматзода Н. Дар бораи Возеҳ ва асари ӯ «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик». – Сталинобод, 1957. - 50с. - С.10.

Дар ин маврид менависад, ки дар кишваре, ки обҳои ҷорӣ ва чашмаҳо фаровонанд шаҳрҳо обод ва раият осудаҳолона зиндагӣ доранд. Зироату меваҳо низ фаровон ва мардум бо ҳама намуди эҳтиёҷоти ниёзи аввал таъминанд. Масалан, оид ба шаҳри Тифлис ки, Тифлис чашмаву оби фаровон дорад. Бинобар ин, ба як шаҳри бисёр ҳам зебо ва пур аз дарахту боғот табдилёфтааст. Фараҳбахш ва ҳавояш тоза. Яъне «... шаҳри Тифлис... дар ҳубии мазорей ва боғот ... мустағнӣ аз таъриф ва мавқуф ба дидан аст».¹

Ё худ санъати истифодабарии об ва усулҳои обёрикунии шаҳри Истамбул барои Возеҳ ҷаҳони навро боз мекунад. Дар ин маврид маорифпарвар менависад: «... Истамбул шаҳрест азим ва васеъ... ва денгизи мазкур ба васоити он мегузарад ва оби он шӯр аст, ки ҳаргиз имкони хӯрдан надорад, аммо оби нӯшокии эшон дар даҳ фарсахи шаҳр оварда, аз зери замин ҷӯйҳо канда, обро дар онҳо ҷорӣ намудаанд ва аз он ҷӯйҳо дар кӯча ва бозорҳо милҳо ва даҳанаи шерҳо вазъ кардаанд, ки мардум аз онҳо об гирифта, дар вачҳи маишати худ сарф менамоянд ва аз оби борон ҳам ҳавзанборҳо мураттаб сохтаанд, ки дар вақти ҳоҷат аз онҳо истифода мебаранд».²

Пештар аз Возеҳ Аҳмади Дониш баррасии ин масъаларо дар низоми шаҳрсозӣ, таъмини мардум бо оби нӯшокӣ ва рушди кишоварзию боғу тоқпарварӣ дар аморати Бухоро муҳим шуморида, барои намуна як мусоҳибаи расули Ҷиндро мисол оварда, зикр дошта буд, ки «Бухоро фи нафсиҳӣ баҳру чашма дорад? - Гуфтанд: «На». - Гуфт: «Пас оби он аз кучост?». - Гуфтанд: «Аз Самарқанд». - Гуфт: «Самарқанд аз кист?». - Гуфтанд: «Аз мо». - Гуфт: «Фаразан, Самарқанд аз шумо набошад». - Гуфтанд: «Ин маънӣ мутасаввир нест, ки Самарқанду Бухоро гӯи як шаҳранд. Ҳуҷифато маъан ва ҳуқирато маъан. Ва ин ду шаҳр аз ҳамдигар мунфақ нестанд». - Гуфт: «Агар ин чунин аст, дуруст аст. Ва

---

¹ Неъматзода Н. Дар бораи Возеҳ ва асари ӯ «Савонеҳ-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик». - С.19.

² Ҳамин асар ... - С.21.

илло ин шаҳр дар канори Омуя боист ё аз Омуя об бояд кашид, то ки иморату зироатро эътимоде бошад».¹

Бо овардани ин мисол Аҳмади Дониш на танҳо ба Бухоро тавассути кандани канал аз рӯдхонаи Омуя овардани обро муҳим мешуморад, балки назди амиру амалдорони дарбор зиракӣ, доноӣ ва хушёрӣ як расули Ҳиндро нишон медиҳад, ки обро барои бунёди шаҳр ва ободии он сарчашмаи асосӣ меҳисобад.

Возеҳ низ пешниҳоди Аҳмади Донишро оид ба кандани канал ва ба Бухоро овардани оби ҷорӣ саривақтӣ шуморида, татбиқи онро бори дигар назди амирон мегузорад, аммо суде ба бор наовард.

Ба ғайр аз ҳалли масъалаи об коркард ва самаранок истифода бурдани боигариҳои табиӣ ва захираҳои зеризаминӣ дар таълимоти Аҳмади Дониш аз масъалаҳои муҳими рушди ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ба ҳисоб мерафтанд. Возеҳ низ ба ин масъала тавачҷуҳ карда, коркард ва истифодаи боигариҳои табиӣ ва захираҳои зеризаминиро дар аморати Бухоро омили муҳими тараққи кишвар ва рушди устувори ҳаёти иқтисодӣ мешуморад.

Дигар масъалае, ки Возеҳ таҳти таъсири Аҳмади Дониш амалишавии онро дар низоми идоракунии аморати Бухоро мавриди ташвиқ қарор дод, ин ворид кардани тағйирот дар низоми таълиму тарбия ба ҳисоб мерафт. Бинобар ин, вобаста ба пешрафти тамаддуни башарӣ пешниҳод мекунад, ки дар мактабу мадрасаҳои Бухоро дар баробари илмҳои динӣ омӯзиши фанҳои характери дунявидошта: нучум, физика, ҷуғрофия, математика ва ғайра таълим дода шаванд.

Савдо ва Шоҳин низ ҳаммаслакони Аҳмади Дониш ба ҳисоб мерафтанд. Дар ташаккули ҷаҳонбинии онҳо низ ақидаҳои Аҳмади Дониш ва асарҳои арзишманди таълифкардаш таъсири амиқ расониданд. Чунки онҳо низ муборизони роҳи ҳақиқат, таъмини адолат ва баробари иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, ба фарҳанги башарӣ ҳамқадам

---

¹ Аҳмади Дониш. «Наводир-ул-вақоеъ». Кит.2. - С. 132.

будани Бухорои амириро ташвиқ мекарданд. Зеро, ба андешаи онҳо, Бухоро ҳамон вақт ба кишвари тараққикарда мубаддал мегардад, ки мардум тасаввурот дар бораи фарҳанги башарӣ пайдо карда, донишҳои замонавиро азбар намоянд.

Масалан, Шамсиддин Шоҳин агар дар асари «Лайлӣ ва Мачнун»-и худ ҳуқуқу озодии занро дар муҳити ҷомеаи феодалии аморати Бухоро тарғиб менамояд. Дар асари дигари худ «Бадоеъ-ус-саноеъ»¹ оид ба назму тартиби идораи сиёсии аморати Бухоро маълумот дода, камбудии ҷойдоштаро нисбат ба тарзи ҷо ба ҷо гузори кадрҳо, низоми таълиму тарбия, муносибати амалдорон ва маъмурини воҳидҳои сохтори гуногунро дар шаҳру минтақаҳо мавриди интиқод қарор дода, тавсияву пешниҳодҳои худро ҷиҳати рушди кишвар ироа мекорад.

Мирзо Сирочи Ҳаким ва Ҳайрат низ аз намояндагони насли якуми маорифпарварӣ, ҳамназарони Аҳмади Дониш, ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо низ чун Аҳмади Дониш сабаби ақибмонии кишварро дар тартибу низоми идораи давлатии амирӣ, камсаводӣ, бетачрибагӣ ва нафъпарастии амалдорон медиданд. Аз ҷумла Мирзо Сирочи Ҳаким дар асари арзишманди худ «Туҳафи аҳли Бухоро»², ки дар заминаи таассуроти бардоштааш аз сафарҳои тӯлонӣ иншо кардааст, истибод ва зулми амалдорони идораи давлатиро иллати асосии дур аз тамаддуни башарӣ мوندани аморати Бухоро меҳисобад. Барномаи иҷтимоии Ҳайратро интиқоди рӯҳонӣни ҷоҳпараст ташкил дода, барои ба кишвари пешрафта табдил додани Аморати Бухоро таблиғи арзишҳои фарҳанги башарӣ ва шиносоии мардумро бо фарҳанги пешрафтаи рус ташвиқ мекунад, ки аз ҷиҳати ғоявӣ ба андешаҳои Аҳмади Дониш ҳаммонанданд.

Тошхӯча Асирӣ ҳарчанд худро шогирди Аҳмади Дониш намеҳисобад, аммо масъалаҳое, ки дар барномаи иҷтимоӣ-сиёсии ӯ марбут ба танқиди назму тартиби идораи сиёсии аморати Бухоро,

---

¹ Ниг.: Шамсиддин Шоҳин. Бадоеъ-ус-саноеъ//Садои шарқ. – 1998, №7. – С.41- 68.

² Ниг: Мирзо Сирочи Ҳаким. Туҳафи аҳли Бухоро. - Техрон. - 384с.

ташвиқи омӯзиши илмҳои замонавӣ, аз ҷумла забони русӣ, наздик шудан ба фарҳанги пешрафтаи рус, нишон додани роҳи усулҳои рушди кишвар, баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии мардум, тавассути технологияи нав ба роҳ мондани коркарди замин ва кишти анвои тухмӣ, ҷорӣ кардани системаи нави обёрии мазорё, коркарди боигарӣҳои табиӣ ва ғайра мебошанд, бо тавсияҳои Аҳмади Дониш пурра айният доранд.

Саид Аҳмад Сиддиқӣ, маъруф бо таҳаллуси Аҷзӣ аз зумраи он рӯшанфикроне буд, ки ақидаҳои Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори ислохотталабии ӯ нақши бориз гузоштаанд. Андешаҳои Аҷзӣ дар бораи ворид кардани ислохот дар сохтори сиёсии аморати Бухоро, тағйир додани муносибати байни амалдорон ва раият, ба кишвари рушдёрта табдил додани аморати Бухоро, ислоҳи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо ва ворид кардани омӯзиши илмҳои табиӣ-риёзӣ ва дақиқ дар барномаҳои таълимии муассисаҳо, ба роҳ мондани технологияи муосир дар раванди коркарди боигарӣҳои табиӣ ва системаи таъмини об ва ғайра дар асарҳои арзишманди ӯ «Анҷумани арвоҳ», «Мирёти ибрат», «Ганҷинаи ҳикмат», «Нури маърифат» ва «Сӯҳбати фоҷиавор» инъикос шудааст, ки наздикии ғоявӣ бо ақидаҳои маорифпарварона ва ислохотхоҳонаи Аҳмади Дониш доранд.

Дар хусуси таъсири ақидаҳои Дониш ба маорифпарварони минбаъда донишманди тоҷик М. Шакурӣ чунин нигоштааст: «Дар солҳои ҳаштодуми садаи нуздаҳум ақидаҳои маорифпарварии Аҳмад-Маҳдуми Дониш диққати ҳама равшанфикрони пешқадами Бухороро ба сӯи худ кашида буд. Номи Аҳмади Дониш дар маҳфили адабии Садри Зиё эътибори бузург дошт».¹ Дар ҳамин асар донишманди тоҷик идома медиҳад: «Соли 1898 ё 1899 Садри Зиё як нусхаи китоби Аҳмад Маҳдуми Дониш «Наводир-ул-вақоъ»-ро ба даст овард, ки ба қалами муаллиф китобат шуда буд. Садри Зиё рӯнависи пинҳонии онро ба шоири ҷавон

---

¹ Шакурии Бухорой М. Садри Бухоро. – Душанбе, 2005. – С. 13.

ва хушнависи шинохта Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1887-1934), ки аз тарбиятдидагони хонаи худи Садри Зиё буд, супурд. Чун китобат анҷом ёфт, Садри Зиё ба Мунзим, Айнӣ ва Ҳайрат (1878-1902) фармуд, ки нусхаи навро бо дастхатти Аҳмади Дониш муқоисаву муқобала бикунанд. Онҳо дар ҳучрае пинҳон шуда, ин супоришро иҷро карданд. Устод Айнӣ гуфтааст, ки пас аз шинос шудан ба мафохими «Наводир-ул-вақоеъ» ба он се ҷавон «инқилоби фикрӣ» рӯй дод». ¹

Тавре ишора шуд, дар қатори ҳамасрон, шогирдон, инчунин идеяҳои рӯҳияи пешрафта ва инқилобидоштаи Аҳмади Дониш дар ташаккули ҷаҳонбинии маорифпарварони насли дуҷуми тоҷик, аз ҷумла Садриддин Айнӣ ва Абдулқодирхоҷа Мунзим, муассир мебошанд. Зеро чи тавре Садриддин Айнӣ ишора медорад, баъд аз мутолиаи чандинқаратаи асари «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш бароям ошкор гардид, ки чаро муллоҳо Аҳмади Донишро кофир мехонданд. ² Аз навиштаҳои устод Айнӣ ва М. Шакурӣ шароити хатарноки Аморати Бухоро ба хубӣ маълум аст. Агар ягона «Наводир-ул-вақоеъ»-ро, ки бо дасти худи Дониш навишта шудааст, Садри Зиё пайдо карда, пинҳонӣ онро нусха намекард, аз дасти ҳукуматдорони давр комилан несту нобуд мегардид ва ба маорифпарварони минбаъда таъсир намегузошт. Аз осори Дониш аз ҳама бештар «Наводир-ул-вақоеъ» дорои ақидаҳои рушанфикрӣ ва инқилобӣ аст.

Ба маълумоти С. Айнӣ дар ин китоб Аҳмади Дониш ошкоро рӯҳониёни мутаассиб, чеҳраҳои манфури амалдорони давлатӣ, барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо, усулҳои таълим ва ғайраро мавриди танқид қарор додадааст. Бинобар ин, рӯҳониён тавсияҳои ҷаҳоншиносӣ қабул надошта, ӯро бедин меҳисобанд. Умуман, баъди мутолиаи ин аср назари С. Айнӣ ба кулӣ нисбати Аҳмади Дониш дигар мешавад ва таҳаввулоти ҷиддӣ дар муҳокимарониҳои ӯ ба вуқӯъ меояд. Аз ин рӯ, дар заминаи андешаҳои устои худ нисбати таассубу хурофоти рӯҳониён,

¹ Шакурии Бухороӣ М. Садри Бухоро. – Душанбе, 2005. – С. 13.

² Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. - Душанбе, 1987. - С.22.

зимоми давлатдории амирони манғития нафрат пайдо карда, худро ҳамчун муборизи роҳи ҳақиқат, ҳимоягари мардум ва начотбахши мардуми тоҷик муаррифӣ мекунад.

Азбаски масъалаи мазкур таҳқиқоти алоҳидаро талаб мекунад, бинобар ин дар ин ҷо дар ҷамъбасти зерфасли мазкур ироа медорем, ки идеяҳои Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш хусусияти созанда, пешрафта ва рӯҳияи инқилобӣ доштанд. Аз ин рӯ, аз як тараф, онҳо барои насли баъдина ҳамчун манбаи ташаккули афкор хизмат намуданд. Аз тарафи дигар, насли баъдӣ зимни таҳқиқ ва ташвиқи идеяҳои мутафаккирон саҳми худро дар муаррифии осори арзишманди ин нобиғаҳо гузоштанд, ки номашон асрҳо зинда боқӣ мемонад.

Таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо то ба дараҷае муассир будааст, ки асосгузори позитивизм О. Конт таъсиру шуҳрати «Қарордоди иҷтимоӣ»-и ӯро бештар аз Инчиљу Қуръон медонад. Таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо на фақат дар Фаронса, балки дар Олмон ва дигар кишварҳо низ таъсиргузор аст. Файласуфони бузурге чун Канту Фихте таҳти таъсири шадиди ақидаҳои Ж.Ж. Руссо қарор гирифтаанд. Таҳқиқи осори Ж.Ж. Руссо дар Россия аз охири асри XIX шуруъ шуда, донишмандони зиёде, аз ҷумла Л. Толстой, аз андешаҳои вай баҳра бурдаанд.

Таъсири андешаҳои Дониш ба тамоми маорифпарварону ҷадидони Осиёи Миёна аз ҷумла, Возеҳ, Савдо, Шоҳин, Ҳайрат, Сиддиқӣ (Аҷзӣ), Асирӣ, Айнӣ, Мунзим ва дигарон ба ғоят калон аст. Онҳо роҳи Донишро идома дода, андешаҳои ӯро инкишоф доданд ва, барои расидан ба саодати зиндагӣ, бародарию баробарӣ, адлу инсоф, раҳо шудан аз зулму истибдоди асримиёнагӣ муборизаҳои беамон бурдаанд.

Яке аз ақидаҳои Ж.Ж. Руссо, ки ба шиори мардумӣ табдил ёфта, ба Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонд ин «ҳокимияти миллӣ, озодӣ ва баробарӣ» буд. Тавре мебинем, дар навиштаҳои Дониш низ чунин маъно дар самти озодию баробарӣ ба назар мерасад ва як навъ умумиятеро миёни ин ду донишманд ба бор меорад, вале «ҳокимияти миллӣ» дар таълимоти Дониш во намехӯрад. Сабаб дар он аст, ки дар

асри XVIII аллакай дар кишварҳои Аврупо мафҳумҳои чун «миллат» ва «худшиносии миллӣ» роиҷ гардида буданд, вале дар кишварҳои Осиёи Миёна ханӯз «миллат» гуфта гурӯҳи одамонро дар назар доштанд, ки аз ақоиди мушаххаси диние пайравӣ менамуданд. Касе тоҷик будани худро ҳамчун миллат намендонист, ҳатто ҳуди Дониш. Ин нуқтаро баъдан дигар ҷадидон ҳангоми «табартақсим»-и Осиёи Миёна дарк карданд, ки дер шуда буд.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия

Дар таърихи афкори фалсафию фарҳангии ҷомеаи инсонӣ аз оғози асри XVII то охири асри XIX-ро марҳилаи рушди маорифпарварӣ муаррифӣ менамоянд. Сабабҳои асосии пайдоиши ин ҷараёни сиёсӣ-иҷтимоӣ фарҳангию фалсафӣ ва адабию нобаробарӣҳои иҷтимоӣ, истибдод, зулму ситам ва беадолатӣ ташкил медиҳад, ки ба муқобили тартиби идорӣ ҷомеаи феодалӣ баромад намуда, аз ҳуқуқи озодиҳои инсон пуштибонӣ менамуд.

Аз ин рӯ, мавзӯи меҳварии таълимоти маорифпарваронро масъалаи гуманизм, шинохти инсон, ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ташкил медиҳад. Маорифпарварон дар асоси омӯзиш ва таҳқиқи осори гаронбаҳои гузаштагон, ба кишварҳои пешрафта сафар кардан назди худ мақсад гузоштанд, ки иллати асосии ривоҷи нобаробарӣҳо, поймолгардӣ ҳуқуқи озодиҳои инсонро пайдо карда, тавсияву пешниҳодҳои ҳудуди ҳақиқати ислоҳ ва бартараф кардани ин мушкилот назди зиммдорони идорӣ давлатӣ манзурдоранд, то инсон аз рисолати ҳастии худ барои рушд ва тараққиӣ ҷомеа ва ба даст овардани ҳуқуқи озодиҳои худ шараф гардад.

Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш аз зумраи он маорифпарвароне мебошанд, ки ҳаёти ҳудуди барои дифоъ аз ҳуқуқи озодиҳо ва шинохти инсон, таъмини баробарӣ ва пайдорӣ адолат, бунёди як ҷомеаи рушдкарда бахшида, асарҳои арзишманде ба мерос мондаанд.

Ниҳоят, хулосаву тавсияҳои ҳудуди оид ба натиҷаҳои асосии илмии кори диссертатсионӣ ба таври зайл арзёбӣ мекорем:

1) Чи дар Аврупо, аз ҷумла Фаронса ва чи дар Осиёи Миёна маорифпарварӣ алайҳи муносибатҳои феодалӣ ва бартараф кардани беадолативу нобаробарӣҳои ҷамъиятӣ пайдо шуда, характери зиддифеодалӣ дошт. Аммо дар тафовут аз Фаронса дар Осиёи Миёна низомии идоракунӣ мустақилкавӣ низ заминаи дигаре барои рушди

афкори маорифпарварӣ гардидааст, ки дар натиҷа характери зиддимустамликавӣ низ касб кард [2 - М].

2) Дар Фаронса марҳилаҳои рушди маорифпарварӣ ба се давра тақсим карда мешавад. Аммо дар Осиёи Миёна марҳилаҳои рушди маорифпарвариро ба ду давра ҷудо мекунанд. Ҳам дар Фаронса ва ҳам дар Осиёи Миёна идеали асосии маорифпарваронро тарғиби илму маориф, таъя кардан ба қувваи эътимодбахши ақл, ислоҳи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо ва ғ. ташкил медиҳанд. Ин идеали маорифпарварони Фаронса дар тағйир додани сохти идораи давлатӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, пайдоиши ҷунбишҳои озодиҳоию ислохталабӣ рисолати таърихии худро иҷро кард, вале дар Осиёи Миёна маорифпарварон натавонистанд рисолати худро дар назди ҷомеа иҷро кунанд.

3) Маорифпарварони тоҷик ба муқобили дин баромад накардаанд. Динро ба сифати як манбаи ташаккулдиҳандаи маънавиёти инсон, ҳамчун маҷмӯи донишҳо меҳисобанд. Аммо амалу кирдори руҳониёни муттассиб, хурофоту таассуби динӣ масъалаи меҳварӣ ва интиқодии таълимоти онҳоро ташкил меод.

4) Жан Жак Руссо тарбияи асосиро ҷиҳати ба камол расидан аз падар ва баъдан амакаш гирифтааст. Зеро модараш ҳанӯз аз давраи тифлии Руссо оламро падруд гуфта буд. Дар таълиму тарбия ва ба камолрасии Аҳмади Дониш ҳам падар ва ҳам модар нақши муассир гузоштаанд. Ҳамзамон, давраи зиндагии ҳар ду маорифпарвар дар давраи авҷи муносибатҳои феодалӣ сипарӣ шудааст. Бинобар ин, ҳанӯз аз давраи наврасӣ дар тинати онҳо нисбати тартиби идораи давлатӣ, муносибатҳои амалдорони дарбор ба мардум, риоя нагаштани адолат ва авҷ гирифтани нобаробариҳои иҷтимоӣ оташи нафрат пайдо шуда буд.

5) Аҳмади Дониш роҳи раҳой аз истибдод ва зулм, нодонӣ ва бенизомиро дар роҳандозӣ кардани ҳукумати ба истилоҳ “конститутсионӣ” меид. Аммо Жан Жак Руссо омили асосии хушбахтӣ ва пешрафтро иродаи умумии мардум мешуморад. Андешаву

пешниходҳои ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идораи сиёсии чома ба ҳам монандӣ дошта, барои ба вучуд омадани чунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хизмат кардаанд. Аз ҷумла ба вуқӯъ омадани Инқилоби бузург дар Фаронса ва чунбишҳои оммавӣ дар Осиеи Миёна аз идеяҳои ин маорифпарварон маншаъ гирифтааст [4 - М].

б) Ақидаҳои маорифпарварона-ислохотхоҳонаи Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш худ ба худ ташаккул наёфта, дорои сарчашмаҳои идеявӣ мебошанд. Агар барои ташаккули ақидаҳои пешқадамонаи Аҳмади Дониш андешаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ-сиёсии классикон, китоби Куръон, ҳадисҳо, вазъи иҷтимоӣ-сиёсии замони зиндагии маорифпарвар, таассуроти сафарҳо аз Россияи подшоҳӣ ва осори гуногуни дар мамолики хориҷи аморати Бухоро ба нашррасида нақши бориз гузошта бошанд, пас дар ташаккули афкори Жан Жак Руссо ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Гуго Гротсий, Томас Гоббс, Чон Локк, Ш.У. Монтескё, вазъи сиёсӣ-иҷтимоии замони зиндагии мутафаккир, натиҷаи сафарҳои ӯ ба мамолики Аврупо таъсири амиқ гузоштанд. Аз ин нуктаи назар, агар ин ҷо сарчашмаҳои идеявӣ ташаккули афкори маорифпарваронро бо ҳам муқоиса кунем, маълум мешавад, ки амалан ба ҳам шабоҳат доранд [2 - М].

7) Худованд нахустсабаби офарида шудани инсон ҳамчун ҷузъи табиат аст. Аммо назар ба Жан Жак Руссо маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш ақидаи худро возеҳтар баён карда офарида шудани инсонро маҳсули чор унсур: об, оташ, ҳаво, хок ва маволиди сегона: маъданиёт, наботот ва ҳайвонот мешуморад.

8) Ба андешаи ҳар ду мутафаккир нобаробарии иҷтимоӣ бузургтарин фасоди чома мебошанд ва онҳоро арбобони ситамгар ва бандагони ситамкаш, ашхоси золим ва афроди мазлум ба вучуд меоваранд. Аз ин рӯ, сарчашмаи бемории иҷтимоӣ моликият аст. Маҳз, моликият сабаби пайдо шудани нобаробарии иҷтимоӣ гардида, рақобати байни дорандагон ва бенавоёнро дар байни қишрҳои аҳоли ривоч медиҳад. Хусусан, Жан Жак Руссо ин масъаларо амиқтар таҳқиқ

карда, қайд мекунад, ки дар табиат низ нобаробариҳо мавҷуд аст. Аммо ин нобаробариҳо барои қонеъ гардонидани шахвати худ монеа эҷод намекунанд, ҳеҷ касро аз қор қардан баҳри рафъи эҳтиёҷоти худ маҳрум намекунанд ва ҳамаро озод ва хушбахт нигоҳ медоранд. Аммо нобаробариҳое, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд, сабаби ба табақаҳо ҷудо шудани мардум мегарданд.

9) Аҳмади Дониш инсонро нерӯи мутаҳаррики ҷомеа меҳисобад ва ҳама гуна арзишҳои тамаддунро, ки ба рушди ҷомеа мусоидат мекунанд эътироф карда, ҷонибдори тараққиёт ва пешрафт аст. Аммо Жан Жак Руссо рушди босуръати ҷомеаро сабаби зиёд гардидани фасод меҳисобад. Қайд мекунад, ки ҳар андоза ҷомеа мутамаддинтар бошад, харобтар аст. Он маҳсуле, ки инсони мутафаккир ва мутамаддин эҷод кардааст, беҳтарин далели харобии одамиён аст, зеро аз фасод пайдо шуда ва фасодро зиёдтар мекунад. Аммо манзур аз ин андешаи маорифпарвар боз гардонидани завқи табиӣ, зиндагии озоди инсон мебошад, ки табиат ба ӯ додааст. Ҳарчанд баъдан дар асари “Қарордоди иҷтимоӣ”-и худ эътироф мекунад, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ инсонро бадбахт мекунад, балки таназзул ҳам медиҳад, зеро инсони мутамаддин аз баъзе ҷиҳат аз инсони табиӣ бартарӣ дорад. Дар маҷмӯъ, маорифпарвар ҳаргиз одамонро даъват накардааст, ки ба ҳолати зиндагии табиӣ баргарданд, балки пешниҳод менамояд, ки азамати фикру такомули ахлоқии одами тарбиятшударо маҳфуз дошта, дар айни ҳол хушқалбӣ, озодӣ ва саодатеро, ки инсон ба таври табиӣ доро буд, ба ӯ баргардонад [3 - М].

10) Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш хонаводаро ячейкаи ибтидоии иҷтимоӣ меҳисобанд. Дар ин маврид Руссо қайд мекунад, ки дар ин иҷтимоъ ҳама фарзандон, то вақте ки даври падар ҷамъанд, барои бақои хеш ба ӯ муҳтоҷанд. Вале ба маҳзи ин ки ин эҳтиёҷ рафъ мегардад, риштаи табиӣ байни онҳо пора мешавад. Падар худро аз мусоидати фарзандон маъоф шуморида, фарзандон худро аз итоати падар бениёз медонанд ва ҳама бо истиқлол зиндагӣ мекунанд. Агар боз хоҳанд, ки ба

иттиходи худ идома диҳанд ва бо якдигар зиндагӣ кунанд, аз рӯйи ихтиёр аст, на маҷбурӣ.

11) Пайдоиши ҷомеа ба хотири ҳимояи аъзоёни худ таъсис дода мешавад. Ҳадафи ягонаи он ба саодати умумӣ расонидани мардум аст. Хусусан, Жан Жак Руссо қайд мекунад, ки ҷомеае, ки он дар асоси бастанӣ қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ риоя гашта, дар идоракунии он истибдоду зулм роҳ дода намешавад. Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеҷ истисноа аз қулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунанд ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеҷ қудрате ғайр аз он чи ки қарордоди иҷтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад ба қор набаранд. Вақте мардум аз қулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунанд, қомилан бо ҳам баробар мешаванд.

Аҳмади Дониш низ адолатро маншаъи асосии риояи баробарии иҷтимоӣ шуморида, нисбат ба маорифпарвари франсавӣ ба сарвари сиёсӣ тавсия медиҳад, ки дар ҷомеае, ки ба панҷ омили муҳим аҳамият дода намешавад, дар он пешравию тараққиётро умед кардан номумкин аст: 1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад; 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набошанд; 3) соҳаи тандурустӣ рушдкарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташҳиси амроз ва табобати беморон баромад тавонанд; 4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд; 5) кишвар аз обҳои ҷорӣ, чашмаву қорезҳо таъмин бошад.

12) Барои Ж.Ж. Руссо мабдаъи иродаи умумӣ халқ аст. Халқ масъалаи манфиатнок будан ё набудани қонунҳоро оид ба мувофиқат кардан ба иродаи умумии онҳо, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз хусусиятҳои хос ва фарқкунандаи таълимоти Ж.Ж. Руссо аз дигар маорифпарварон дар он аст, ки ӯ дар қабули қарору қонунҳо, новобаста аз он ки онҳо фойданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, ба ин назар аст, ки бояд раъйи халқ ба асос гирифта шавад. Дар сурати ба инобат нагирифтани раъйи халқ онҳо ғайривоқеъ буда, танҳо фармоиш маҳсуб меёбанд. Аммо Аҳмади Дониш ин масъаларо дар дигар сатҳ мавриди таҳқиқ қарор дода,

қайд мекунад, ки шӯрои машваратӣ, ки аз ҳисоби намояндагони тамоми кишрҳои ҷомеа таъсис дода мешавад, дар интихоби сарвар ва амалдорони дарбор бояд раъйашон ҳалкунанда бошад.

13) Концепсия тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо дар бораи он ки марҳилаи аввали инсоният «ҳолати табиӣ» - ҳолате, ки одамон озодона ва мувофиқ бо завқи табиӣ зиндагӣ мекарданд, пайдо шудааст. Ҳадафи асосии он инкишофи озоди шахсият дар шароити озоди табиӣ мебошад. Чунки табиатан дар кӯдак нишонаҳои зиёди қобилият нухуфтааст. Бузургсолон ва мураббӣён танҳо вазифадоранд, ки тавассути тарбия ин қобилиятҳоро ташаккул ва такмил диҳанд. Аммо қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоӣ-иқтисодӣ одамонро маҷбур сохт, ки ба ҳам муттаҳид шуда, шартномаи ҷамъиятиро, ки пайдоиши моликияти хусусӣ, қонунҳо, нобаробарии молу мулкӣ, зулм ва беадолатӣ аз он сарчашма мегиранд, банданд. Даст кашидан аз ҳолати табиӣ ва рушди тамаддуни инсонӣ онҳоро аз ҳолати озоди худ дур карда, нобаробариро афзоиш дод [1 – М; 2 - М].

14) Дар асоси концепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули ҳаёти маънавии инсон нақши се омил муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Аммо Жан Жак Руссо нисбат ба муҳити иҷтимоӣ ва чизҳо ба омилҳои табиӣ бартарият дода, қайд мекунад, ки одамон ва чизҳо танҳо барои тарбияи кӯдак шароит фароҳам меоваранд. Хусусан, одамон бо роҳи маҷбуркунӣ озодиҳои табиӣ кӯдакро барҳам медиханд ва андешаи дигаронро иҷборан ба ӯ бор мекунанд. Тамаддун низ фасоду зулмро ривож дода, монеа ба озодиҳои табиӣ инсонҳо пешорӯ меорад. Вале Аҳмади Дониш нақши ҳар се омилро дар ташаккул ва ба камолрасии инсон муҳим мешуморад, аз рушд ва тарққии ҷомеа истиқбол мекунад.

15) Ҷавҳари тарбияи табиӣ маорифпарварро тарбияи озод ташкил медиҳад ва барои тарбия кардани инсонӣ комил таъмини талаботи мухталифро вобаста ба синну сол дар чор марҳила, ки аз ҳам фарқияти ҷиддӣ доранд, ҳатмӣ мешуморад: аз рӯзи таваллуди кӯдак то дусолагӣ, то ташаккули нутқ; аз 2 - солагӣ то 12 - солагӣ; аз 12 - солагӣ то 15-солагӣ ва

аз 15-солагӣ то давраи камолот. Хусусияти марҳилаи якум таваҷҷуҳи асосӣ додан ба тарбияи ҷисмонӣ вобаста ба ҷинсияти кӯдак мебошад, ки ӯро кавӣ, нерӯманд, нотарс ва ҷисман солим мегардонад. Бедор кардани ҳисси берунаи кӯдак, мустақилона ӯро ба фикр кардан ҳидоят намудан ва таҳти таъсири ақидаи шахси дигар пойбанд накардан, омӯзонидани дарси ҷуръат талаботи марҳилаи дуюм ба ҳисоб меравад. Талаботи асосии марҳилаи сеюмро ташаккули тарбияи фикрӣ, рушди зеҳният ташкил медиҳад. Бинобар ин, дар баробари табиат дар ин давра бояд таъсири муҳити иҷтимоиро дар ташаккули наврас ба эътибор гирифт ва ба ӯ касбҳои заруриро омӯзонид. Марҳилаи чорумро маорифпарвар давраи сабр ва кӯшиш меномад. Талаботи асосии он таваҷҷуҳ додан ба тарбияи ахлоқӣ аст, чунки ин давра марҳилаи гузариш аз ноболиғӣ ба камолот аст [1 - М].

16) Ба андешаи ҳар ду маорифпарвар, оила сутуни асосии ҷомеа мебошад. Барои бунёди оила ва ба расмиятдарории он ба эътибор гирифтани синну сол муҳим аст. Вазифаҳои асосии оила бунёди насл, боқӣ гузоштани авлод ва саҳм гузоштан дар рушди ҷомеа мебошад. Сифатҳое, ки маорифпарварон барои зан ва мард тавсия медиҳанд, то андозае бо ҳам шабоҳат доранд. Хусусан, таъмини асосии оиларо ба уҳдаи мард вогузор карда, таваллуди фарзандро лаҳзаи хушбахтии оила меҳисобанд. Умуман, Жан Жак Руссо аз зумраи он мутафаккирони аврупоӣ аст, ки бо ба эътибор гирифтани робитаи биологӣ, ҷинсӣ ва ҳолати иҷтимоии мард ва зан, ба пайдоиши назарияи гендерӣ асос гузошт. Аҳмади Дониш бошад, вобаста ба хусусиятгириҳои ҳоси ҷомеаи суннатии шарқӣ вазифаҳои мард ва занро дар омезиш бо арзишҳои умумибашарӣ мушаххас нишон дод, ки имрӯз барои бунёди оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ аз аҳамият ҳолӣ намебошанд.

17) Ба андешаи ҳар ду мутафаккир, тағйир додани сохти идоракунии ҷомеа бо ду роҳ амалӣ карда мешавад. Якум, бо роҳи маърифатнок кардани мардум ва дуюм, тавассути инқилоб. Яъне дуруст ба роҳ мондани раванди таълиму тарбия ба маърифатнок кардан ва худшиносии мардум мусоидат мекунад, аммо бесаводӣ, нодонӣ

сарчашмаи рушди истбоду зулми амалдорони идораи давлатӣ дар низоми идоракунии чомае мебошад, ки бартараф кардани он ба инқилоб эҳтиёҷ дорад.

18) Идеяхои Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш харчанд аз ҷониби амалдорони идораҳои давлатӣ ҷонибдорӣ наёфтанд, вале дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккирони насли баъдӣ нақши муассир гузоштанд. Хусусан, агар дар доираи идеяҳои созанда ва рӯҳияи инқилобидоштаи Жан Жак Руссо ҷаҳонбинии мутафаккирон: О. Конт, И. Кант, Фихте, В.И. Гере, М. Монтессорри, Г.В. Плеханов, Л. Толстой ва ғайра ташаккул ёфта бошад, пас ташвиқгар ва таблиғкунандагони идеяҳои Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Шоҳин, Ҳайрат, Мирзо Сирочи Ҳаким, Асирӣ, Аҷзӣ, Айнӣ, Мунзим ва дигарон ба ҳисоб мераванд [4 - М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Натиҷаҳои бадастовардаи кори диссертатсиониро метавон ҳангоми баргузориҳои курсҳои омӯзишӣ пиромуни марҳилаи таърихии рушди афкори фалсафӣ - маорифпарварӣ, таҳияи корҳои курсӣ, маҷмӯаҳои таълими методӣ, соатҳои тарбиявӣ мавриди истифода қарор дод. Хусусан, истифодаи онҳо аз ҷониби масъулини муассисаҳои томактабӣ, ки фаъолиятшон ба раванди таълиму тарбияи насли ояндаи кишвар равона шудааст, нақши муассир доранд. Инчунин, барои танзими муносибатҳои оилавӣ, ба роҳ мондани тарбияи дурусти фарзанд, риоя кардани назму тартиби коргузориӣ, таъмини баробарии иҷтимоию ҳимоя карда тавонистани ҳуқуқи озодиҳои шахрванд барои ҳамаи қишрҳои чомае судманд мебошанд.

ФЕҲРИСТИ МАНБАЪҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ

1. Конвенция Совета Европы о защите прав человека и основных свобод [Текст]. – Вступила в силу 3 сентября 1953 г.

2. Концепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи дин [Матн]: [Захираи электронӣ] - Режими дастрасӣ: URL:[http://www,base.mmk.tj/viewsanadhoview.php?showdetal=&sandalD=582](http://www.base.mmk.tj/viewsanadhoview.php?showdetal=&sandalD=582) (Санаи мурочиат. 25.11.2019).

3. Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе: «Нашриёти Ганҷ» 2016. – 135 с.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №3, мод. 82; с. 2011, №6, мод. 450; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., №1497. [Захираи электронӣ] – Режими дастрас: URL: <http://majmili.tj/қонуни-қт-дар-бораи-озодии-вичдон-ва-/> (Санаи мурочиат. 13.03.2016).

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» [Матн]: [Захираи электронӣ] - Режими дастрас: URL:<http://www.majmilli.tj/қонуни-қт-дар-бораи-масъулияти-падарумодар/> (Санаи мурочиат. 28.02.2019).

6. Международная конвенция о правах ребенка [Текст]. – (Принятая Резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН 20 ноября 1989 г.).

7. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар [Текст]. / СММ. – Тоҷикистон. 1999.

Китобҳо, монографияҳо, дастурҳои таълимӣ

8. Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ. (Афкори динию фалсафӣ ва ислохотии Аҳмади Дониш). [Матн] / Ш.Абдуллоев. - Душанбе, 1994. - 150 с.

9. Абилова Г. Духовно-нравственные основы семьи. [Текст] / Г. Абилова. Дисс. канд. филос. наук. - Душанбе, 2011. – 152 с.
10. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. [Матн] / С. Айнӣ. - Душанбе, 1987. – 240 с.
11. Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. [Матн] / С. Айнӣ. - Душанбе, 2005. – 400 с.
12. Алексеев С.С. Философия права: история и современность, проблемы, тенденции, перспективы. –М.: Норма, 1999. -329с.
13. Амондуллоев Б.С. Фалсафаи маорифпарварии Шарқи Наздик, Миёна ва Ҳинд (нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX). [Матн] / Б.С.Амондуллоев. - Душанбе, 2019. - 362 с.
14. Асирӣ Т. Гулчин. [Матн] / Т.Асирӣ. - Ленинобод, 1964. – 49 с.
15. Асмус В.Ф. Диалектика Канта. –М., 1929. -162с.
16. Аҷзӣ С. Анҷумани арвоҳ. Гулшани адаб. [Матн] / С. Аҷзӣ. Ҷ. 5. - С. 424-436.
17. Бартольд, В.В. Мусульманский мир. Т. VI. [Текст] / В.В. Бартольд. – М., 1966. – 785 с.
- 18.Бахтин Н.Н. Руссо и его «Эмиль». // Педагогическое обозрение. – М., 1912. -№6. –С.63-64.
19. Богоутдинов А.М. Избранные произведения. [Текст] / А.М. Богоутдинов. - Душанбе: Дониш, 1980. – 416 с.
20. Богоутдинов А.М. Очерки по истории таджикской философии. [Текст] / А.М.Богоутдинов. - Душанбе: Таджик Госиздат, 1961. - С. 264-308.
21. Борнс А. Путешествие в Бухару лейтенанта остиндской компанейской службы Александра Борнса. [Текст] / А.Борнс. - М., 1848. Т. 1-3. - 512 с.
22. Брагинский И.С. Очерки истории таджикской литературы. [Текст] / И.С. Брагинский. - Сталинобод, 1956. – 457 с.

23. Бродель Ф. Люди и вещи. Ч.1. Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. -1995. -244с. Его же: Люди и вещи. Ч.2 «Крестьянская экономика» до начала XX века. -1997. -512с.
24. Вамбери О. Саёхатномаи дарвешии дурӯғин ба хоноти Осиёи Марказӣ. [Матн] / *О.Вамбери*. - Техрон, 1370. - 529 с.
25. Верцман И.Е. Жан-Жак Руссо. –М.: Гослитиздат, 1958. -271с.; Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т. / под ред. Г.Н. Джибладзе. М.: Педагогика, 1981. Т.1. с. 593-618. Комментарий. –С.649.
26. Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальные идеализм // Культурология XX век. –М. 1995
27. Войтоловский Л. Литературные беседы о Жан-Жаке Руссо: К 150-летию со дня смерти (1778 - июль 1928). [Текст] / *Л. Войтоловский* // РГАЛИ. Ф. 1305. Оп. 1. Д. 14. Л. 2-9.
28. Газали, А. Наставление правителям [Текст] / *А. Газали*. – М., 2004. – 348 с.
29. Гафуров Б.Г., Прохоров Н.Н. Падение Бухарского эмирата. [Текст] / *Б.Г.Гафуров, Н.Н.Прохоров*. - Сталинабад, 1940. – 96 с.
30. Геффдинг Г. Жан-Жак Руссо и его философия. [Текст] / *Г. Геффдинг*. - СПб., 1898. – 154 с.
31. Гулмуродзода П. Маорифпарварӣ ва низоми нави ҷаҳон. [Матн] / *П.Гулмуродзода*. - Душанбе, 2006. - 187 с.
32. Грэхэм, Г. Ж.-Ж. Руссо: его жизнь, произведения и окружающая среда. [Текст] / *Г. Грэхэм*. - М.,1908. – 132 с.
33. Ғазолӣ М. Насиҳат-ул-мулук. [Матн] / *М. Ғазолӣ*. – Душанбе, 1993. – 144 с.
34. Ғазолӣ М. Насиҳат-ул-мулук. [Матн] / *М. Ғазолӣ*. – Душанбе, 2011. – 176 с.
35. Дильтей В. Сущность философии / пер. с нем. под ред. М.Е. Цельтера. –М.: Интрада, 2001

36. Дониш А. Рисола дар назми тамаддун ва таъовун [Матн]. / *А.Дониш*. - Душанбе, 1972. – 98 с.
37. Дониш А. Путешествие из Бухары в Петербург. [Текст] / *А.Дониш*. - Душанбе: Ирфон, 1976. – 280 с.
38. Дониш А. Наводир-ул-вақоъ. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1988. - Кит. 1. – 287 с.
39. Дониш А. Наводир-ул-вақоъ. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1989. - Кит. 2. – 344 с.
40. Дониш А. Наводир-ул-вақоъ. (Мунтахаб). [Матн] / *А. Дониш*. – Душанбе: Адиб, 2020. – 480 с.
41. Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1992. – 98 с.
42. Занин С.В. Общественный идеал Жан-Жака Руссо и французское Просвещение XVIII века. [Текст] / *С.В. Занин*. - СПб., 2007. – 535 с.
43. Занина С.В. Проблема единства творчества Руссо в западноевропейской историографии второй половины XIX века – первой половины XX века. [Текст] / *С.В. Занин*. - Самара, 1999. - С.81 -102
44. Зокиров Г. Давлат. Қисми 1. [Матн] / *Г. Зокиров*. – Душанбе: Истеъдод, 2012. – 384 с.
45. Зокиров Г. Манфиатҳои миллӣ – омили меҳварии рушди давлатдорӣ. [Матн] / *Г. Зокиров*. – Душанбе, 2008. – 172 с.
46. Зокиров Г. Инсон ва чома. [Матн] / *Г. Зокиров*. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 312 с.
47. Ибни Сино, Абӯалӣ. Осори мунтахаб. Ҷилди 2. [Матн] / *Сино Ибни*. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 560 с.
48. Камилов М. Изменение социальной среды и формирование новой личности. [Текст] / *М.Камилов*. - Душанбе: Ирфон, 1971. – 227 с.
49. Кант И. Сочинения: в 6 т. - Т. 6. [Текст] / *И. Кант*. - М., 1966. – 743 с.

50. Кант И. Опыт некоторых рассуждений об оптимизме [Текст] / *И. Кант* // Кант И. Соч.: в 6 т. - Т. 2. - М., 1964. – 611 с.
51. Кант И. Критика способности суждения. [Текст] / *И. Кант* // Кант И. Соч.: в 6 т. - Т. 5. - М., 1966. – 564 с.
52. Кассирер Э. Философия Просвещения / пер. с нем. В.Л. Махлина. – М.: РОССПЭН, 2004. -400с.
53. Кожевников В. А. Подготовка и общее культурно-историческое значение философии чувства // Кожевников В. А. Философия чувства и веры в ее отношениях к литературе и рационализму XVIII века и критическая философия. [Текст] / *В.А. Кожевников*. - Ч. I. - М., 1897. - С. 9-42.
54. Компре, Р. Ж.-Ж. Руссо и воспитание естественное. [Текст] / *Р. Компре*. - М., 1903. - 96 с.
55. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф. История педагогики: Учебник для студентов пед. ин-тов. 5-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1982. -447с.
56. Кревин Э.П. Руссо. –Петроград, 1915. -92 с.; Крупская Н.К. Педагогические сочинения в 10 т. Т.7. Основы политико-просветительской работы. –М.: Изд-во АПН, 1959.
57. Қуръон [Матн]. – Душанбе, 2015.
58. Лансон Г. Муқаддима бар китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломхусайн Зирақзода. [Матн] / *Г. Лансон*. - Техрон, 1341. – 452 с.
59. Логофет Д.Н. Страна бесправия [Текст]. / *Д.Н.Логофет*. - М., 1909. - 239 с.
60. Логофет Д.Н. В забытой стране. [Текст] / *Д.Н.Логофет*. - М.1912. – 175 с.
61. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. [Текст] / *Д.Н. Логофет*. - СПб., 1911.- Т.1. – 340 с.
62. Луғати энсиклопедии фалсафӣ. [Матн] - М., 1972. – 540 с.

63. Макшеев А.И. Исторический образ Туркестана и наступательного движения в него русских. [Текст] / *А.И. Макшеев.* - СПб., 1890. – 350 с.
64. Мельник Н.Б. Антропологические взгляды Ж.Ж. Руссо: истоки и прикладное значение. [Текст] / *Н.Б. Мельник.* - Екатеринбург, 2008. - 223 с.
65. Мирзозода Х. Афкори рангин. [Матн] / *Х. Мирзозода.* - Душанбе, 1982. – 352 с.
66. Мирзоев С. Андешаҳои маорифпарварӣ дар адабиёти се даҳаи аввали асри XX Афғонистон. [Матн] / *С. Мирзоев.* - Душанбе, 1993. -187 с.
67. Мирзо Сирочи Ҳаким. Тухафи аҳли Бухоро. [Матн]. / *Мирзо Сирочи Ҳаким.* - Техрон. – 384 с.
68. Мисаева Т. Великий реформатор воспитания и образования Жан-Жак Руссо. [Текст] / *Т. Мисаева.* - М., 1912. – 16 с.
69. Монтессори М. Дом ребенка: метод научной педагогики. [Текст] / *М. Монессори.* - М.: Астрель: АСТ, 2006. – 269 с.
70. Морлей, Ж. Ж. Руссо. [Текст] / *Морлей.* - М., 1884. – 132 с.
71. Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца и начала вв. [Текст] / *И. Муминов.* - Ташкент: Госиздат Уз ССР, 1957. – 214 с.
72. Назаров Р. Философия качества образования Таджикистана: социально-философский анализ. [Матн] / *Р. Назаров.* – Душанбе – Душанбе: Дониш, 2011. – с. 320.
73. Назаров Х. Саид Джамолиддин Афгани и его общественно-политическая школа. [Текст] / *Х. Назаров.* - Душанбе, 1993. - 194 с.
74. Неъматзода Н. Дар бораи Возеҳ ва асари ӯ «Савонеҳ-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик». [Матн] / *Н. Неъматзода.* - Сталинобод, 1957. – 50 с.
75. Наливкин В. Краткая история ханства, материалы для статистики Туркестанского края. [Текст] / *В. Наливкин.* СПб, 1879, вып.5. – 231 с.

76. Поздняков А.Н. История педагогики и образования за рубежом и в России. [Текст] / *А.Н. Поздняков*. - Саратов, 2009. – 143 с. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо*. – М.: Кучково поле, 1998. – 416 с.

77. Раджабов З.Ш. Развитие общественной мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Сталинабад, 1951. – 42 с.

78. Раджабов З.Ш. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Сталинабад, 1957. – 459 с.

79. Раджабов З.Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Сталинабад, 1961. – 220 с.

80. Рачабов З.Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. [Матн] / *З.Ш. Рачабов*. - Душанбе, 1964. – 307 с.

81. Раджабов З.Ш. Поэт-просветитель таджикского народа – Асири. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Душанбе, 1974. – 65 с.

82. Раджабов З.Ш. О «Политическом трактате» Ахмада Дониша. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Душанбе, 1976. -126 с.

83. Раҳмон, Э. Точикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз чаҳор китоб [Матн] / *Эмомалӣ Раҳмон*. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.

84. Рачабӣ М. Ислом. Чади́дия ва Инкилоб. [Матн] *Рачабӣ М.* - Душанбе, 1997. - 442 с.

85. Руссо Ж.Ж. Қарордоди иҷтимоӣ. [Матн] / *Ж.Ж. Руссо*. Тарҷумаи Ғ. Зирақзода. - Техрон, 1341. – 307 с.

86. Руссо Ж.Ж. Трактаты. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо*. – М.: Наука, 1969. – 324 с.

87. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. В двух томах. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо* / под ред. Г.Н.Джибладзе. - М.: Педагогика, 1981. – 343 с.

88. Руссо Ж.Ж. Эмил ва ё дар бораи тарбият / Бо кӯшиши проф. И. Каримова; таҳия ва таҳқиқи проф. Сулаймонӣ С. [Матн] / Ж.Ж. Руссо. - Душанбе: Ирфон, 2012. - 315 с.
89. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Подг. В.С. Алексеев - Попов, Ю.М. Лотман, Н.А. Полторацкий и А.Д. Хаютин; коммент. В.С. Алексеева-Попова и Л.В. Борщевского. - М.: Наука, 1969. – 704 с.
90. Руссо об естественном состоянии. [Текст] / [Сост. И предисл. Арк. Пресса]. СПб.: Издание П.П. Сойкина, 1904. (Общедоступная философия в изложении Аркадия Пресса). – 54 с.
91. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Начала политического права. [Текст] / Ж.Ж. Руссо / Пер. Л. Неманова под ред. Д.Е. Жуковского. - СПб.: Изд-во Д.Е. Жуковского, 1907. – 247 с.
92. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. [Текст] / Ж.Ж. Руссо / Пер. с франц. П. Перлова, изд. 2-е. - М., К.И. Тихомиров, 1911. - 756 с.
93. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. [Текст] / Ж.Ж. Руссо / Пер. с франц. [Л. Неманова]. - М.: Соцэкгиз, 1938. – 123 с.
94. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. [Текст] / Ж.Ж. Руссо / Пер. с французского языка. Под ред. Г.Э. Кучкова. – Москва, 1998, 416 с.
95. Самиев Б.Д. Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XX в. [Текст] / Б.Д. Самиев. - Душанбе: Ирфон, 2007. – 258 с.
96. Самиев Б. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв. [Текст] / Б. Самиев. - Душанбе, 2007. – 173 с.
97. Самиев Б.Ҷ. Афкори ислохоти иҷтимоии Аҳмади Дониш. [Матн] / Б.Ҷ. Самиев. - Душанбе, 2000. – 167 с.
98. Сухарева О.А. Бухара. XIX - начало XXв. [Текст] / О.А. Сухарева - М., 1956. – 324 с.

99. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. [Текст] / *О.А. Сухарева.* - М., 1958. – 148 с.
100. Тихомиров Л.А. Единоличная власть как принцип государственного строения [Текст] / *Л.А. Тихомиров.* - М.: Университетская типография, 1897. – 57 с.
101. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта / Институт этнографии им. Н.Н. Микухо-Маклая. –М.: Изд-во вост. лит., 1962. -324с.
102. Толстой Л.Н. О свободном возникновении и развитии школ в народе [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Ясная поляна, 1862. Февраль.
103. Толстой и ненасилие: Материалы Всероссийской конференции "Толстой и ненасилие". [Текст]. - М.: Славянская школа, 1995. - 92 с.
104. Философский словарь. [Текст] / Под ред. И.Т. Фролова. 6-е изд. перераб. и до-пол. - М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
105. Фитрат А. Давраи хукмронии Амир Олимхон [Матн] / *А.Фитрат.* - Душанбе, 1991. – 63 с.
106. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. [Текст] / *Н. Ханыков.* - СПб, 1843. – 279 с.
107. Хади-заде Р. Звезда во мгле. [Текст] / *Р.Хади-заде.* - Душанбе, 1968. – 367 с.
108. Хади-заде Р. Ахмад Дониш [Текст] / *Р.Хади-заде.* - Душанбе, 1976. – 468 с.
109. Хади-заде Р. Ахмад Дониш. [Текст] / *Р.Хади-заде.* - Душанбе, 1976. – 468 с.
110. Хади-заде Р.Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. [Текст] / *Р.Хади-заде.* – Сталинабад, 1956. – 139 с.
111. Ходизода Р. Ахмади Дониш. Очерки илмию бадеии зиндагонии ӯ. [Матн] / *Р.Ходизода.* - Душанбе, 1966. – 15 с.
112. Ходизода Р. Чадид гӯем ё маорифпарвар? [Матн] / *Р.Ходизода.* Адабиёт ва санъат. – 5 июл, 1990.

113. Ҳотамов Н. Бухарские джадиды и основные этапы их деятельности [Текст] / Н. Хотамов. - Душанбе, 2000. - С.38.
114. Хасанов Х. Революция 1905-1907 в Татарии. - Москва, 1965. - 340 с.
115. Шакурии Бухороӣ М. Садрӣ Бухоро. [Матн] / *Бухороӣ М. Шакуриӣ*. - Душанбе, 2005. - 330 с.
116. Шарипов И.Ш. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. [Текст] / И. Шарипов. - Душанбе, 1973, Т.1. - 166 с.
117. Энциклопедияи советии тоҷик. [Матн]. - Душанбе, 1983. - Ҷилди 4. - 638 с.
118. Южаков С.Н. Жан Жак Руссо. Его жизнь и литературная деятельность. [Текст] / *С.Н. Южаков*. - СПб.: тип. т-ва «Общественная польза», 1894. - 79 с.
119. Юм Д. Диалоги о естественной религии. [Текст] / *Д. Юм*. Соч.: в 2 т. - 31, Т. II. - М., 1996. - 457 с.

Маҷаллаҳои илмӣ

120. Абдулин Я.Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция. [Текст] / *Я.Г. Абдулин* // Из истории татарской общественной мысли. Казань: Таткнигоиздат, 1979. - С. 91-117.
121. Абдуллоев Ш. Нақши Алиӣ Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ. [Текст] / *Ш. Абдуллоев* // Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение. 1994, №1. - С. 13-20.
122. Абӯалӣ Ибни Сино. Рисола андар ахлоқ. [Матн] / *Ибни Сино, Абӯалӣ* // Авранг. №1. - Душанбе, 2001. - С. 62-69.
123. Аҷзӣ С. Мирёоти ибрат. [Матн] / *С. Аҷзӣ* // Садои Шарқ. - 1989, №5. - С. 38-53.
124. Ашуров Г. Актуальные проблемы просветительства. О некоторых теоретических и методологических вопросах. [Текст] / *Г.*

Ашуров // Изв. АН РТ. Серия: Философия и правоведение, 1955, №2. – С. 49-60.

125. Ашуров Г., Диноршоев М. О просветительской и социальной философии Ахмада Дониша. [Текст] / *Г. Ашуров, М. Диноршоев // Изв АН РТ. Отд-ние обществ. наук, 1978, № 3. – С. 48-59.*

126. Ашӯров Ғ. Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав. Китоби «Ҷашнномаи Айнӣ (Ҷилди X)» [Матн] / *Ғ. Ашӯров. - Душанбе, 2003. - С. 22-29.*

127. Бахтин Н.Н. Руссо и его «Эмиль». [Текст] / *Н.Н. Бахтин // Педагогическое обозрение. – М., 1912. - № 6. - С. 63-64.*

128. Бертельс Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ. [Текст] / *Э. Бертельс // Тр. Тадж. Базы АН СССР. - 1936. - Т.3: Лингвистика. - С. 9-28.*

129. Богоутдинов А.М. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа. [Текст] / *А.М. Богоутдинов // Вопросы философии. - М., 1951, №3. - С. 126-132.*

130. Герье В.И. Понятие о народе у Руссо. [Текст] / *В.И. Герье // -М.: Русская мысль, 1882. - № 6. - С. 350-353.*

131. Гобель, Г. Распространение идей Руссо и истолкование руссоизма. [Текст] / *Г. Гобель // Французский ежегодник за 1987 год. - М., 1980. - С. 22-31.*

132. Девонакулов А. Ахмади Дониш мураббии инсон. [Матн] / *А. Девонакулов // Дар китоби Наводир-ул-вақоеъ. Қисми 2. - Душанбе, 1989. - С. 3-19.*

133. Державин К.Н. Вольтер - читатель «Эмиля» Руссо. [Текст] / *К.Н. Державин // Известия АН СССР. VII серия. Отделение общ. наук. - Л., 1932. - № 4. - С. 317-339.*

134. Диноршоев М., Ашуров Г. О просветительской и социальной философии Ахмада Дониш. [Текст] / *М. Диноршоев, Г. Ашуров // Изв. АН Тадж ССР. Отдел-е обществ. Наук.- Душанбе, 1978, №3. - С. 48-59.*

135. Златопольский А.А. Восприятие идей Ж.Ж. Руссо в советской и постсоветской России в свете традиций русской общественной мысли конца XIX - начала XX века. [Текст] / *А.А. Златопольский* // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. - 2015, №4. - С. 345-353.

136. Искандаров Б.И. Подготовка Англией Бухарского плацдарма для интервенции в Советской Туркестан. [Текст] / *Б.И. Искандаров* // Исторические записки. – М., 1951, Т. 36. С. 32-36.

137. Лосев А.Ф. Значение наук и искусств в диссертации Руссо «О влиянии наук на нравы». [Текст] / *А.Ф. Лосев* // Человек, 1995. - № 1. - С. 91-104.

138. Лотман Ю.М. Руссо и русская культура XVIII века. [Текст] / *Ю.М. Лотман* // Из истории международных связей русской литературы. - Л., 1967. - С. 208-281.

139. Лотман Ю. Статьи по семиотике культуры и искусства / Предисл. С.М. Даниэля. Сост. Р.Г. Григорьева. СПб.: Академический проект, 2002. -543с.

140. Мирзозода Х. Ахмади Дониш ва маорифпарварони ибтидои асри XX. [Матн] / *Х. Мирзозода* // Маориф ва маданият, 1979, №11-12.

141. Мирзозода Х. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик. [Матн] / *Х.Мирзозода*. -Душанбе, 1962. – С. 112-135.

142. Мирзозода Х. Тухафи аҳли Бухоро [Матн] / *Х.Мирзозода* // Маориф ва маданият, 13.02.1973.

143. Мирзоев А. Первая редакция «Наводир-ул-вакоеъ» и время ее составления. [Текст] / *А. Мирзоев* // Сборник статей, посвященный 80-летию со дня рождения А.А. Семёнова. - Сатлинабад, 1953. - С. 151-159.

144. Мирзоев Г.Дж. О правах женщин Бухарского эмирата в произведении Ахмада Даниша. [Текст] / *Г.Дж. Мирзоев* / Наука и общество. Научно-популярный академический журнал АН РТ, № 2 (15), 2019. - С. 59-70.

145. Назаров Х. Политические воззрения Али Хамадони. [Текст] / *Х. Назаров* // Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение, 1994, №1. - С. 46-50.

146. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. [Текст] / *П.И. Новгородцев* // Ж.-Ж. Руссо: pro et contra. Идеи Жан-Жака Руссо в восприятии и оценке русских мыслителей и исследователей. - СПб., 2005. - С. 514-518.

147. Очерки истории школы и педагогики за рубежом. – Часть II (XVIII – XX вв.): Эксперим. учеб. пособие. – М.: изд. АПН СССР. 1989. - С. 30-34.

148. Петров Е.Н. Политические идеи Руссо и французская революция 1789-1794 гг. [Текст] / *Е.Н. Петров* // Учен. зап. Ленинград. ун-та. - Л., 1940. Серия ист. наук. - Вып. 6. - № 52. - С. 71-100.

149. Плеханов Г.В. Жан-Жак Руссо и его учение о происхождении неравенства между людьми. [Текст] / *Г.В. Плеханов* // Современник. 1912. - Кн. 9. - С. 237-270.

150. Радлов Э.Л. Отношение Вольтера к Руссо. [Текст] / *Э.Л. Радлов* // Вопросы философии и психологии. – М., 1890. - Кн. 2. С. 1-22; год 1, кн. 4. – С. 37-64.

151. Ратников К.В. Педагогические идеи Ж.Ж. Руссо в критической оценке С.П. Шевырева. [Текст] / *К.В. Ратников* // Альманах современной науки и образования, № 4 (23) 2009, часть 1. - С. 151-153.

152. Розанов М.Н. Ж.-Ж. Руссо и демократический идеал жизни. [Текст] / *М.Н. Розанов* // Русское богатство, 1912. - № 10. - С. 47-55.

153. Роллан Р. Собрание сочинений: в 9 т. / Под ред. Н.М. Любимова. -2-е изд. –М.: Правда, 1983.

154. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми. [Текст] / *Ж.-Ж. Руссо* // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. - М., 1969. С. 31-108.

155. Руссо Ж.Ж. Эмиль, или о воспитании. - СПб, 1913. - С. 265-269.

156. Руссо Ж.Ж. Эмил ва ё дар бораи табиат / Бо кӯшиши профю И.Каримова; таҳия ва таҳқиқи проф. Сулаймонӣ С. –Душанбе: Ирфон, 2012. -315с.

157. Саркитов Н. Биографический очерк. [Текст] / *Н. Саркитов // Ж.Ж. Руссо. Об общественном договоре. - М., 1998. - С.16-20.*

158. Соловьев Э. Ю. Теория «общественного договора» и кантовское моральное обоснование права [Текст] / *Э.Ю. Соловьев // Философия Канта и современность. - М., 1974. - С. 186-235.*

159. Стюарт Дж. Основание политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии. / 1-е полн. изд. в 2 т. – СПб., 1865. Т.1. - 292 с., Т. 2. – 263 с.

160. Султанов У. Философские, социальные и этические взгляды Абуали Сино. [Текст] / *У. Султанов // Вопросы философии, 1980. - № 9. - С. 90 - 105.*

161. Султонзода С. Таълимоти Ибни Сино дар бораи модда ва атрибутҳои он дар партави фалсафаи давраи Нав. [Матн] / *С. Султонзода // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ). № 2 (256). - Душанбе, 2019. - С. 48-51.*

162. Султонзода С. Таҳаввули моддаи ғайризинда ба моддаи зинда дар таълимоти Ибни Сино. [Матн] / *С. Султонзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №2, 2020. – С. 129-136.*

163. Тағоймурод М. Рушди фалсафаи маориф дар осори маорифпарварони замони Эҳёи Аҷам. [Матн] / *М. Тағоймурод // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2017. - №3/1. – С. 134-139.*

164. Толстой Л.Н. О методах обучения грамоте. [Текст] / *Л.Н. Толстой // Ясная Поляна, 1862. Февраль. С. 7-27.*

165. Толстой Л.Н. О религиозном воспитании (письмо к американцу). [Текст] / *Л.Н. Толстой // Свободное воспитание. 1908-1909. №12. С. 1-4.*

166. Толстой Л.Н. О воспитании. [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Свободное воспитание. 1909-1910. №2. С. 1-7.
167. Толстой Л.Н. В чем главная задача учителя (из беседы с народными учителями). [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Свободное воспитание. 1909-1910. №3. С. 1-6.
168. Улугзаде С. Памяти Ахмада Дониша. [Текст] / *С. Улугзаде* // Единение. - Душанбе, 1963. - С. 160-174.
169. Французские критики о педагогических взглядах графа Л.Н. Толстого. [Текст] // Вестник воспитания, 1890. №5-6. С. 133-151.
170. Хасанов Х. Революция 1905-1907 в Татарии. - Москва, 1965. - 340с.
171. Чижов П.Г. Дух гуманизма в философии И. Канта. [Текст] / *П.Г. Чижов* // Общечеловеческое и национальное в философии / Кантовские чтения в КРСУ (22 апреля 2004 г.); II международная научно-практическая конференция КРСУ (27-28 мая 2004 г.). Материалы выступлений / Под общ. ред. И.И. Ивановой. - Бишкек: 2004. - С. 92-95.
172. Чаъфарӣ, Муҳаммад Тақӣ. Шинохт аз дидгоҳи илмӣ ва аз дидгоҳи куръонӣ [Матн] / *Муҳаммад Тақӣ Чаъфарӣ*. - Техрон. Фарҳанги исломӣ. 1360. - С. 176-189.
173. Шарипов И.Ш. Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности. [Текст] / *И.Ш. Шарипов* // Известия АН Республики Таджикистан. Серия: Философия и правоведение. - № 1 - 4. - Душанбе, 2005. - С. 172 - 182.
174. Шачина А.Ю. К вопросу о влиянии Ж.Ж. Руссо на творчество И. Канта. [Текст] / *А.Ю. Шачина* // Вестник РУДН. Серия: философия. - М., 2018, 32. - С. 236-247.
175. Шевырев С.П. О цели воспитания. [Текст] / *С.П. Шевырев* // Журнал министерства народного просвещения. - 1852. - Кн. 2. - Отд. II. - С. 133-151.

176. Шляхтенко И.И. Тенденции и перспективы развития современной семьи в республике Таджикистан. [Текст] / *И.И. Шляхтенко* // Известия АН РТ. Серия: философия и правоведение. № 3 - 4, 1996. - С. 307-311.

177. Шоисматуллоев Ш. Становление молодой семьи: (социология). [Текст] / *Ш. Шоисматуллоев* // Изд. АН Республики Таджикистан. Серия: философия и правоведение 1992. №3 (3). - С. 27-34.

178. Шоҳин Ш. Бадоеъ-ус-саноеъ. [Матн] / *Ш. Шоҳин* // Садои шарқ. - 1998, №7. - С. 41-53.

179. Южаков С.Н. Детство и молодость Жан-Жака Руссо. Отрывок из биографии. [Текст] / *С.Н. Южаков* // Мир Божий. 1894. - № 1. - С. 76-104.

Авторефератҳо

180. Герасимов О.И. Гуманистическая концепция воспитания в философско-педагогическом наследии Жан-Жака Руссо. [Текст] / *О.И. Герасимов*. Автореферат диссертации... канд.пед.наук. 13.00.01. - Нижний Новгород, 2007. – 22 с.

181. Зиёев И.Г. Религиозно-философские воззрения Мухаммада Икбала. Автореферат дисс. Доктора фил.наук. 09.00.09. – Душанбе, 2005. 40 с.

182. Златопольская А.А. Ж.Ж. Руссо и революционно - демократическая мысль России XIX века : автореферат дис. ... кандидата философских наук : 09.00.03 / Ленин. гос. ун-т. - Ленинград, 1990. - 20 с.

183. Мельник Н.Б. Философия природы и человека Ж.Ж. Руссо как основание концепции естественного воспитания. [Текст] / *Н.Б. Мельник*. Автореф. кан. философ. наук. - Екатеринбург, 2002. -17 с.

184. Панова Л.М. Человек и семья: Философский анализ формирования культуры брачно-семейных отношений. [Текст] / *Л.М. Панова*. Автореф. дисс. д.ф.н. – 22 с.

185. Самиев Б.Дж. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв. Дисс. на соискание учёной степени доктора философских наук. [Текст] / Б.Дж. Самиев. - Душанбе, 2009. – 253 с.

186. Тағоймурод М. Ғояҳои фалсафаи маориф дар осори мутафаккирони тоҷик дар асрҳои IX-XIII. Автореф.дисс.доктор PhD – фалсафа. – Душанбе, 2020. 22 с.

187. Хакимова З. Культурно-антропологические концепции семьи в практической философии восточных перипатетиков. [Текст] / З. Хакимова. Дисс. канд. филос. наук. - Душанбе. – 164 с.

188. Юдина Т.Б. Течение свободного воспитания в отечественной гуманистической педагогике начала XX века. [Текст] / Т.Б. Юдина Автореф. дис. канд. пед. наук. Хабаровск. 1995. - 23 с.

Захираҳои электронӣ аз сомонии интернетӣ

189. Белопольская И.А. Французское просвещение. Особенности развития, мотивы и образы. [Текст] / [Электронный ресурс] http://window.edu.ru/window_catalog/files/r40236/apr01002.pdf (санаи мурочиат: 01.08.2022).

190. Особенности Просвещения во Франции 18 в. Основные периоды французского просвещения. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://lektsii.org/7-4697.html> (санаи мурочиат: 30.07.2022)

191. Общая характеристика французского Просвещения. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://infopedia.su/16x76a6.html> (санаи мурочиат: 30.07.2022).

192. Гроций Г. Теория государства и права. [Текст] / [Электронный ресурс] www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm (санаи мурочиат: 03.08.2022)

193. Руссо и Кант: проблема цивилизации и человек. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://studfile.net/preview/6430798/page:4/> (санаи мурочиат: 03.08.2022).

Адабиёт бо забонҳои хориҷӣ

194. Montesquieu, Charles de Secondat. [Texte] / *Ch.S. Montesquieu. De l'esprit des lois. Tome 1.* Paris, Éditions Gallimard, 1995. – 604 p.

195. Rousseau, Jean-Jacques. Du contrat social. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Marc Michel Rey, A Amsterdam, 1762. – 209 p.

196. Rousseau, Jean-Jacques. Discours sur l'origine & les fondements de l'inégalité parmi les hommes. [Texte] / *J.J. Rousseau.* A Amsterdam, chez Marc Michel Rey, MDCCLV (1755). – 299 p.

197. Rousseau, Jean-Jacques. Oeuvres. Tome VII. Emile, ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Tome I. A Amsterdam, chez Jean Neaulm, M. DCC. LXXII (1772). – 296 p.

198. Rousseau, Jean-Jacques. Emile, ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Tome IV. A Amsterdam, chez Jean Neaulm, M. DCC. LXIV (1764). – 490 p.

199. Rousseau, Jean-Jacques. Emile ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Livres I et II, 1762 édité par les Bourlapapey. – 216 p.

200. Rousseau, Jean-Jacques. Les confessions. [Texte] / *J.J. Rousseau.* Texte du manuscrit de Genève, 1782. – 667 p.

201. Rousseau, Jean-Jacques. The social contract: or, Principles of Political Law. [Text] / *J.J. Rousseau.* Translated from the original French. Copyrighted by Peter Eckler, 1893. – 291 p.

202. La Revue occidentale philosophique, sociale et polotique dirigé par Pierre Laffitte. [Texte] / Tome 23, 101, Paris, 1889. - 476 p.

203. Thomas Carlyle. The French Revolution. [Text] / *C. Thomas.* Cambridge, 1930. – 640 p.

ИНТИШОРИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи

тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

- [1-М] Самиев Б.Ҷ., Каримов Қ.О. Концепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо ва моҳияти фалсафии он. [Матн] / Қ.О. Каримов // Ахбори АИ ҶТ. - Душанбе, 2020. - № 4 (261). - С. 55-59.
- [2-М] Каримов Қ.О. Пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2020. - №7. - С. 195 – 201.
- [3-М] Каримов Қ.О. Ихтилофи байни зиндагии табиӣ бо зиндагии мутамаддин аз дидгоҳи Жан Жак Руссо. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Силсила: илмҳои фалсафӣ. - Душанбе, 2021. - №1 (1). - С. 29 – 35.
- [4-М] Каримов Қ.О. Таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори ислохотхоҳии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдӣ. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи тичорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - №4. - С. 343 - 348.

II. Мақола ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаи маводи конференсияҳо:

- [1-М] Каримов Қ.О. Моҳияти фалсафии оила аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш [Матн] / Қ.О. Каримов // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ: “Масъалаҳои иҷтимоӣ-психологии оилаи муосир ва роҳҳои таъмини устувории он” (Душанбе, 15-май 2023). - Душанбе 2023. Саҳ. 213-221.
- [2-М] Каримов Қ.О. Таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан-Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина [Матн] / Қ.О. Каримов // Философское осмысление проблем инноваций в современном таджикистанском обществе. Сборник статей межвузовской научно-практической конференции (Душанбе, 28 ноября 2023г.). – Душанбе: РТСУ, 2023. – С. 49-63.